Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

10

2-қисм

Умумтаълим мактабларининг ижтимоий-гуманитар йўналишдаги 10 синфи учун дарслик

Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан министрлиги тасдиқлаган

Алматы «Мектеп» 2019

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

УДК 373.167.1
ББК 67.0я72
И15

Муаллифлар:
А.С.Ибраева, С.К.Есетова, Г.Т.Ищанова, С.Б.Гончаров

Учебное издание

Ибраева Алуа Саламатовна
Есетова Салтанат Конусбаевна
Ищанова Гульнар Тулемисовна
Гончаров Сергей Борисович

ОСНОВЫ ПРАВА

Часть 2

Учебник для 10 классов общественно-гуманитарного направления общеобразовательных школ

(*на узбекском языке*)

Дарсликда фотографлар *Д. Сланов, С. Қызайбек, М.Қызырнинг* расмларидан фойдаланилди

Муҳаррир *М. Алимкулова*, бадиий муҳаррир *Л. Уралбаева*,
техник муҳаррир *И. Тарапунец*, компьютерда саҳифалаган *Г. Оразақынова*

Нашриётга 2003 йил 7 июлда Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан министрлигининг № 0000001 сонли давлат лицензияси берилган

ИБ № 6068

Нашрга 30.08.19 рухсат этилди. Ҳажми 70×100 1/16. Офсет қоғози. Ҳарф тури «SchoolBook Kza». Офсет нашри. Шартли босма табоғи 16,77.
Шартли бўёқ тамғаси 67,73. Нашр босма табоғи 11,97.
Жами 2500 нусха. Буюртма №

"Мектеп" нашриёти, 050009, Алмати шаҳри, Абай шох кўчаси, 143-уй.
Факс: 8(727) 394-42-30, 394-37-58
Тел.: 8(727) 394-42-34
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

Ҳуқуқ асослари. Умумтаълим мактабларининг ижтимоий-гуманитар
И15 йўналишидаги 10-синфи учун дарслик. 2-қисм /А. Ибраева, С. Есетова, Г. Ишанова, С. Гончаров. — Алмати: Мектеп, 2019. — 208 б., расм.

ISBN 978-601-07-1334-5

И $\frac{4306020700-138}{404(05)-19}$ 108(1)-19

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 67.0я72

© Ибраева А. С., Есетова С. К., Ишанова Г. Т., Гончаров С. Б., 2019
© Таржимон Азимий Р. А., 2019
© "Мектеп" нашриёти, бадиий безак берган, 2019

Барча ҳуқуқлар ҳимояланган

Нашрга оид мулкий ҳуқуқлар "Мектеп" нашриётига тегишли

ISBN 978-601-07-1334-5

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

III бўлим
ШАХСИЙ ҲУҚУҚ

IV бўлим
ПРОЦЕССУАЛҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

V бўлим
ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

КИРИШ

Қимматли ўқувчилар!

Сиз мустақил ҳаёт остонасида турибсиз. Мактабда таҳсил давомида Сиз кўпгина қизиқарли маълумотларга эга бўлдингиз. Қўлингиздаги «Ҳуқуқ асослари» — янги фан. Ушбу дарсликда Сиз инсон, жамият, инсон хатти-ҳаракатини тартибга солувчи меъёрлар, давлат ва ҳуқуқ тўғрисида янги билимларга эга бўласиз. Инсон ҳаёти, ҳуқуқлари ва мажбуриятлари Конституцияда ифодаланган. Шунинг учун дарсликда Конституцияга алоҳида эътибор берилган.

«Ҳуқуқ асослари» фанини ўқиш орқали Сиз тафаккур қобилиятларингизни, ҳуқуқий тушунча ва маданиятларингизни шакллантиришга муваффақ бўласиз. Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқларини ҳимоя қила олиши, шунингдек, Конституцияга мувофиқ ўз мажбуриятларини бажара олиши керак. Бунинг учун ҳуқуқ, ҳуқуқий меъёрлар тўғрисидаги умумий тушунчалар, давлат органлари фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида билишингиз керак.

Ушбу дарсликда биз «Ҳуқуқ асослари» фанининг асосий саволларини қамраб олишга ҳаракат қилиб, қулай ўқув манбаларини тўпладик. Дарсликда «Бу қизиқарли», «Тарих саҳифаларидан», «Глоссарий», «Ёдда тутинг» рукнлари бор.

Шу билан бирга, дарсликка «Танқидий ёндошув», «Кичик гуруҳларда ишлаш», «Шахсий вазифа», «Мураккаблиги 1- (2-, 3-) даражали топшириқлар» ва ҳ. к. кўпгина топшириқлар киритилган. Ҳар бир параграф охирида ўқилаётган манбаларни тасдиқлашга мўлжалланган саволлар ва топшириқлар таклиф қилинган.

Уларни бажарган ҳолда, эгаллаган ҳуқуқий билимларингизни кенгайтириш, ҳуқуқий ахборотларни таҳлил қилиш, таққослаш, ҳуқуқий меъёрларни тушунтириш, амалдаги қонун ҳужжатларини тушунтиришни ўрганасиз.

Дарслик янгиланган ўқув дастури талабларига мувофиқ тузилган. Ўқиш ва ўрганишга мўлжалланган материалларни тушуниш учун зарур бўлган қўшимча манбалар матн ичида берилмоқда.

Дарсликни чуқур ўзлаштириш ўз тамойилларингизни исботлай олиш, ҳуқуқингизни ҳимоя қилиш, ўзингизнинг зиммангизга юклатилган вазифаларни адолатли бажариш, ҳеч кимнинг манфаатини бузмасдан маиший эҳтиёжларни амалга оширишга таъсир кўрсатади. Шундай экан, омад ҳамроҳингиз бўлсин!

Ҳурмат билан дарслик муаллифлари

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

III бўлим

ШАХСИЙ ҲУҚУҚ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

III бўлим. ШАХСИЙ ҲУҚУҚ

10-боб. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИЙ ТИЗИМИ. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ АСОСИЙ ИНСТИТУТЛАРИ

47-§. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚ ТУШУНЧАСИ, ТИЗИМИ ВА МАНБАЛАРИ

Бугун дарсда:

фуқаролик ҳуқуқи изоҳи билан танишамиз, фуқаролик ҳуқуқи нималарни ўрганишини, қандай қисмлардан иборат эканини аниқлаймиз; фуқаролик жамиятига доир манбаларни ўрганамиз.

Таянч сўзлар:

- фуқаролик ҳуқуқи
- тизим
- фуқаро
- жисмоний шахс
- давлат
- муносабатлар
- ҳуқуқий манбалар
- Конституция
- Кодекс
- ҳуқуқий ҳужжатлар
- халқаро шартномалар
- мулк

Жамият — муносабатлар тизими ҳисобланади. Энг муҳим ижтимоий муносабатлар қонунлар ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда тасдиқланган ҳуқуқий меъёрлар асосида тартибга солинади. Ҳуқуқий меъёрлар муайян тизимларга мансуб. Ҳуқуқий меъёрларнинг анча катта бирикмалари ҳуқуқ соҳаси деб аталади. Ҳуқуқ соҳалари жуда кўп. Жамият тараққий топгани сари янги ҳуқуқ соҳалари пайдо бўлмоқда. Фуқаролик жамияти ҳуқуқ тизимида алоҳида ўрин эгаллайди. Бу — ҳуқуқнинг энг катта соҳаси.

Фуқаролик ҳуқуқи атамаси қадимги Рим қонунидан бошланади. Қадимги Рим фуқароларининг ҳуқуқлари “civil” лотинча сўздан олинган бўлиб ўзбек тилига таржима қилинганда “фуқаролик” деган маънони англатади. Кейинчалик фуқаролик ҳуқуқи деб номланиб, шахсий ҳуқуқларнинг барча соҳаларини ўз ичига олади. Ҳозир фуқаролик қонуни баъзан тамаддун деб, ушбу соҳа мутахассислари эса цивилист (тинчликсевар кишилар) деб аталади.

Фуқаролик ҳуқуқини “жисмоний ва юридик шахслар ҳуқуқи” деб аташ ҳам мумкин. Аслида, ҳуқуқий муносабатларнинг ушбу субъектлари ўртасидаги алоқаларни тартибга солган ҳолда, мазкур ҳуқуқлар уларнинг шахсий манфаатлари, имкониятлари ва уларнинг давлат иштирокисиз ҳимояланиши эҳтиёжларини таъминлайди.

Фуқаролик ҳуқуқи қоидалари билан тартибга солинадиган ҳуқуқий муносабатлар уларда иштирок этувчиларнинг хоҳиш-иродаларига кўра

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

пайдо бўлади. Охиргилари ушбу муносабатларнинг табиатини ва ўзаро алоқаларини белгилайди. Ушбу ёки бошқа фуқаролик муносабатларига кириш, кирмаслигини одамларнинг ўзлари ҳал қилади.

Ўзларининг мажбуриятларини ихтиёрий равишда бажарадилар ёки бекор қиладилар. Одамлар ўзларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қила олади ёки ҳимоя қилишдан воз кеча олади.

Ёдда тутинг! Шахсий манфаатдорликлар фуқаролик ҳуқуқи субъектлари ўртасидаги муносабатлар мазмунини аниқлайди. Шунинг учун ҳам фуқаролик ҳуқуқи соҳаларида ҳуқуқий тартибга солиш ишлари жисмоний шахслар фойдасига қаратилади. Давлат ўз навбатида жисмоний ва юридик шахсларга ушбу муносабатларни ўзларича тартибга солиш учун имкон яратиб беради. Бироқ давлат барча иштирокчиларни виждонсиз одамларнинг салбий хатти-ҳаракатларидан ҳимоя қилиш учун зарур чора-тадбирларни қабул қилишга мажбурдир. Шунингдек, давлат аниқ ҳолатларда кучсиз томоннинг манфаатларини ҳимоя қилиб ва айрим иштирокчиларни қонуний сақлаш учун мажбур қилишга ҳамда бошқаларнинг шахсий манфаатларини ҳимоя қилиши шарт.

Фуқаролик ҳуқуқи инсон ҳаётининг барча соҳаларини ўз ичига олади

Масалан, чироқни ёқиб, электр энергияси етказиб берувчи ташкилот билан ҳуқуқий муносабатлар ўрнатамиз. Бу борада, энергия билан таъминлаш тўғрисидаги шартнома бор. Дўконлардан маҳсулотларни олди-сотди шартномлаари асосида сотиб оламиз. Биз велосипедни ижарага оламиз. Бу борада ҳам ижарага олишга доир шартномалар мавжуд. Биз квартираларни ижара га олиб, уйдан фойдаланиш бўйича шартнома тузамиз. Биз мулкларга эгалик қиламиз, бу — меросхўрлик ҳуқуқи.

Бу мана бундай томонлар орасидаги тенглик қоидалари асосида шаклланади:

1) фуқаро = фуқаро;

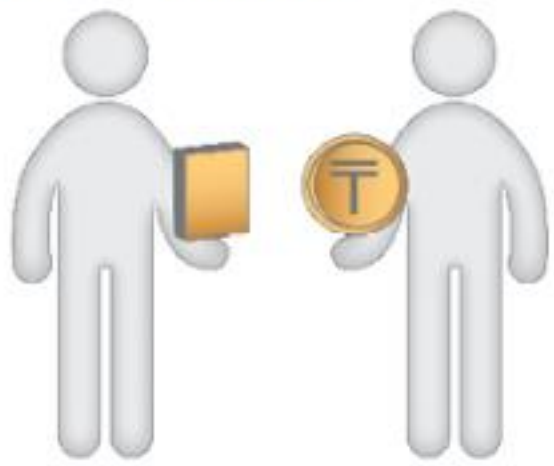

2) фуқаро = давлат;

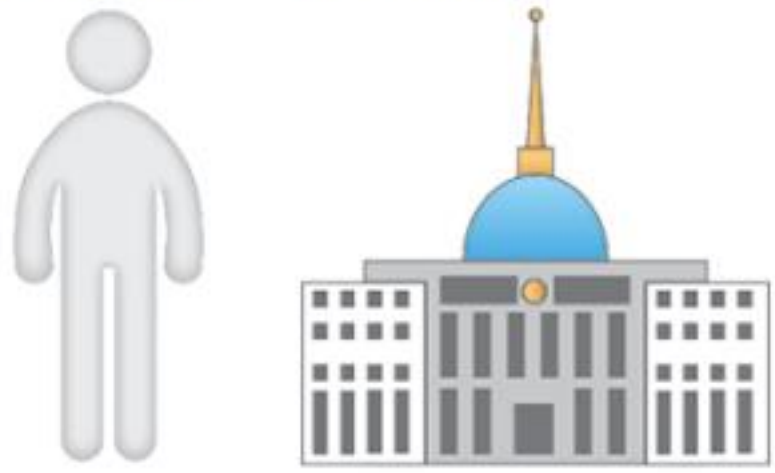

3) юридик шахслар = юридик шахслар;

4) юридик шахслар = фуқаролар.

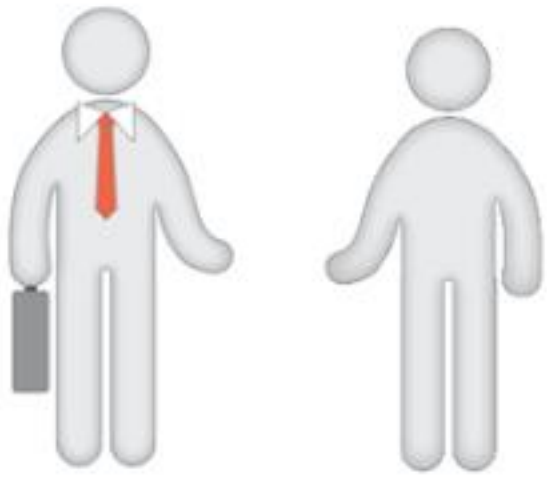

Томонлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ёддатутинг! Фуқаролик ҳуқуқи объекти, энг аввало, мулкий муносабатлар, шунинг-дек, шахсий номулкий муносабатлар ҳисобланади.

Мулкий муносабатлар иқтисодий жиҳатдан қимматбаҳо, чунки улар инсон меҳнати натижалари ҳисобланади.

Мулкий муносабатлар:

1. Мулкий муносабатлар (мулкий эгалик). Бу — муайян шахснинг моддий бойликка эга бўлишига боғлиқ статик муносабат.

2. Мажбурий муносабатлар (мулкни топшириш) ва меросхўрлик муносабатлари

(мулк тақдирини аниқлаш). Бу — моддий бойликларни бир кишидан иккинчи кишига ўтказишга боғлиқ динамик муносабатлар. Масалан, кўчмас мулклар олди-сотдиси, меросхўрликка эга бўлиш.

Шахсий номулкий муносабатлар муайян иқтисодий бойликка эга эмас, чунки улар пул билан ўлчанмайди. Улар инсоннинг шахсий хусусиятларини англатади ва инсондан алоҳида ажралиб чиқа олмайди. Шахсий номулкий муносабатларга қуйидагилар киради:

1. Мулкларга эгалик қилишга тааллуқли муносабатлар (алоҳида ҳуқуқлар).

Фан, адабиёт ва санъат асарларига нисбатан муаллифлик ҳуқуқлари асосида вужудга келади. Масалан, илмий асар муаллифи ёки ихтирочи судга ўзининг муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш бўйича ариза билан мурожаат қилади. Даъво аризаси таъминланган ҳолатларда у муаллиф сифатида гонарар олиш ҳуқуқини қўлга киритади. Бундай ҳолларда шахсий номулкий муносабатлар мулкий муносабатлар билан алоқадор бўлади.

2. Мулкий бўлмаган муносабатлар. Яъни, инсондан ажратиб бўлмайдиган номоддий бойликлар.

Масалан, инсоннинг виждонини, қадр-қимматини ва ишбилармонлик нуфузини ҳимоя қилиш.

Масалан, транспорт воситалари билан инсон соғлигига зарар етказиш. Соғликка етказилган зарарлар миқдорини аниқ ҳисоблаш мумкин эмас. Бироқ фуқаролик-ҳуқуқий меъёрлар соғликка етказилган зарарларни ҳар хил вазиятларга (зарар етказувчининг айби, зарар етказувчи ва зарар кўрувчининг моддий аҳволи ва ҳ. к.) боғлиқ ҳолда тартибга келтиради.

Фуқаролик ҳуқуқи тизими Умумий ва Махсус бўлимлардан иборат. Умумий бўлим фуқаролик ҳуқуқининг асосий қоидалари, фуқаролик ҳуқуқи муносабатлари тўғрисидаги умумий қоидаларни ўз ичига олади. Унда фуқаролик ҳуқуқи субъектлари — жисмоний шахслар, юридик шахслар ва давлат мақоми бўйича ахборотлар мавжуд. Шу билан бирга, фуқаролик ҳуқуқи объектлари, ҳар хил мулк шакллари кўрсатилади. Муносабатлар тўғрисида, ваколатлар, чеклаш муддат-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

лари, мулк ҳуқуқлари тўғрисида мажбурият намуналари бўйича умумий қоидалар жорий этилади.

Махсус бўлим таркибига айрим мажбурият турларига тааллуқли шартномлар (олди-сотди, айирбошлаш, ҳадя этиш, рента, ижарага олиш, қарзлар ва ҳ. к.) киради. Суғурталаш ва комиссия бўйича меъёрлар, етказилган зарарлар натижасида вужудга келадиган мажбуриятлар киради. Мерос ва интеллектуал мулк, муаллифлик ҳуқуқи кўрсатмалардан иборат.

Охирида хорижликларнинг ҳуқуқий лаёқатлари ва бошқа давлатлар қонунларини қўллаш тўғрисидаги кўрсатмалар жорий этилган.

Глоссарий

- **Цивилистика** – фуқаролик ҳуқуқи тўғрисидаги фан.
- **Ҳуқуқ соҳалари** — бир хил ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ҳуқуқий меъёрлар йиғиндиси.
- **Мулк** — шахс (жисмоний шахс, юридик шахс), давлатихтиёридаги ашёлар ва моддий бойликлар йиғиндиси.

Фуқаролик ҳуқуқининг манбалари — фуқаролик-ҳуқуқий меъёрларнинг муайян расмий шаклда тасдиқланиши (1-*чизма*).

1-*чизма*

Қозоғистон Республикаси Конституцияси. Бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар билан таққослаганда, ҚР Конституцияси олий қонуний кучга эга. У меъёрларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш учун асос бўлади.

Бу — хусусий мулк ва ҳуқуқ мазмуни ҳамда шаклини аниқлайдиган меъёрлар. Бу ерда мулкий муносабатларга боғлиқ ҳар хил хусусий номулкий муносабатлар тартибга солинган. Ҳуқуқий лаёқат параметрлари, фуқароларнинг тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқи ва ҳ. к. ёзилган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Диққат қилинг!

Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 6-моддаси бўйича давлат мулки ва хусусий мулклар тан олинади ҳамда бир хил ҳимоя қилинади. Мулк мажбурият юклайди, ундан жамият фойдаси учун ҳам фойдаланишкерак. Мулкий субъектлар ва ҳимоя қилиш кафолатлариқонун билан белгиланган. Ер ва унинг рельефи, сув манбалари, ўсимликлар олами ва ҳайвонатлар дунёси, бошқа табиий ресурслар давлат мулки ҳисобланади. Ер қонунда белгиланган асослар, шартлар бўйича хусусий мулк бўлиши ҳам мумкин.

Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодекси (ҚР ФК) фуқаролик ҳуқуқи асоси тизимида алоҳида ўрин эгаллайди. Бу ерда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг асослари келтирилган, асосий фуқаролик ҳуқуқи институтлари ҳақида тушунчалар берилган.

Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодекси икки бўлимдан иборат:

Умумий бўлим ва Махсус бўлим. Фуқаролик кодекснинг Умумий бўлими 1994 йил 27 декабрда қабул қилинган ва 1 мартда кучга кирган, Махсус бўлим эса 1999 йил 1 июлда қабул қилинган. Фуқаролик кодекси бўлим, боб, қисм, модда, параграфлардан иборат. Умуман олганда, Фуқаролик кодекси 1124 моддадан иборат.

Бошқа қонун ҳужжатлари. Бунга конституциявий қонунлар; оддий қонунлар; конституциявий кучга эга ва амалдаги қонун кучига эга Қозоғистон Республикаси Президенти фармонлари; Парламент ва унинг палаталари қарорлари киради.

Глоссарий

- **Ҳуқуқий манбалар** — ҳуқуқий меъёрларни тасдиқлаш ва бериш намуналари.
- **Ҳуқуқий ҳужжатлар** — берилган шаклдаги ёзма расмий ҳужжат. Ҳуқуқий меъёрларни ўз ичига олади. Республика референдумида қабул қилинади ёки ваколатли органлар қабул қилади.
- **Халқаро шартномалар** — давлатлараро битимлар. Ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар яратиш орқали уларнинг бир-бири билан муносабатларини тартибга солишга қаратилган.

Меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар: ҳар хил вазирликлар, ижро этувчи органлар, маҳаллий органларнинг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари.

Урф-одатлар

Урф-одатлар дейилганда узоқ вақт мобайнида тажрибада қўллаш натижасида шаклланган, давлат томонидан эътироф этилган, бироқ қонун асосида ўрганилмаган қоидалар. Тадбиркорлик соҳаларида қўлланилади. Қонун чиқарувчи урф-одатлар мазмунларида фақат тадбиркорлик муносабатлари соҳасида қўлланиладиган ишбилармонлик доирадаги одатлар алоҳида ажратиб кўрсатилган. Улар қуйидаги талабларга мос келиши керак:

— татриб қоидалари шаклланган бўлиши керак;

— тор доираларда, алоҳида ҳусусиятда эмас, кенг кўламда қўлланилиши керак;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— қўлланилиш соҳалари тадбиркорлик муносабатлари билан чекланган;

— қонунларга белгиланмаган бўлиши керак.

Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 3-моддаси 4-банди: Фуқаролик муносабатлар, агар амалдаги ҳуқуқлар, жумладан, тадбиркорлик фаолияти жараёнидаги амалдаги ҳуқуқлар Қозоғистон Республикаси ҳудудида қўлланилаётган фуқаролик қонунларига зид келмаса, ана шу қонунлар асосида тартибга келтириш мумкин.

Халқаро шартномалар (конвенциялар).

Қозоғистон — фуқаролик ҳуқуқи меъёрларига эга кўп халқаро шартномалар иштирокчиси ҳисобланади. Бундай шартномалар орасида фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар тўғрисидаги халқаро шартномаларнинг алоҳида шакллари мавжуд (олди-сотди, ташиш, муаллифлик ҳуқуқлари тўғрисидаги ва ҳ. к.).

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда халқаро шартномалар моддалари чет эллик жисмоний шахслар ва юридик шахслар иштирокида қўлланилиши мумкин. Улар чет элликларнинг ҚР ҳудудидаги мулкий ҳуқуқларини, фуқаролик-ҳуқуқий мақомларини аниқлайди. Барча халқаро шартномаларни Қозоғистон Республикаси Парламенти ратификация қилиши шарт. Халқаро шартномлар Қозоғистон қонун ҳужжатларидан устун, яъни Қозоғистон қонун ҳужжатлари халқаро шартномаларга зид келмаслиги керак.

Қизиқарли манба

Фуқаролик ҳуқуқи манбалари Қозоғистон Республикаси ҳудудида амалда бўлган фуқаролик қонун ҳужжатларига зид келмаса,у ҳолда тадбиркорлар ўртасидаурф-одатлар бўлиши мумкин. Масалан, “Озиқ-овқат юкларини денгиз транспорти орқали ташиш қоидалари”га мувофиқ тез бузиладиган юклар навбатдан ташқари туширилади.

Тадбиркорлик савдо ишлари орасидаги энг машҳур тўплам — “Инокотермс2000” Халқаро савдо атамаларини изоҳлаш қоидалари. Бундай қоидаларни шартномаларга киритиш пайтида улар маросимлардан шартнома ҳолатига айланади.

Шу тариқа фуқаролик ҳуқуқи — товар-пул муносабатлари ва бошқа мулкий муносабатларни тартибга соладиган ҳуқуқий меъёрлар тўплами, шунингдек, мулкий ва улар билан алоқадор бўлмаган шахсий муносабатлар, иштирокчи томонларнинг бир-биридан мустақил бўлиши. Қозоғистон Республикаси фуқаролик қонунларининг асосий манбалари Қозоғистон Республикаси Конституцияси, Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, қонунлар, қонунга боғлиқ ҳужжатлар, одатлар ҳисобланади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Фуқаролик ҳуқуқи деб нимага айтилади?
2. Фуқаролик ҳуқуқи тизими қандай бўлимлардан иборат?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3. Фуқаролик ҳуқуқи манбаларини атанг, фуқаролик қонуни манбалари сифатида Қозоғистон Республикаси Конституциясининг аҳамиятини тушунтиринг. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган Конституция моддаларини топинг.

1-даражали топшириқ. Фуқаролик ҳуқуқининг нима эканлигини ва қандай субъектлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишини айтиб беринг.

2-даражали топшириқ. Уч гуруҳга бўлиниб, бир-бирингизга мулкий муносабатларни тушунтиринг. Хусусий номулкий муносабатлар дейилганда нимани тушунасиз? Ҳаётдан мисоллар келтиринг ёки мавзуга мос ҳолатларни ўйлаб топинг.

48-§. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ УСУЛЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Бугун дарсда:

фуқаролик ҳуқуқида қўлланиладиган ҳуқуқий тартибга солиш усулларини ўрганамиз; аниқ мисоллар орқали фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини тушуниб оламиз.

Усул, асосан, фан орқали аниқланади. Ҳуқуқий давлатларда жисмоний ва юридик шахслар (давлат органлари, мансабдор шахслар ва давлат хизматчиларидан ташқари) “қонун бўйича таъқиқланмаган нарсаларнинг барчасига рухсат этилади” тамойили асосида ҳаракат қилади.

Бу тамойиллар фуқаролик ҳуқуқида ҳаракат қилиб, унинг усули аҳамиятини билдиради.

Таянч сўзлар:

- усул
- диспозитив
- тамойил
- тенг
- мулк
- озодлик
- шартнома

Глоссарий

- **Фуқаролик ҳуқуқи усули** — бу усуллар, ишлар ва воситалар тўплами, у мулкларни ва хусусий номулкий муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ижтимоий муносабатлар.

Муносабатларда иштирок этувчилар тенглиги фуқаролар муносабатларининг барча иштирокчилари тенг даражада деган маънони англатади.

Фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг биронтаси бошқа фуқаролик ҳуқуқи муносабатлари субъектларидан ҳеч қандай фарқ қилмайди. Бу давлат ва унинг ҳудудий-маъмурий бирликлари каби фуқаролик ҳуқуқи субъектларига ҳам тенг қўлланилади. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда иштирок этган ҳолда, мазкур субъектлар муносиб ошкора таълим эгаллаш сифатига эга бўлган бошқарув ваколатларидан фойдалана олмайди. Давлат ва унинг ҳудудий-маъмурий бирликлари фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда иштирок этган пайтда, иммунитетлари ва мустақиллик хусусиятларидан фойдалана олмайди (2-*чизма*).

Диспозитив — фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчиларнинг ўз хоҳиш-иродалари бўйича ўз ҳуқуқларини эгаллаши-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ни, уларни амалга оширишни ёки уларни амалга оширишдан воз кечишни англатади.

2-чизма

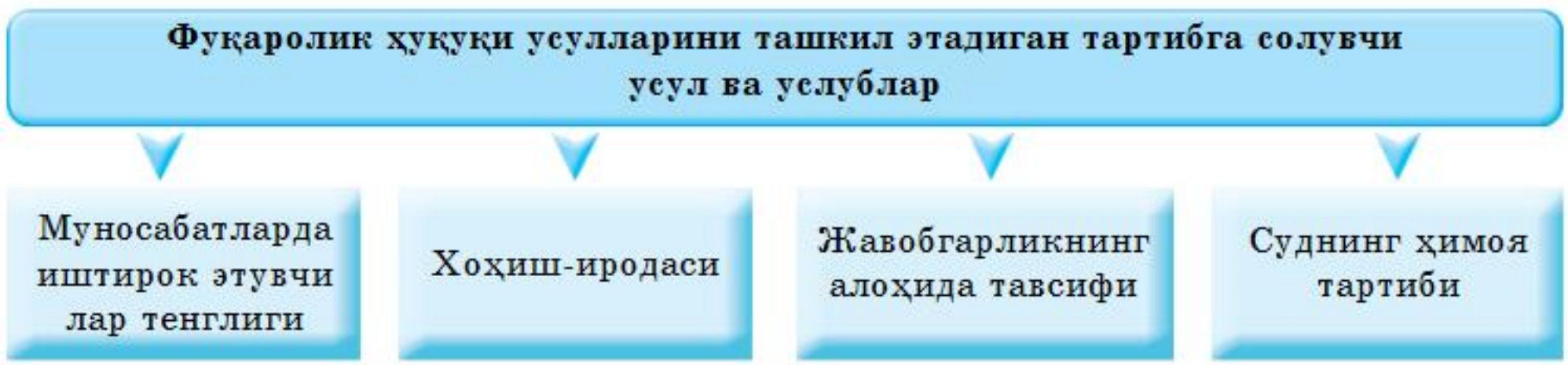

Диспозитив — ҳатти-ҳаракат намуналарини танлашда қонуний эркинликлар.

Субъект қонуний хатти-ҳаракатлар намуналаридан биттасини танлайди.

Қизиқарли манба!

Ҳуқуқий эркинлик деб нимага айтилади?Бу бизга қандай имкониятлар яратиб беради?

Биринчидан, ўз хоҳишига кўра субъектив фуқаролик ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эга бўлиш имконияти (шунингдек, уларни харид қилишдан воз кечиш);

Иккинчидан, субъектив фуқаролик ҳуқуқ тузилмаларини ўз хоҳишига кўра аниқлаш. Масалан,совға — бир томонлама ҳаракат. Олди-сотди ҳаракати эса томонларнинг бирлиқдаги хоҳиши.

Учинчидан, поймол бўлган ҳуқуқларни ҳимоя қилиш объектлари ва усулларидан воз кечиш ёки танлаш.

Жавобгарликнинг алоҳида хусусияти — фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг ҳар бир иштирокчиси ўзларига юклатилган вазифалар учун жавобгар ҳисобланади. Бундан ташқари, у ўз ихтиёридаги барча мулклар учун жавоб беради. Фуқаролик жавобгарлик жиноятчини жазолашга эмас, зарар кўрувчининг субъектив фуқаролик ҳуқуқларини тиклашга қаратилган. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликларинг аниқ белгилари: унинг мулкий хусусияти; қўшимча юк; бир хил субъектларнинг бир-бири олдидаги жавобгарликлари; компенсация (муқобил) хусусиятда бўлиши.

Суд ҳимоя қилиш тартиби — одатда, умумқоидаларга мувофиқ, фуқаролик ҳуқуқлар ва қонун бўйича ҳимоя қилинадиган манфаатларни ҳимоя қилиш суд тартиби асосида амалга оширилади. Фуқаролик-ҳуқуқий низоларнинг асосий қисмини туман, вилоят ва умумий юрисдикциядаги бошқа судлар ўрганади.

Глоссарий

- **Фуқаролик ҳуқуқ тамойиллари** — фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш жараёнида эътибор қаратиладиган асосий ғоялар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Масалан, дўкондор ўзига товар етказиб берувчиларни ўз хоҳишига кўра аниқлайди, томонлар нарх ва бошқа шароитлар бўйича ўзаро келишадилар, бу ҳаракатларини шартнома шаклида расмийлаштирадилар.

Шартномаларни бекор қилган ҳолатларда, томонлар бир-биридан норози бўлса, низолар суд орқали ҳал қилинади.

Тамойиллар — фуқаролик ҳуқуқи асосида мужассам топган ғоялар. Ғоялар инсон ва жамият ҳаётида рўй берган ўзгаришлар натижасида шаклланади. Масалан, қисқа вақтдан бери хусусий мулк институти шаклланиб, бозор иқтисодиёти ривожланмоқда. Бу фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига таъсир қилмоқда (3-*чизма*).

3-чизма

Томонларнинг ҳуқуқий тенгликлари тамойиллари фуқаровий-ҳуқуқий муносабатлар субъектлари бир-бирига боғлик эмаслигини англатади. Қонун бўйича улар бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга. Улар содир этилган ҳуқуқбузарликлар учун бир хил қонуний жавобгарликларга тортилади. Ҳеч қайси субъектлар бир-бирларига буйруқ бера олмайди. Ўзаро муносабатларнинг асоси — томонларнинг ўзаро битими.

Мулкий даҳлсизликлар тамойили. Бу тамойил бўйича, давлат нодавлат мулкка тааллуқли муносабатларга тўсқинлик қила олмайди.

Мулкдор ўзига тегишли мулкларни ўз хоҳишига кўра фойдалана ва унга эгалик қила олади. Суд қарорисиз ҳеч ким мулкка эгалик қила олмайди.

Ҳар қандай шахсларнинг шахсий ишларга эркин турда аралашишига йўл бермаслик бошқарув органлари, ишхоналардаги раҳбарлар, ота-оналар ва бошқа шахсларнинг фуқаролар ва юридик шахсларнинг шахсий ишларига таъсир кўрсатиши таъқиқланишини англа-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тади. Ҳаракат қилишга лаёқатли фуқаролар ва қонуний вакиллар ўз мулкларини бошқариш ҳуқуқларига эга. Улар тушган фойдаларни тақсимлай олади, қўлга киритилган фойдалардан фойдалана олади. Қонунга кўра, шахсий, оилавий ва тижорат ишларга доир сирлар бўйича хабар беришни талаб қилиш таъқиқланади. Сиз бошқа шахсларнинг шахсий ҳаётига аралашиб, шахсий ҳужжатларингизни ноқонуний равишда талаб қила олмайсиз.

Шартномалар эркинлиги тамойили ҳар қандай шахс ташқаридан кимларнингдир мажбурловларисиз, шартнома тузиш ёки тузмасликни, шартнома тузишни хоҳлайдиган ҳамкорларни танлашни; шартнома талабларини белгилашни ўз ҳал қила олади. Албатта, шартнома тузган ҳамкори билан бир хил ҳуқуқларга эга эканликларини ёдда тутмоғи керак. Фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар ихтиёрий ва ўзаро розиликлар асосида тузилган шартнома ҳисобланади.

Шартномалар эркинлиги бўйича, қонунларда ифодаланган ёки ифодаланмаганлигидан қатъий назар, ҳар қандай мазмунга эга шартномалар тузиш имкониятлари мавжуд. Шартнома талаблари қонун асосида тасдиқланган таъқиқлар ва чекловларни бузмаслиги шарт.

Фуқаролик ҳуқуқларни тўсқинликларсиз амалга ошириш заруратлари. Фуқаролар ва юридик шахслар ўзларининг фуқаролик ҳуқуқларига ўз хоҳишларига кўра ва шахсий манфаатларини кўзлаган ҳолда эга бўладилар ва уларни амалга оширадилар, шунингдек, агар қонун ҳужжатларида бошқача белгиланмаса, ҳуқуқларидан воз кечади. Улар шартнома асосида ўзларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини аниқлаш ҳамда уларнинг қонун ҳужжатларига зид келмайдиган ҳар қандай талабларини ихтиёрий равишда белгилайдилар (ҚР Фуқаролик ҳуқуқ кодексининг 2-моддаси).

Поймол бўлган ҳуқуқларни тиклашни таъминлаш, уларни суд орқали ҳимоя қилиш фуқаролик ҳуқуқларни ҳимоя қилиш тамойили сифатида белгиланади. Қозоғистон Республикаси Конституциясида фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган меъёрлар бор. Фуқаро кодекси ва бошқа меъёрий ҳужжатлар фуқаролик-ҳуқуқий меъёрларнинг поймол бўлганлиги учун жазо тайинлайди. Унда истеъмолчилар ва тадбиркорларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини амалга ошириш бўйича чора-тадбирлар белгиланган. Махсус ҳимоя қилиш органлари судлар ҳисобланади.

Шундай қилиб биз фуқаролик ҳуқуқида қўлланиладиган усулларни ўргандик. Ўзимиз учун фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойилларини аниқладик ва таҳлил қилдик.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Мулкий ва номулкий муносабатларни тартибга солиш усуллари ва услубларини биласизми?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини аниқланг.
3. Қандай фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини биласиз?Улардан ҳар бирининг мазмунини очиб беринг.

1-даражали топшириқ. Фуқаро "Л" дўконга боради. Нон олиб кассирнинг олдига келиб унга 5000 тенге беради. Кассир 5000 тенгени майдалай олмаслигини айтади ва "L" деган фуқарога нон сотмаслигини билдиради. Бу ерда фуқаролик ҳуқуқининг қандай тамойили бузилмоқда?

49-§. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ СУБЪЕКТЛАРИ

Бугун дарсда:

фуқаролик ҳуқуқий муносабатларизоҳи билан танишамиз;кимлар фуқаролик ҳуқуқи субъектлари бўла олишини ўрганамиз; жисмоний шахслар фуқаролик ҳуқуқининг асосий субъектлари эканлигини биламиз.

Таянч сўзлар

- субъект
- жисмоний шахс
- ҳаракат лаёқати
- деликт лаёқат
- ҳуқуқ лаёқати

Ҳуқуқий муносабатлар — айрим шахслар ўртасида ўзаро ҳуқуқий муносабатларнинг бўлиши одамлар ўртасида ўзаро ҳуқуқлар ва мажбуриятларни вужуга келтиради. Ҳуқуқий муносабатлар уч элементдан иборат: субъектлар, шакл ва мазмун (4-*чизма*).

Қонун тилида ҳуқуқ ва мажбурият эгалари **ҳуқуқ субъектлари** деб аталади. Бошқача айтганда, **субъектлар** — ҳуқуқий муносабатларда иштирок этадиган шахслар. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар субъектларининг қуйидагича турлари мавжуд:

— жисмоний шахс;
— юридик шахс;
— давлат, маъмурий-ҳудудий бирликлар.

4-*чизма*

Ҳуқуқий муносабатлар тузилмаси

- Жисмоний ва юридик шахслар — ҳуқуқий муносабатлар субъекти
- Моддий ва маънавий бойликлар — ҳуқуқий муносабатлар объекти
- Ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар — ҳуқуқий муносабатларнинг мазмун-моҳияти

Жисмоний шахслар — Қозоғистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари, яъни бошқа давлат фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар (апатридлар).

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар субъектлари бўлиш учун фуқаролар фуқаролик ҳуқуқ лаёқатларига ва ҳаракат лаёқатларига эга бўлиши керак.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Жисмоний шахс – ҚР фуқароси

Юридик шахс – “Қозоғистон” меҳмонхонаси

ҚР Ҳукумати

Қизиқарли манба!

Қонунларда ҳали туғилмаган фуқароларга ҳуқуқлар берилишига доир ҳолатлар тасдиқланган. Масалан, меросхўр ҳаёт пайтида пайдо бўлган ва у вафот этгандан кейин туғилган бола қонун бўйича меросхўр ҳисобланади ва меросга тааллуқли улуш ҳуқуқига эга деб ҳисобланади. Бундай ҳолларда ҳуқуқий лаёқат туғилгунга қадар вужудга келади деб айтиш мумкин эмас. Бундай ҳолатда ҳуқуқ субъекти мавжуд бўлмаса, ҳуқуқ лаёқатлилиги ҳам бўлмайди. Бу фақат айрим ҳуқуқларга тегишли.

Фуқаронинг ҳаракат лаёқатлилиги — шахснинг ўз хатти-ҳаракатлари ва фуқаролик ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эгалик қила олиши, амалга ошириш, адо этиш ва ўз ҳаракатлари учун фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликларга эга бўла олиш лаёқати. Бошқача айтганда, фуқаронинг ҳаракат лаёқати дейилганда бу каби ҳаракатларни амалга оширган шахс ўзининг ҳаракатларининг оқибатларини англайди ва унинг ҳаракати муайян зарарларни юзага келтирса, етказилган зарарларни қоплашга мажбур. Шахснинг ҳаракат лаёқати унинг ёшига ва руҳий ҳолатига боғлиқ, ҳуқуқий лаёқати эса кўрстаилган шароитларга боғлиқ эмас.

Тўла фуқаролик ҳаракат лаёқати вояга етган, яъни 18 ёшга тўлган пайтдан бошлаб вужудга келади. 14 ёшгача бўлган ёш болалар ва асаб касаллигига чалинган фуқаролар фуқаролик лаёқатга эга бўлмаган болалар ҳисобланади. Уларнинг ўрнига қонуний вакиллари — ота-оналари, ҳомийлари ва васийлари жавоб беради.

Глоссарий

- **Фуқаролик ҳуқуқий лаёқат** — шахснинг фуқаролик ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эга бўлиш имконияти ёки лаёқати. Бу лаёқат барча фуқаролар учун тан олинади; у миллати, дини, тили, доимий яшаш жойи, мулки ва ҳ. к. боғлиқ эмас, туғилган пайтида вужудга келади ва оламдан ўтганда тугайди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ёш бола

Ҳуқуқий ҳаракатлардан бир қисми деликт ҳаракат ҳисобланади.

Деликт лаёқат — шахснинг фуқаролик қонунбузарликларга (деликт) жавобгар бўлиш лаёқати. Деликт лаёқат муайян ёшдан, масалан, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик 16 ёшдан бошланади.

Ҳаракат лаёқатини деликт лаёқатдан ажрата олиш керак. Ҳуқуқий лаёқат ва ҳаракат лаёқати биргаликда ҳуқуқий субъект (ёки ҳуқуқий ҳаракат лаёқати) деган маънони англатади.

Ҳуқуқий субъект — бу шахснинг ҳуқуқий субъекти бўлиш имконияти ёки лаёқати.

Вояга етмаганлар — фуқаролик ҳуқуқ субъектлари

14—18 ёш оралиғидаги вояга етмаган шахслар фуқаролик муомалаларни фақат ота-оналари, васийлари ёки ҳомийларининг ёзма рухсати асосида амалга ошира олади. Бироқ улар мустақил ҳолда кичик уй хўжалик ишларини олиб бориш, ўз даромадлари, стипендиялари ва бошқа киримларидан фойдаланиш, муаллифлик ёки ихтирочилик ҳуқуқларини амалга ошириш ҳуқуқига эга. Бу каби ҳаракатлар қисман ҳаракат деб аталади.

Вояга етмаган боланинг ота-онаси унинг мулкидан ўз хоҳишига кўра фойдаланиш ҳуқуқига эга эмас. Вояга етмаган шахснинг мулкларини камайтириш (сотиш, совға сифатида бериш, гаров сифатида бериш, ижарага бериш) ҳолатларига олиб келадиган муомалалар ўрнатиш учун 14 ёшгача вояга етмаган болаларнинг ота-оналари олдиндан ҳомий ва васий органлардан рухсат олиши шарт.

14 ёшли вояга етмаган шахслар деликт лаёқатли шахслар эмас, яъни улар ўзларининг мажбуриятлари бўйича мулкий жавобгар бўла олмайди. Вояга етмаган шахслар ҳаракатларига ота-оналари жавобгар. 14—18 ёш оралиғидаги вояга етмаган шахслар делик лаёқатли, улар ўзларининг барча мулклари ва мажбуриятлари учун ўзлари шахсан жавоб берадилар. Бироқ агар вояга етмаган ёш бола оғир зарар етказса ва бу зарарларни қоплаш учун унинг мулки етарли бўлмаса, у ҳолда ёш боланинг ота-онаси қўшимча равишда жавоб беради.

Шахсни йўқолган ёки вафот этган деб тан олиш. Баъзан ҳаётда одамлар узоқ вақт йўқолиб қолади. Бундай ҳолларда суд фуқарони йўқолган деб тан олади ёки вафот этган шахс деб эълон қилади.

Агар ўзи доимий яшайдиган ерда у ҳақида бир йил давомида ҳеч қандай маълумотлар бўлмаса, манфаатдор шахсларнинг аризасига биноан суд тартибида йўқолган фуқаро деб эълон қилиниши мумкин. Бу одамнинг турмуш ўртоғи ФҲДЁ органида никоҳни бекор қилиши мумкин. Йўқолган фуқаро деб топилган шахснинг туғилган жойи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

аниқланмаган ёки топилган ҳолатда, суд уни йўқолган фуқаро деб эътироф этиш тўғрисидаги қарори кучини бекор қилади.

Фуқаронинг вафот этганлиги тўғрисидаги маълумот агар унинг доимий яшаш жойида уч йил давомида у ҳақида ҳеч қандай хабар бўлмаса, манфаатдор шахсларнинг аризасига биноан суд тартиби асосида маълумот берилади.

Шундай қилиб, фуқаролик ҳуқуқ субъекти сифатида жисмоний шахслар ҳақида тушунчаларга эга бўлдингиз. Бундан кейин фуқаролик ҳуқуқ лаёқати қандай қисмлардан иборат эканлигини билиб оласиз. Жисмоний шахсларда ҳуқуқ лаёқати у дунёга келган кундан бошланади ва муомала лаёқати қонунларда белгиланган ёш оралиғида пайдо бўлади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Жисмоний ва юридик шахслар тушунчалари мазмунини таҳлил қилинг.
2. Жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ лаёқатлари ва муомала лаёқатлари ўртасидаги фарқ нимада? Қандай ҳолларда жисмоний шахсларнинг муомала лаёқати чекланиши мумкин?
   Муомала лаёқатини қайси органлар чеклай олади?

1-даражали топшириқ. Қандай ҳолларда суд фуқарони йўқолган ёки вафот этган деб топиши мумкин? Ҳаётдан мисоллар келтиринг.

2-даражали топшириқ. Ҳуқуқ лаёқати, муомала лаёқати, деликт лаёқат каби қонун атамаларидан фойдаланиб, ҚР Конституциясидаги 12, 13-моддаларнинг мазмунини таҳлил қилинг.

3-даражали топшириқ. 14 ёшли бола А. ота-онасининг пулини рухсатсиз олиб, ўзи кўп йиллардан бери кутган велосипедни харид қилади. А. нинг отаси бундан қаттиқ жаҳли чиқиб, велосипедни сотувчига олиб бориб, пулни қайтариб беришни талаб қилади. Сотувчи пулни қайтаришдан бош тортади, товарни олмайди, чунки А. 16 ёшга тўлган болага ўхшайди деган фикрини илгари суради.

Сотувчининг иши тўғрими? Асқарнинг отаси нима қилиши керак? Бундай ҳолларда фуқаролик ҳуқуқнинг қайси тамойилларини қўллаш мумкин?

50-§. ЮРИДИК ШАХСЛАР — ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ СУБЪЕКТЛАРИ. ДАВЛАТ — ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ СУБЪЕКТИ

Бугун дарсда:

юридик шахсларнинг белгиларини ўрганамиз; фуқаролик ҳуқуқ субъекти сифатида давлат хусусияти нималарда эканини англаймиз.

Юридик шахслар — фуқаролик ҳуқуқи субъектлари

Юридик шахслар фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг асосий иштирокчиларидан бири ҳисобланади. Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 33-моддаси бўйича, юридик шахс деб топилган ташкилотлар — мулк, хўжалик юритиш ёки тезкор бошқарув

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Таянч сўзлар:

- субъект
- фуқаролик ҳуқуқи
- юридик шахс
- давлат

ҳуқуқларида алоҳида мулкларга эга бўлган ва ана шу мулклар билан ўзларига юклатилган вазифалар орқали жавоб берадиган, ўз номидан мулкий ва номулкий ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эга бўлиб, уларни амалга ошира оладиган, судда даъвогар ва жавобгар сифатида иштирок эта оладиган ташкилот. Юридик шахслар алоҳида баланс ёки сметаларга эга бўлиши шарт.

Ёддатутинг! Юридик шахс— шахсий мулкига эга ва шахсий мулкларига ўзига тегишли мажбуриятлар орқали жавоб берадиган, ўз номидан мулкий ва номулкий ҳуқуқлар ва мажбуриятларни амалга ошира оладиган, суддадаъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилот.

Демак, юридик шахс қуйидаги белгиларга эга: мулкий ўзига хослик ва ўз мажбурияти бўйича алоҳида мулкий жавобгарлик.

Юридик шахснинг мулкий мустақиллиги дейилганда ўзи эгалик қилиш, фойдаланиш ва бошқариш ҳуқуқига эга, шахсий тасдиқланган мулкларга эга бўлиши тушунилади. Мулклар ҳар хил усулларда тасдиқланади. Юридик шахсларнинг шахсий мулки ҳисобланадиган турлари тез-тез учрайди. Юридик шахс бу мулкка тегишли мулкдорга хос барча мажбуриятлар ва ҳуқуқларга эга. Бошқа ҳолатларда юридик шахслар хўжалик юритиш ҳуқуқига эга мулкдор ҳисобланади. Бу каби юридик шахслар фақат давлат корхоналари бўла олади. Мулк ҳуқуқи фақат хусусий мулкдорга берилганлиги туфайли юридик шахслар бундай мулкларни бошқаришда чекланган ҳуқуқларга эга бўлади. Эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқлари юридик шахсларга тамоман берилади.

Юридик шахслар шахсий ҳисоб-рақамга, ўз номи ёзилган муҳрга эга бўлиши шарт, у ўз ҳаракатларини низом ёки таъсис шартномаси асосида амалга ошира олади. У фуқаролик муомаласида юридик шахсларни шахсийлаштириш воситаси сифатида хизмат қилади.

Юридик шахслар ўз номи ёзилган муҳрга эга мустақил воситаларга эга бўлиши керак. У ўз фаолиятини *низом* ёки *таъсис шартномаси* асосида амалга оширади.

Юридик шахснинг ҳуқуқий лаёқати ва муомала лаёқати жисмоний шахсларнинг ҳуқуқий лаёқати ва муомала лаёқатидан фарқ қилади.

Юридик шахсларнинг ҳуқуқий лаёқати ва муомала лаёқати давлат рўйхатидан ўтган кундан бошланади. Лицензия оладиган юридик шахслар бўлади. Юридик шахсларнинг ҳуқуқий лаёқати ва муомала лаёқати лицензия олган пайтдан бошлаб вужудга келади ва лицензиянинг амал қилиш муддати тугаганда ёки лицензия яроқсиз деб топилганда тўхтатилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Юридик шахсларнинг икки тури бор: тижорат ва нотижорат юридик шахслар (5-*чизма*).

5-*чизма*

Юридик шахсларнинг турлари

Тижорат. Асосий мақсади – фойда топиш. Бунга: давлат идоралари, хўжалик жамиятлари, акциянерлик жамиятлари, ишлаб чиқариш кооперативлари киради.

Нотижорат. Асосий мақсади фойда топиш эмас. Бунга: идоралар, жамоат бирлашмалари, жамоат фондлари, диний бирлашмалар ва ҳ. к. киради.

Юридик шахслар фаолиятини амалга ошириш жараёнида юридик шахсларни қайта ташкил қилиш ёки тарқатиб юбориш мумкин.

Юридик шахсларни қайта ташкил қилиш — бир юридик шахснинг ҳуқуқлари билан вазифаларини бошқа юридик шахсларга бериш. У бирикиш, қўшилиш, бўлиб ташлаш, бўлиш, қайта қуриш турларида амалга оширилади.

Юридик шахсларни қайта ташкил қилиш бу уларнинг фаолиятини тугатиш ҳисобланади.

Давлат — фуқаролик ҳуқуқи субъекти

Замонавий жамиятнинг муҳим хусусиятларидан бири — давлатни фуқаролик субъекти сифатида тан олиш. Қозоғистон Республикаси фуқаролик қонун ҳужжатлари асосида тартибга солинадиган муносабатларда ушбу муносабатларнинг бошқа иштирокчилари билан тенг даражада ҳаракат қилади. Давлат мулки бўлган мулкий ва номулкий ҳуқуқлар ҳамда мажбуриятларга эга бўлиш ва амалга ошириш, судларда давлат номидан гапириш — фақат давлат органлари томонидан амалга ошириладиган муомала. Улар Қозоғистон Республикасининг қонун ҳужжатларида белгиланган ваколатлар доирасида муомала қила олади.

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда маъмурий-ҳудудий бирликлар (вилоятлар, туманлар, шаҳарлар ва ҳ. к.) ушбу муносабатларнинг бошқа иштирокчилари билан тенглаштирилади. Давлат ва маъмурий-ҳудудий бирликлар юридик шахслар ҳисобланмайди, бироқ юридик шахсларнинг фуқаровий-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этишини тартибга солади-

Глоссарий

- **Лицензия** — бу қонунга мувофиқ фаолиятларниамалга ошириш учун махсус давлаторгани томонидан бериладиган рухсатнома. Масалан, хусусий олий ўқув юрти фақат лицензия, яъни давлаттомонидан бериладиган махсус рухсатнома олгандан кейингина фаолиятюрита олади.
- **Фуқаролар айланмаси** — фуқаролик ҳуқуқи субъектлари томонидан тузилган ва мажбуриятлар асосида вужудга келадиган битимлар мажмуаси.
- **Эгасиз қолган мулклар** — меросхўрлари бўлмаган ёки меросхўрлар воз кечган мулклар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ган қоидаларни (қонун ҳужжатларида белгиланган шароитлар бундан мустасно) қўллай олади. Давлат тамойилларининг ўзига хослиги шундаки, бир томондан, давлат бошқа шахслар билан тенг ҳуқуқлар асосида фуқаролик муносабат ўрната олади, иккинчи томондан эса, давлат фуқаролик муомалаларни тартибга солишда ўз бошқарувидан фойдаланади.

Шу тариқа, давлат қонун билан тасдиқлаган тартибларда фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиш қоидаларини мажбурий равишда белгилайди. Масалан, қонун чиқарувчи Фуқаролик кодексда умумий чеклаш вақтини ёки муомалага лаёқатсизлик асосларини белгилайди. Бироқ фуқаролик ҳуқуқи субъекти бўлган ҳолда ва фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиш имконига эга бўлиб, давлат фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий тамойилларини , аниқроғи, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчиларнинг тенг ҳуқуқли тамойилларига риоя қилиши шарт.

Давлат қуйидаги мажбурий-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этади (6-*чизма*):

6-*чизма*

Давлат тергов, олдиндан текшириш, прокуратура ва суд органлари етказган зараралар учун жавобгар субъекти ҳисобланади.

Қозоғистон Республикаси ташқи айланмаларда иштирок этиб, хорижлик контрагентлар билан ҳар қандай фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар туза олади.

Шундай қилиб, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар икки хил бўлади. Улар: жисмоний ва юридик шахслар. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари ҳуқуқий ва муомала лаёқатларига эга бўлиши керак. Бу тушунчалар ўзаро боғлиқ. Юридик шахсларнинг ҳуқуқий лаёқати ва муомала лаёқати у қонун органларида рўйхатдан ўтган пайтдан бошлаб пайдо бўлади. Давлат фуқаролик ҳуқуқи субъекти сифатида ҳаракат қила олади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Юридик шахслар қандай белгиларга эга?
2. Давлат фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга киришишда қандай хусусиятларга эга?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1-даражали топшириқ. Нима сабабдандавлатфуқаролик субъектининг алоҳидасубъекти бўлади? Давлат фуқаролар мажбуриятларига жавоб берадими? Фуқаролар давлат мажбуриятларини бажарадими?

51-§. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ОБЪЕКТЛАРИ

Бугун дарсда:

фуқаролик ҳуқуқи объектлари билан танишамиз; мулкий бойлик ва номулкий бойликлар ҳамда ҳуқуқларнинг фарқи нимада эканини тушунамиз.

Фуқаролик ҳуқуқи объектлари — мулкий ва номулкий бойликлар ҳамда ҳуқуқлар. Бошқача айтганда, объект дейилганда фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда иштирок этишига сабаб бўладиган барча имкониятлар тушунилади (7-*чизма*).

Таянч сўзлар:

- бойлик
- мулк
- объект
- ҳуқуқ
- ашёлар

7-чизма

Объектлар

Мулкий бойликлар ва ҳуқуқлар: пул, ашёлар, қимматбаҳо қоғозлар, иш, хизмат, интеллектуал фаолият натижалари, мулкий муносабатлар

Номулкий муносабатлар ва ҳуқуқлар: ҳаёт, соғлик, обрў-эътибор, шахсий ҳаётига, шахсий ва оила сирларига, муаллифлик ҳуқуқларига даҳлсизликлар

Фуқаролик ҳуқуқнинг барча объектлари ичида мулкий бойликлар, жумладан ашёлар асосий ўрин эгаллайди. “Ашё” атамаси тирик мавжудотлар (ҳайвонлар, қушлар)га ҳам жонсиз нарсалар (автомобиллар, уйлар) га нисбатан ҳам қўлланилади (8-*чизма*).

Фуқаролик айланма субъектлари манфаатларини вужудга келтирадиган инсонларга тегишли ташқи моддий дунё ашёлари, барча жисмоний жисмлар ашёлар сирасига киритилиши мумкин. Улар табиий ва инсон меҳнати билан яратилган бойликлар бўлиши мумкин.

Мулкий бойликлар дейилганда фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг моддий ва бошқа эҳтиёжларини таъминлайдиган моддий бойликлар тушунилади. Масалан, энергия, иш ва кўрсатиладиган хизматлар.

Фуқаролик-мулкий ҳуқуқ асаслари ҚР ФКнинг 7-моддасида ифодаланган. Мулкий бойликлар ва мулкий ҳуқуқлар “мулк” деган умумий тушунча билан бирлашади. Шунинг учун ҳам, хусусий мулкий бойликлар ва мулкий муносабатлар билан бирга уларнинг тўпламини ҳам баъзан мулк деб тушуниш мумкин. Аслида, ҚР ФКда айрим ҳолларда мулкий даъволар ҳам, қарзлар ҳам мулк дея ифодаланган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

8-чизма

Эътиборберинг!

Фақат ашёларни эмас, шунингдек, мулк ҳуқуқини ҳам мулк деб тушуниш керак. Бунга ашёлар, меҳнатлар, фаолиятлар ва интеллектуалижодий асарлар натижалари ҳам киритилади.

Қизиқарли манба!

Қуёш ва қуёш нурлари гарчи инсониятнинг бойлиги дея эътирофэтилса-да, фуқаролик ҳуқуқи субъекти сифатида мулкий бойликлар рўйхатига киритилмайди. Фақат табиий ресурслар ва инсонларнинг хатти-ҳаракатлариобъекти ҳисобланадиган табиий объектлар қонунан хусусий объектлар деб топилади. Шунинг учун ҳам улар мулкий бойликлар сирасига киритилади. Булар— ер ва ер рельефи, сув, ўсимликлар дунёси ва ҳайвонотлар олами ҳамда бошқа табиий ресурсалар.

Улар давлат мулки бўлганлиги туфайли, тегишли равишда мулкий бойликлар сирасига киритилади. Муайян бойлик ёки мулк субъекти ҳуқуқларини мулкий ҳуқуқлар деб тушуниш керак. Масалан, ҳовузлардан абонемент орқали фойдаланишҳуқуқи — бу мулк ҳуқуқи. Университетдаўқиш учун банкдан депозит очган инсон шартнома тузади. Бу ҳам мулкий ҳуқуқ ҳисобланади.

Фуқаролик ҳуқуқида “мулк” атамасига иккита маънода – кенг ва тор маъноларда изоҳ берилади. Тор маънода мулкларга муайян ашёлар мажмуаси сифатида изоҳ берилади. Кенг маънода мулк дейилганда фақат ашёлар эмас шу билан бирга, мулкий ҳуқуқлар ва бошқа бойликлар ҳам назарда тутилади. Бунга ашёлар, ишлар, хизматлар, интеллектуал ижод намуналари натижалари ва ҳ. к. киритилади. Демак,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мулк сўзига кенг маънода изоҳ берилганда биз фуқаролик ҳуқуқининг барча объектларини тасаввур қиламиз.

Шундай қилиб, фуқаролик ҳуқуқий объектларни мулкий бойлик ва номулкий бойлик имтиёзларга ва ҳуқуқларга бўлиш мумкин.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Фуқаролик ҳуқуқи объекти тушунчасига изоҳ беринг.
2. Мулкий бойлик, мулкий ҳуқуқлар ва мулк дейилганда нималарни тушунасиз?

1-даражали топшириқ. Қуйида берилган объектлар орасидан номулкий бойликлар ва ҳуқуқларни кўрсатинг:

1) транспорт; 2) монография; 3) виждон; 4) акциялар; 5) тадбиркорлик нуфузи; 6) сифатли кўрсаитлган тиббий хизмат; 7) хонадон; 8) идора.

Ҳар бир объектнинг ўзига хос хусусиятларига урғу беринг.

Глоссарий

- **Ҳуқуқ субъекти** — ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирадиган аниқ ҳуқуқий муносабат, моддий ва номоддий бойликлар.
- **Ашё** — ҳуқуқда табиий ҳолатлардаучрайдиган ёки инсон меҳнати билан яратилган ташқи (моддий) дунёдаги ашё.
- **Бойлик** — одамларларнинг кундалик эҳтиёжларини қоплаш лаёқати, инсонларга фойда келтирадиган барча нарсалар.

52-§. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚ ОБЪЕКТЛАРИ ТУРЛАРИ

Бугун дарсда:

ўзларининг белгиларига кўра фуқаролик жамияти объектларини қандай ажратиш мумкинлигини, ашёлартавсифиасосидақандай мезонлар мужассам топганини билиб оламиз.

Таснифлаш дейилганда ҳаракатлар олиб бориладиган ашёларни тартибга солиш ишлари тушунилади. Натижада, муайян ҳуқуқий тартиблар таъминланади (9-*чизма*).

Айланмадаги ашёлар

Эркин айланмадаги ашёлар сирасига кимнингдир мулки тоифасидан чиқариладиган, оммавий мерос тартиби (қалам, велосипед, меросхўрлик, юридик шахсни қайта ташкил қилиш) асосида бир шахсдан иккинчи шахсга ўтказиладиган барча ашёлар киритилади.

9-*чизма*

Фуқаролик ҳуқуқидаги ашё турлари

- эркин айланмадаги ашёлар
- айланмадан чиққан ашёлар
- чекланган айланмага тушган ашёлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Таянч сўзлар:

- ашёлар
- фуқаролик ҳуқуқи
- объект
- мулк

Кўчмас мулклар

Кўчар мулклар

Агар қонунчиилкда бевосита тасдиқланмаган бўлса, ашёлар айланмага лаёқатли ашёлар деб топилади. Ушбу тоифага мансуб ашёларни таъқиқлаш ёки чеклаш мумкин эмас. Бироқ, агар уларга қонун асосида таъқиқлар қўйилса, уларнинг эркин айланмаларига тўсқинликлар қилинса, у ҳолда таъкидланган ҳар қандай ашёлар айланма лаёқати чекланган тоифага ўтиб қолиши мумкин.

Чекланган айланмадаги ашёлар сирасига айланманинг муайян иштирокчиларига тегишли ашёлар киритилади. Аксинча, бу ашёларнинг айланмада бўлиши махсус рухсатлар берилади. Товарлар айланмаси бўйича таъқиқлар қонун билан белгиланади.

> *Масалан,* фуқаро қурол, газли тўппонча сотиб олиш учун ўзи доимий яшайдиган ҳудуддаги ички ишлар органларидан рухсат олиши керак. Сабаби қуролнинг бу тури чекланган айланмадаги ашё турига киритилади.

Муомаладан чиқарилган ашёлар — айланмага рухсат берилмайдиган ашёлар. Асосан, бундай ашёлар фақат давлат мулки ҳисобланади ва бошқа субъектлар уларга эгалик қила олмайди. Бундай ашёларни харид қилиш, сотиш, ҳадя қилиш, сақлаш, ижарага бериш ва ҳ. к. мумкин эмас. Муомала лаёқатига эга бўлмаган ашёлар қонун ҳужжатларида тўғридан-тўғри кўрсатилиши шарт.

> Масалан, ҳамма учун умумий транспорт йўллари.
>
> Масалан, муомаладан чиқарилган — фуқаролар қурол-яроқлари, отиш қуроллари, шунингдек, уларга ўхшаш шакллардаги бошқа ашёлар киради. Бундай объектлар жисмоний шахслардан топилганда, улар мусодара қилинади.

Кўчмас ва кўчар мулклар

Кўчмас мулк — ер; иморатлар; қурилишлар; кўп йиллик экинлар ва ер билан чамбарчас боғлиқ бошқа ашёлар, яъни уларга жиддий талафотлар етказмаган ҳолда ўзгартириш мумкин бўлмаган объектлар; корхоналар. Буларнинг ҳаммаси ер билан чамбарчас боғлиқ, яъни улар зарарсиз ўзгартириш мумкин бўлмаган ашёлардир.

Кондоминиум объектининг бир қисми ҳисобланадиган хонадонлар (квартиралар) ва бошқа турар-жойлар, шунингдек, нотурар жойлар, агар улар хусусий (алоҳида) мулк бўлса, кўчмас мулкнинг мустақил шакллари (турлари) ҳисобланади.

Кўчмас мулкка давлат рўйхатидан ўтказилиши талаб қилинадиган ҳаво ва денгиз кемалари, ички елканли кемалар, дарё-денгиз ке-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

малари, коинот объектлари ва магистраль қувурларнинг чизиқли қисмлари киритилади.

Кўчар мулклар — кўчмас мулк тоифасига киритилмайдиган, жумладан, пул ва қимматбаҳо қоғозлар кўчар мул деб топилади. Кўчар мулкларни қонун бўйича рўйхатдан ўтказиш талаб қилинмайди. Кўчмас ва кўчар мулкларнинг мулкий-ҳуқуқий тартиблари ҳар хил бўлади. Кўчмас мулк ҳуқуқи учун уларнинг келиб чиқиши, пайдо бўлиши, берилиши ва тугатилишига тегишли жиддий қоидалар белгиланади.

Истеъмол қилинадиган ашёлар

Бу кўчмас мулклар муҳим ижтимоий аҳамиятга ва қийматга эга эканлигидан далолат беради. Масалан, кўчмас мулклар бўйича муомалалар, ҳаракатлар ёзма, баъзан нотариал турда тасдиқланади. Кўчмас мулк ҳуқуқи, уларнинг пайдо бўлиши, берилиши ва тугатилиши фақат давлат рўйхатидан ўтказиш орқали ҳал қилинади.

Истеъмол қилинмайдиган ашёлар

Кўчмас мулкларга мулкий ҳуқуқлар уни давлат рўйхатидан ўтказиш орқали берилади. Улар:

— мулк ҳуқуқи, хўжалик юритиш ҳуқуқи;

— тезкор бошқариш ҳуқуқи;

— ердан фойдаланиш ҳуқуқи ва бир йилдан кўп вақт фойдаланишнинг бошқа ҳуқуқлари;

— кўчмас мулк кафолати;

— кўчмас мулкни ижарага олиш;

— ишончли бошқариш ҳуқуқи.

Ушбу ҳуқуқларнинг барчаси давлат рўйхатидан ўтгап пайтдан бошлаб вужудга келади.

Истеъмол қилинадиган ва истеъмол қилинмайдиган ашёлар

Истеъмол қилинадиган ашёлар — фойдаланиш пайтида фойдали хоссаларини батамом ёки қисман йўқотадиган ёки бошқа ашёлар (озиқ-овқат, қурилиш материаллари ва ҳ. к.) га айланадиган нарсалар.

Истеъмол қилинмайдиган ашёлар деб фойдаланилган пайтда узоқ вақт давомида (иншоотлар, жиҳозлар ва ҳ. к.) аста-секин амортизацияланадиган ашёларга айтилади.

Бўлинадиган ашёлар

Бўлинадиган ва бўлинмайдиган ашёлар

Бўлинадиган ашёлар — функцияларини ўзгартирмаса у ҳолда бўлиш мумкин бўлмаган

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ёки қонун чиқариш ҳужжатларининг таъсир кучи бўйича бўлиниши мумкин бўлмаган ашёлар.

Бўлинмайдиган ашёлар

Бу — фойдаланиш мақсадини ўзгартиришга бўлмайдиган (масалан, расм, китоб ва ҳ. к.) ашёлар. Уларни пулли кўринишда ёки бошқа ҳақ тўланган мулк эгаларидан бирига айирбошлаш мумкин. Шунингдек, сотишдан тушган суммаларни мулк эгалари ўртасида тақсимлаш мумкин.

Эътиборберинг!

Масалан, Фуқаролик кодекснинг 59-моддасига биноан ерларни тақсимлаш мумкин эмас ва бу бўлинмайдиган мулк ҳисобланади. Ерни бўлиш ва ундан ер улушини бўлиб олишга рухсат берилмайди. Агар улушли мулк ва умумий мулкдан унинг бир аъзоси ўз улушини бўлиб олишни хоҳласа, унга ўзига тегишли бўлган улуш ҳақи тўланиши керак. бу ҳақ умумий мулкнинг бошқа аъзолари томонидан тўланади. Шунингдек, у ўзига тегишли бўлган улушни бошқа шахсларга сота олади.

Бўлинадиган ашё — ундан фойдаланишга доир мақсадларга ўзгартириш киритмаган ҳолда тақсимлаш мумкин (масалан, ғалла, кўмир, пул ва ҳ. к.).

Масалан, картошка қопи бўлинадиган нарса, мотоцикл ёки автомобиль бўлинмайдиган нарсалар ҳисобланади. Картошка қопини бўлиш ўзининг хўжалик манфаатини ўзгартирмайди, бироқ мотоцикл ёки автомобилни қисмларга ажратиш мумкин бўлса ҳам, бундай тақсимотлар улардан фойдаланишга дарз етказади.

Қизиқарли манба!

Бўлинадиганва бўлинмайдиган мулклар тушунчаси нисбий тушунчалардир.Масалан, ер участкаси бўлинмайдиган ва бўлинадиган мулк бўлиши мумкин. Қўллаш мақсадини ўзгартирмаган ҳолда ёнғин, санитария, экология ва бошқа қоидаларни бузмасдан уларни қисмларга бўлиш мумкин. Улардан ҳар бири бўлингандан кейин мустақил ер участкаларини шакллантиради.Бўлинадиганбелгилари бўлмаган бошқа ер участкалари бўлинмайдиган мулклар деб топилади.

Энг асосий ва унга тегишли нарса ашё

Улардан биттаси (тегишли) иккинчисига (энг асосийси) хизмат кўрсатиш учун ягона хўжалик мақсадида боғланиши мумкин.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шу тариқа, тегишли ашё — бошқа, асосий ашёга хизмат кўрсатишга мўлжалланган, у билан умумий мақсадлар орқали боғланган (масалан, печкалар ва қайиқлар, дастгоҳлар, оинаижаҳон ва бошқариш пульти) ашёлар.

Одатда, тегишли ашё асосий ашё билан бирга ишлатилади.

Оддий ва мураккаб ашёлар

Оддий ашёлар — бир элементдан иборат ашё. Масалан, ўриндиқлар, мебель ва ҳ. к.

Мураккаб ашёлар — бир неча мустақил ашёлардан иборат.

Глоссарий

- **Давлат рўйхати** — кўчмас мулкларга ва уларга тенглаштирилган мулкларга юклама ва ҳуқуқларни рўйхатга олиш тартиби, бу рўйхатга олиш органи орқали амалга оширилади.

компьютер

компьютер сичқончаси

Энг асосий ва унга тегишли ашё

Мураккаб ашёлар қуйидагича фарқларга эга:

1) ҳар хил ашёларни ўз ичига олади Улар бир-бири билан хоссалари орқали фарқ қилади;

2) ашёлар мақсадларига кўра ягона тизим ташкил этади;

3) уларнинг фойдаланиш мақсадлари мураккаб ашёларни ягона тизимга бирлаштирган ашёлар орқали аниқланади.

Мураккаб ашёлардаги ҳар хил нарсаларнинг сони иккитадан кам бўлмаслиги керак.

Масалан, қўшалоқ ашёлар (жуфт пойабзаллар, жуфт коньки, жуфт қўлқоп ва ҳ. к.). Мураккаб ашёларга ашёларнинг иккитадан кўп миқдорларидан иборат ашёлар киради, масалан, қонун объекти сифатида иш жойи, шкафлардан, стол ва стуллардан иборат ошхона гарнитури ва ҳ. к.

Интеллект эмблемаси

Жонли ва жонсиз ашёлар

Жонли ашёлар — ҳайвонлар, қушлар ва ҳ. к. ҳаёт эгалари.

Жонсиз ашёлар — бошқа барча ашёлар.

Шу билан бирга, Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодексида белгиланган

Интеллектуал мулк белгилари

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

фуқаролик ҳуқуқ объектларига кирадиган ашёлар: **сабзавотлар, маҳсулотлар ва даромадлар.**

Мулклар (сабзавотлар, маҳсулотлар, даромадлар)дан фойдаланиш натижасида қўлга киритилган даромадлар ушбу мулклардан қонуний равишда фойдаланадиган одамларга тегишли.

Масалан, экинзорлардан олинган ғалла маҳсулоти ушбу ер участкасининг эгасига тегишли.

Бошқа талаблар ҳам қонун ёки шартномаларда учрашиш мумкин.

Масалан, агар ер участкаси ана шу ер участкаси эгасидан ижарага олинса, у ҳолда ер участкасидан олинган ҳосил ижарадорга тегишли бўлади.

Интеллектуал мулк

Қонунга мувофиқ, фуқаро ёки юридик шахслар интеллектуал ижодий фаолияти натижалари туфайли даромадли бўлиш ҳуқуқига эга.

Шунингдек, уларга юридик шахснинг шахсийлаштириш воситаси тегишли (брэнд, товар белгиси ва ҳ. к.). Интеллектуал ижодий фаолият натижалари ва шахсийлаштириш воситаларидан фойдаланиш учинчи томон ҳуқуқ эгаси розилиги асосида амалга оширилади.

Хизмат кўрсатиш ва тижорат сирлари

Қонун расмий ва тижорий хабарларни ҳимоя қилади. Учинчи шахсга номаълумлигига боғлиқ ҳолда аниқ ёки эҳтимолий тижорий аҳамиятга эга ахборотларга эркин тарзда эришиши мумкин эмас. Ахборот эгаси унинг махфийлигини ҳимоя қилишга доир чора-тадбирлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Меҳнат ёки фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларга зид келишидан қатъий назар, фаолиятга ёки тижоратга доир сирлар эълон қилинса, шахс етказган зарари учун жавоб беради.

Пул

Қозоғистон Республикасининг пул бирлиги — тенге.

Тенге — Қозоғистон Республикасининг барча ҳудудларида умумий қиймати бўйича қабул қилиниши шарт ҳисобланган қонуний тўлов воситаси.

Қозоғистон Республикаси ҳудудида тўловлар пулли ва нақд пулсиз тўловлар шаклида амалга оширилади. Банкнот ва монеталар шаклидаги пул белгиларини, яъни муомаладаги нақд пулни чиқариш Қозоғистон Республикаси Миллий Банки томонидан амалга оширилади.

Моддий дунё ашёлари сифатида пул — бу умумий белгилар билан аниқланган ашёлар, бу борада пул белгилари (банкнотлар ва монеталар) шаклидаги нақд пул инобатга олинмоқда.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Муомала лаёқати бўйича қандай ашё турларини биласиз?
2. Кўчмас ва кўчар мулк деганда нималарни тушунасиз?
3. Асосий ашё ва тегишли ашё ўртасида алоқа борми? Оддий ашё билан мураккаб ашё бир-биридан қандай фарқ қилади?

1-даражали топшириқ. "Фуқаролик ҳуқуқ бўйича ашёларнинг таснифланиши" мавзусида тақдимот тайёрланг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

53-§. ШАХСИЙ НОМУЛКИЙ ҲУҚУҚЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Бугун дарсда:

шахсий номулкий ҳуқуқ ҳақида биламиз; шахсий номулкий ҳуқуқларнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганамиз.

Фуқаролик ҳуқуқини шахсий номулкий ҳуқуқи объекти сифатида атрофлича ўрганамиз (10-*чизма*).

Шахсий номулкий ҳуқуқлар:

— шахсий, чунки улар жисмоний шахсларга (инсонга) тегишли;

— алоҳида, яъни дунёга келган кундан бошлаб жисмоний шахсга тегишли;

— ажралмас, яъни қонунларда белгиланган шароитлардан ташқари, уларни бошқа шахсларга бериш мумкин эмас.

Таянч сўзлар:

- муаллифликҳуқуқи
- номусини асраш ҳуқуқи
- саломатликни асраш ҳуқуқи
- исм танлаш ҳуқуқи
- шахсий ҳуқуқ
- ажралмас ҳуқуқ
- виждонини асраш ҳуқуқи

Эътиборберинг!

Фақат юридик шахсларга тегишли мулклар, масалан, компания номи, товар белгиси, қонун бўйича бошқа юридик шахсларга берилиши мумкин.

10-*чизма*

Шахсий номлукий ҳуқуқлар

Шахсий номулкий ҳуқуқлар инсоннинг эркинлиги, тенглиги, даҳлсизлиги каби тушунчалар орқали тавсифланади. Француз буржуазия инқилоби шиорини ёдга туширамиз: эркинлик, тенглик ва биродорлик.

Худди шу пайтда, инсоният ўзининг табиий ҳуқуқлари — яшаш ҳуқуқи, эркин ҳаракатланиш ҳуқуқи, барча қонунлар тенглиги ҳуқуқи, ўз шаъни, виждони ва қадр-қимматини ҳимоя қилишга эътибор қаратилади. Бу ҳуқуқлар дунёдаги барча давлатлар қонунчилигида тасдиқланган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Глоссарий

- **Шахсий номулкий ҳуқуқлар** — мулкий ҳуқуқлар билан бирга содир бўладиган фуқаролик ҳуқуқларининг бир тури. Улар шахсий номулкий ҳуқуқлар деб аталади, чунки улар номоддий мулклардан пайдо бўлади, уларда иқтисодий мазмун бўлмайди (улар бебаҳо). Фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинади.

Шу тарика, Қозоғистон Республикаси Конституциясида ҳар бир шахснинг яшаш ҳуқуқи, шахсий эркинлиги ҳуқуқи, шахснинг қадр-қиммати даҳлсизлиги ва ҳ. к. тасдиқланган.

Шахсий номулкий ҳуқуқлар мутлоқ хусусиятга эга ва шахсга қуйидагича ҳуқуқларни беради:

— барча шахсларга тегишли ҳуқуқларни поймол қилишдан воз кечишни талаб қилиш (шахсларнинг номаълум сонлари);

— агар бу ҳуқуқлар кимлардир томондан бузилган бўса, шахсий ҳуқуқларини қонун бўйича ҳимоя қилиш.

Конституция артиби асосида халқ манфаатларини ҳимоя қилиш зарур бўлган ҳолларда гина инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари қонун орқали чекланиши мумкин. Масалан, агар шахс жиноят содир этса, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари уни ҳибсга олиб, эркин ҳаракатланиш ҳуқуқидан маҳрум қилади (11-*чизма*).

11-*чизма*

Шахсий номулкий ҳуқуқлар:

1. Улар мутлоқ, яъни аниқ ҳуқуқлар берилган шахсларга ўзининг шахсий номулкий ҳуқуқларини поймол қилишдан эҳтиёткор бўлишга мажбур қилинган номаълум шахслар гуруҳи қарши чиқади.

2. Уларни ажратиш мумкин эмас, яъни шахсий номулкий ҳуқуқларни битта субъектдан иккинчи субъектга ўтказиш қонун орқали бекор қилинади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шундай қилиб, Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 116-моддасида: “Шахсий номулкий маҳсулотлар ва ҳуқуқлар қонун ҳужжатларида ифодаланган ҳолатлар инобатга олинмаганда, ҳар қандай бошқа йўллар билан белгиланмайди ҳамда берилмайди” дейилган. Фақат юридик шахсларга тегишли мулклар, масалан, компания номи, савдо белгиси ва бошқалар махсус ҳолатлар сирасига киритилади. Улар бошқа юридик шахсларга берилиши мумкин.

3. Улар мулк мазмунидан маҳрум қилинади, яъни номулкий шахсий хусусиятга эга бўлади.

4. Улар фуқаро ёки юридик шахснинг шахсияти билан чамбарчас боғлиқ. Бу мулклардан айримлари фуқаро дунёга мкелган пайтдан эътиборан бошланади ва у вафот этган чоғда ниҳоясига етади.

5. Улар ушбу мулкларнинг эгасидан ажралмайди. Аниқ жисмоний ёки юридик шахсларга аниқ номулкий шахсий ҳуқуқларини (ўз номига эга бўлши, виждони ва қадр-қимматига эга бўлиш ҳуқуқи ва ҳ. к.) тегишли деган маънони англатади.

6. Бу мулклар ҳар қандай фуқаролик-ҳуқуқий ҳараакатларнинг мазмуни бўла олмайди, чунки ҳаёт, саломатлик, унвон, виждон, қадрият — маҳсулот эмас (12-*чизма*).

12-*чизма*

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Шахсий номулкий ҳуқуқ деб нимага айтилади?
2. Шахсий номулкий ҳуқуқларнинг фарқи нимада? Тушунтиринг.

1-даражали топшириқ. Учта гуруҳга бўлиниб, шахсий номулкий ҳуқуқларинг ўзига хос хусусиятларинибири-бирингизга тушунтиринг. Шахсий номулкий ҳуқуқлар нима сабабдан мутлоқ хусусиятгаэга бўлади? Мисоллар келтиринг.

2-даражали топшириқ. “Инсоннинг виждони ва қадр-қиммати, унинг шахсий ҳаёти даҳлсизлиги” мавзусида баҳс уюштиринг. Инсоннинг шахсий ҳаётига оид ҳуқуқларини чеклаш мумкинми?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

54-§. ШАХСИЙ НОМУЛКИЙ ҲУҚУҚЛАР ТУШУНЧАСИ ВА ТУРЛАРИ ҲАМДА УЛАРНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

Бугун дарсда:

шахсий номулкий ҳуқуқлар турларини ўрганамиз; аниқ мисоллар келтирган ҳолда ушбу ҳуқуқларни ҳимоя қилиш усуллари билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- ҳимоя қилиш
- шахс
- номулкий ҳуқуқ
- усул

Инсон ҳуқуқлари ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш БМТ Низомида тасдиқланган. Бундан кейин 1948 йил 10 декабрда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари бўйича умумжаҳон декларациясида, Инсон ҳуқуқлари бўйича кейинги халқаро шартномаларда ҳуқуқлар ва эркинликларни ҳимоя қилиш ҳажми анча кенгайтирилди.

Қозоғистон Республикасида Конституцияга мувофиқ инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тан олинади ҳамда кафолатланади. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари туғилган пайтдан бошлаб ҳар бир инсонга тегишли бўлади, мутлоқ ва ажралмас ҳуқуқлар дея эътироф этилади, қонунлар ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар мазмуни ва қўлланилишини белгилайди.

Ҳуқуқий давлат шакллантириш фақат фуқароларнинг давлат олдидаги жавобгарликларини эмас, шу билан бирга, фуқаролар олдида давлатнинг ҳам жавобгарлигини ҳам кучайтиришни англатади.

Қозоғистон Республикаси Конституциясида инсон ва фуқароларнинг ажралмас ҳуқуқларига мўлжалланган махсус II бўлим мавжуд. Қозоғистон Республикаси Конституциясида фуқароларнинг энг муҳим шахсий ҳуқуқлари ва эркинликлари хусусида алоҳида таъкидланади, уларни амалга ошириш ва ҳимоя қилишга кафолотлар берилади. Бу — яшаш ҳуқуқи; соғликни сақлаш ҳуқуқи; шахсий ҳаёти, шахсий ва оилавий сирлари, виждони ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш; яшаш жойи даҳлсизлиги; виждон эркинлиги, меҳнат эркинлиги ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва ҳ. к.

Глоссарий

- **Шахсий номулкий ҳуқуқлар** – номулкий хусусиятларгаэга бойликларга нисбатан ҳуқуқлар. Ушбу ҳуқуқлар иқтисодий мазмунларга эга эмас ва эркинлик ва мулк эгасидан ажралмайди. Улар амалдаги қонун орқали ҳимоя қилинади ҳамда тартибга солинади.

Конституциявий тузум, жамоат тартиби, аҳоли саломатлиги ва инсонпарварлигини ҳимоя қилиш мақсадида инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари фақат қонунлар асосида таъқиқланиши мумкин.

Фуқароларнинг шахсий номулкий ҳуқуқларини Конституцияда тасдиқлаш орқали,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

давлат уларнинг ҳуқуқий тартиботини комплект турда, яъни ҳар хил ҳуқуқ соҳалари меъёрлари орқали таъминлайди.

Шундай қилиб, фуқароларнинг шахсий номулкий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш функцияси, фуқаролар билан бирга маъмурий, оилавий, меҳнат ва ҳ. к. ҳуқуқ соҳалари орқали амалга оширилади.

13-*чизма*

Шахсий номулкий ҳуқуқ турлари

Биринчиси мулк ҳуқуқи билан боғлиқ. Бундай тур мулк ҳуқуқининг вужудга келишига асос сифатида ҳаракат қилиши мумкин. *Масалан,* мусиқа асари муаллифи муаллиф сифатида мукофот олиш ҳуқуқига эга.

Иккинчиси, мулкий ҳуқуқлар билан боғлиқ эмас. Масалан, фуқароларнинг ажралмас ҳуқуқлари ва эркинликлари, шунингдек, бошқа номоддий бойликлари (яшаш, ўз исмига эга бўлиш, шахсий қиёфаси, виждони, қадр-қиммати ва ҳ. к.).

Шундай қилиб, агар мулк билан алоқадор бўлмаган шахсий номулкий муносабатлар шахсий оилавий, меҳнат, маъмурий ва бошқа ҳуқуқ соҳалари меъёрлари билан тартибга солинса, у ҳолда улар фуқаролик ҳуқуқ фани таркибига киритилмайди. Барча бошқа ҳолларда улар фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинади.

Шахсий номулкий ҳуқуқларнинг мақсадлари:

• фуқароларнинг шахсий манфаатлари таъминланишига қаратилган (яшаш ва соғликни сақлаш ҳуқуқи, қулай атроф-муҳит ҳуқуқи ва ҳ. к.);

• жисмоний шахсларнинг алоҳида ажралиб чиқишига таъсир кўрсатиш (исмга эга бўлиш ҳуқуқи, виждон, қадр-қиммат ва тадбиркорлик нуфузини ҳимоя қилиш ҳуқуқи ва ҳ. к.);

• фуқароларнинг шахсий даҳлсизлигини таъминлаш ҳуқуқи (шахсий ҳаёти даҳлсизлиги ҳуқуқи);

• шахсий ҳаёти даҳлсизлигини таъминлаш, аниқроғи, турар-жойига, шахсий ҳаётига боғлиқ сирларга даҳлсизлик.

Шахсий номулкий ҳуқуқлар объекти номоддий бойликлар ҳисобланади. Ушбу бойликлар сирасига ҳаёти ва саломатлиги, ор-номуси, виждони ва қадр-қиммати, инсоннинг шахсий ҳаёти даҳлсизлиги, эркин ҳаракатланиши, муаллифлик ва бошқа ҳуқуқлари киритилади.

Ушбу номоддий маҳсулотлар ва шахсий номулкий ҳуқуқлар умумий белгиларга эга. Бу белгилар моддий ҳуқуқлардан фарқ қилади. Уларда мулкий мазмуннинг мукаммал бўлиши асосий фарқи ҳисобланади. Буларни пул билан ҳисоблаш мумкин эмас. Шахсий номулкий ҳуқуқлар уларни ташувчи шахслар билан бевосита алоқадор, уларни бошқа шахсларга бериш мумкин эмас.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ушбу ҳуқуқлар пайдо бўлиши ва тугатилишига кўра бир-биридан фарқ қилади.

Масалан, яхши исмга эга бўлиш дунёга келган пайтдан бошлаб пайдо бўлади. Муаллифлик ҳуқуқлари китобнинг ягона рақамини (ISBN) олган пайтдан бошлаб вужудга келади.

Шахсий номулкий ҳуқуқлар шахс оламдан ўтган пайтда ёки муайян қонунлар ва ҳаракат шартномалари бўйича тугатилади. Шахсий номулкий ҳуқуқлар фуқаролик процессуал қонунчилигида белгиланган суд тартиби асосида ҳимоя қилинади. Ҳимоя қилиш талаби билан мурожаат қилган шахс шахсий номулкий ҳуқуқлари поймол бўлганлигига доир фактларни исботлаб бера олиши шарт.

Виждон, қадр-қиммат ва тадбиркорликка хос нуфузини ҳимоя қилиш

Виждон, қадр-қиммат ва тадбиркорликка хос нуфузлар — ҳар бир фуқарога, ҳар бир ташкилотга тегишли, муҳим маънавий, номоддий бойликлар. Виждон ва қадр-қиммат ҳуқуқлари, амалдаги қонунчиликда фуқароларга тегишли ушбу ҳуқуқларни ҳимоя қилиш конституциявий тамойиллар мақомига етказилган. Конституцияда ҳар бир шахс ўзининг "виждони ва қадр-қиммати"ни ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга эканлиги қайд этилган.

Инсоннинг қадр-қиммати давлат томонидан ҳимоя қилинади. Ҳеч қандай нарсалар камситишларга асос бўла олмайди. Фуқаролар ўзларининг виждонларини, қадр-қимматларини ёки тадбиркорликка хос нуфузларини туширадиган ахборотларни суд тартиби асосида бекор қилинишини талаб этиш ҳуқуқига эга. Агар фуқаро ёки юридик шахсларнинг виждонига, қадр-қимматига ёки тадбиркорликка хос нуфузларига талафот етказиладиган хабарлар оммавий ахборот воситалари орқали тарқатилса, уни худди шу оммавий ахборот воситаларидан бепул шаклда бекор қилиш мумкин.

Шахсий ҳаётга даҳлдор сирларни сақлаш ҳуқуқи. Фуқароларнинг шахсий ҳаётий муҳити — фақат ўзига тегишли шахсий муносабатлар доираси, яъни айрим фуқароларга ёки унинг оила аъзоларига тегишли бўлади. Бу — муносабатларнинг нозик ва масъул соҳаси ҳисобланади. Ҳар бир инсон ва унинг оиласида фақат ўзларига тегишли фурсатлар, ҳолатлар бўлади. Ҳар қандай ахборотлар оқими инсонлар қадр-қимматини хўрлаш учун асос бўла олмайди, бундай хабарларни тарқатишга рухсат берилмайди.

Фуқаролар ўзларининг шахсий ҳаётига даҳлдор сир-синоатларни кузатиш ҳуқуқига эга, жумладан, хат олиш, телефонда гаплашиш, ёзишмалар, жинсий ҳаётига тааллуқли сирлар, фарзанд асраб олиш, туғилиши, шифокор, адвокат сирлари ва банкларга пул қўйиш сирларини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга.

Шахсий ҳаётига даҳлдор сирларни эълон қилиш фақат қонунларда белгиланган ҳолатлардагини мумкин.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кундаликлар, ёзишмалар, эсдаликлар ва бошқа ҳужжатларни уларнинг муаллифи рухсати асосида, хатларни эса ёзган одам ва хатни олган одамнинг рухсати асосида чоп этиш мумкин. Улардан биттаси оламдан ўтган бўлса бу ҳужжатлар умр йўлдоши ёки фарзандининг рухсати асосида эълон қилинади.

Ўз-ўзини ҳурмат қилиш ҳуқуқи. Ҳар қандай инсоннинг расмли тасвиридан унинг рухсатисиз ва оламдан ўтган тақдирда меросхўрларининг рухсатисиз фойдаланиш ҳуқуқига эга эмас. Бошқа шахс тасвирланган бадиий асарлар (расмлар, фотографиялар, фильмлар ва бошқалар)ни эълон қилиш, кўпайтириш ва тарқатиш фақат тасвирланган шахс розилиги асосида ва оламдан ўтгандан кейин унинг фарзандлари розилиги асосида рухсат берилади. Агар қонун ҳужжатлари билан тасдиқланса ёки тасвирланган кишига пул тўланса, розилик талаб қилинмайди.

Турар-жойлар даҳлсизлиги ҳуқуқи. Бу номаоддий бойликлар Қозоғистон Республикаси Конституцияси моддаларида тартибга солинган, унга кўра турар-жойларда яшайдиган одамларнинг хоҳиширодаларига қарши уйга кириш таъқиқланади. Айрим ҳолларда — суд қарори асосида турар-жойларга кириш мумкин. Турар-жойларга даҳлсизлик ҳуқуқи ижарага олиш шартномаси, мулк ҳуқуқи ҳаракатланиш кучига эга бўлганда ва ҳ. к. боғлиқ вужудга келади. Ижарадор, уй (хонадон-квартира) эгаси ва у билан бирга яшайдиган оила аъзолари турар-жойларга даҳлсизлик ҳуқуқи субъектлари бўлади. Барча фуқаролар зиммаларига бошқа фуқаролар турар-жойлари даҳлсизлиги ҳуқуқини ҳурмат қилиш юклатилган.

Шахсий номулкий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш усуллари

Ушбу ҳуқуқларни ҳимоя қилишга алоқадор бўлган ҳар қандай усулларнинг мақсади ажралмас ҳуқуқлар ва эркинликларни, шунингдек, алоҳида кишиларнинг номоддий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳисобланади. Номоддий бойликлар амалдаги конунлар билан ҳимояланган.

14-*чизма*

Шахсий номулкий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш усуллари

- Қонунларни тан олиш. Масалан, бадиий асар ёзган шасхни муаллифлик ҳуқуқи эгаси деб тан олиш
- Қонунбузарликлардан олдин бўлган ҳолатларни тиклаш. Масалан, инсон шаънига зарар етказадиган хабарларни бекор қилиш
- Айрим шахсларнинг қонуний ҳуқуқларини поймол қиладиган ҳаракатларга йўл қўймаслик. Масалан, муайян шахснинг розилигисиз унинг ҳаёти тўғрисидаги маълумотларни эълон қилиш таъқиқланади.
- Зарарларни қоплаш. Бу, одатда, виждон, шъан ва тадбиркорликка хос нуфузларни ҳимоя қилишда рўй беради. Масалан, ахлоқий зарарларни қоплаш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шахс ҳақида ҳақиқатга зид хабарнинг сохталигига доир маълумотлар ана шу сохта хабар тарқатилган ОАВда раддия сифатида эълон қилиниши керак.

Моддий зарар учун тўланадиган ҳақ миқдорини ана шу ишга тегишли ҳолатнинг вужудга келишига боҳлиқ ҳолда суд томонида аниқланади. Шу билан бирга, қонунбузарнинг айби кўлами ҳам, жабланувчи шахсга етказилган гуманитар ва жисмоний жароҳатлар кўлами ҳам ҳисобга олинади.

Шундай қилиб, шахсий номулкий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш суд орқали амалга оширилади. Шахсий номулкий ҳуқуқлар қонунни бузган шахс айбидан қатъи назар, ҳимоя қилинади. Ҳимоя қилиш бўйича талаб қилган шахс ўзининг шахсий номулкий ҳуқуқлари поймол бўлганлигига доир фактларни исботлаб бериши шарт.

Шахсий номулкий ҳуқуқлари поймол бўлган шахслар ўз хоҳишига кўра бузувчи томондан бузилган нарсаларни таъмирлаб беришини талаб қила олади ёки таъмирлаш ишларини бузувчи ҳисобидан ўзи олиб боради ёки бу ишларни учинчи бошқа кишига топшириши мумкин.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Шахсий номулкий ҳуқуқларнинг қандай усулларини биласиз?
2. Шахсий номулкий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш усуллари ҳақида гапириб беринг.
3. Жисмоний шахс моддий зарарларни қоплаш ҳуқуқига эгами?
4. Шахсий номулкий ҳуқуқлар ким томонидан ҳимоя қилинади?
5. Ҳимоя қилиш бўйича талаб қўйган шахс ўзининг шахсий номулкий ҳуқуқлари бузилганлигига доир фактлар билан исботлаб бериши шартми?
6. Шахсий номулкий ҳуқуқлари поймол бўлган шахс қонунбузарлик оқибатларини мустақил ҳолда талаб қила оладими? Нима сабабдан?

1-даражали топшириқ. “Шахсий номулкий ҳуқуқ турлари” мавзусида тақдимот тайёрланг. Ҳар бирининг мазмунини ёритинг. ҚР ФКдан фойдаланинг (143—146-моддалар).

2-даражали топшириқ. “Тадбиркорликка хос нуфузни, шаънни ҳимоя қилиш” мавзусида тақдимот тайёрланг. ҚР ЖКдан фойлаланинг, оммавий ахборот воситалари (ОАВ)да эълон қилинган материалларданизланг.

3-даражали топшириқ. “Шахсий ҳаётга тегишли сирлар қандай ҳимоя қилинади?” мавзусида тадқиқот ўтказинг. “Шахсий ҳаёт деб нимага айтилади?” деган саволга жавоб беринг. Сир дегани нима?

55-§. БИТИМ ТЎҒРИСИДА ТУШУНЧА

Бугун дарсда:

битим дегани нималигини биламиз; битим ва шартнома тушунчалари фарқини ажратамиз; битимнинг белгиларини аниқлай оламиз.

Битимлар қонуний фактларнинг асосий турлари ҳисобланади. Шу билан бирга, фуқаролик айланма соҳасида узлуксиз муносабатлар ўрнатиш ва уларни узлуксиз ривожлантириш ўз навбатида битимлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

орқали таъминланади. Битимлар фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилаш, ўзгартириш ёки тугатишга қаратилган ҳаракатлар сифатида эътироф этилади. Демак, битимлар субъектларнинг мақсадларга қаратилган ҳаракатлари ҳисобланади. Уларнинг бевосита мақсади фуқаролик ҳуқуқлар ёки мажбуриятларини шакллантиригҳш (маслан, мулкларни ҳадя қилиш ҳадя қилувчининг ашёга мулкий ҳуқуқи ҳадяни қабул қилиб олувчига ўтишига бевосита қаратилган), мана шундай ҳуқуқлар ва мажбуриятлар ўзгариши (масалан, томонлар ижарага олган мулкни қайтаришга орқага қолдиришга келишадилар) ёки уларнинг тугатилиши (кредит берувчи кредиторни беражак кредитни қайтаришдан озод қилади).

Таянч сўзлар:

- битим
- шартнома
- белгилар

Битим ҳуқуқий оқибатларга мақсадли турда қаратилиши орқали хатти-ҳаракат ҳужжатларидан фарқ қилади. Қонуний натижаларга эришишга қаратилган хатти-ҳаракатлар бошқа натижаларга, қонун бўйича фуқаролик ҳуқуқлар ва мажбуриятларнинг пайдо бўлишига ёки тугатилишига олиб келади.

Масалан, фуқаро ўзининг доимий яшайдиган жойидан бошқа шаҳарда яшовчи бемор онасининг уйига кўчиб боради. Шу ерда яшаб туриб, олдинги жойига қайтмасликка қарор қилади. Онасининг олдига кетиб бораётган чоғида, фуқаро ўзи яшаётган уйдан, давлат квартираси ҳуқуқидан воз кечиш ҳақида ўйламаган. Бироқ, мана шундай вазиятларни кўриб чиқадиган қонун талабларини инобатга олган ҳолда, фуқаро квартира ҳуқуқини йўқотади.

Битим — бу қонуний рухсат берилган, кўп ҳолларда қонунан ҳимоя қилинадиган саъй-ҳаракат.

Кундалик ҳаётда “битим” атамаси жамиятнинг баъзан салбий баҳолайдиган ҳаракати деб ҳам аталади. Бу ифода унинг қонуний мазмунига мос келмайди. Битим қонунийлик белгиларига кўра мақсадли қаратилган ҳуқуққа ёт ҳаракатлардан, яъни бошқа шахсларга зарар етказадиган ҳаракатлардан фарқ қилади. Шунингдек, бундай саъй-ҳаракатлар етказилган зарарларни қоплаш заруратига боғлиқ ҳолда фуқаролик ҳуқуқлар ва мажбуриятларни вужудга келтиради, бироқ улар битимдан эмас, зарар етказиш фактларидан, жазолашлардан ҳосил бўлади.

Глоссарий

- **Битим** — фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқлар ва мажбуриятларни белгилаш, ўзгартириш ёки тугатишга қаратилган ҳаракатлар.

Битимнинг зарурий хоссаси сифатида ҳаракат қонунийлиги барча битим турларининг қонун бўйича кўриб чиқилишини тақозо этади. Аксинча, қонун бўйича кўриб чиқилмаган би-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тимлар бўлиши мумкин. Улар қонунларга зид бўлмаслиги, таъқиқларни бекор қилмаслиги шарт (Фуқаролик кодекснинг 7-моддаси).

Қонун, масалан, ҳомий ва унга ёрдам берадиган кишилар ўртасидаги шартли муносабатларни тартибга келтирмайди, бироқ бундай шартлар мукаммал бўлиши мумкин. Бундан ташқари, Фуқаролик кодекс (381-модда) белгиланган ҳар хил шартномаларнинг элементларини ўз ичига оладиган аралаш шартномаларни тузиш имконини беради.

Мана шундай турларга хос шартномалар инвестициявий шартномалар (47-модда, 917—952-моддалар) ҳисобланади.

Битимлар — онглир авишда тузиладиган ҳаракатлар, бу битимларда ҳаракат қилувчи шахсларнинг хоҳиш-иродалари кузатилади. Бу битимни тузган шахс хоҳиш-иродасининг ички мазмунини (унинг аниқ мақсади) ва ташқи кўринишини (айтган ёки қоғозга туширилган сўзлари, имо-ишоралари, анча мураккаб хатти-ҳаракатлари) ажрата олиши керак. Чунки ҳақиқий мағрурона ҳаракатлар одамнинг айтган сўзлари ёки юз ҳаракатлари орқали баҳоланиши мумкин, унинг ташқи хоҳиш-иродалари ички мазмунига мос келади деб башорат қилинмоқда (15-*чизма*).

Бироқ, инсоннинг аниқ мақсадларни ва унинг хоҳиш-иродаларининг ташқи кўриниши ўртасида номувофиқликлар исботланган пайтларда (масалан, харидор сотувчининг тилига тушунмасдан, сотиб оладиган нарсанинг нархидан адашиши мумкин), аниқ ихтиёрий ҳаракатига эътибор берилади.

Битим ҳам доим хоҳиш-ирода ифодаси бўлганлиги туфайли уларни фақат қонунлар хоҳишига қонуний мазмун бера оладиган шахслар амалга ошира олади. Демак, муомалага лаёқатсиз фуқаролар битим туза олмайди, муомала лаёқати чекланган шахслар эса қонун билан рухсат берилган битимлар тузиш ҳуқуқига эга (ҚР Фуқаролик кодексининг 22 ва 23-моддаларига қаранг).

Шундай қилиб, битим тузадиган субъектларнинг мақсади ҳар доим ҳуқуқий ҳусусиятга эга бўлади — мулк ҳуқуқи, аниқ бир нарсадан фойдаланиш ҳуқуқи ва ҳ. к.

15-*чизма*

Битим белгилари

- Ихтиёрий ҳаракат – мақсадли йўналтирилган ҳаракат
- Қонунларга зид келмайдиган ҳуқуқий ҳаракатлар
- Ҳуқуқий факт, яъни битим тузишга таъсир кўрсатадиган аниқ ҳаётий ҳолат
- Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келишига, ўзгаришига, тугатилишига қаратилган

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Асосий битим қонуний ва ижро этилиши шарт.

Битимлар умумийдир, шартномалар эса аниқ тушунчалар ҳисобланади.

Ҳар бир шартнома — бу битим, бироқ ҳар бир битим шарт-нома эмас. Кундалик ҳаётда ва ҳатто расмий тажрибаларда шартнома атамалар билан ҳам белгиланади, масалан, шартнома, томонларнинг ўзаро келишуви Бироқ буларнинг барчаси — шартномалар. Шартномалар битимлар сонининг катта қисмини ташкил этади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Битим деб нимага айтилади?
2. Битимнинг белгиларини атанг.

1-даражали топшириқ. "Битимларнинг ўзига хос хусусиятларишундаки, унда иштирок этувчилар ихтиёрий равишда шартнома туза олади". Ушбу жумлани қандай тушундингиз? Мазмунини таҳлил қилинг.

Битим тузиш жараёнида "хоҳиш-ирода" тушунчаси қандай аҳамиятга эга?

56-§. БИТИМ ШАКЛИ ВА ШАРТЛАРИ

Бугун дарсда:

битимнинг шаклларини аниқлашни ўрганамиз; битим қандай ҳолатлардаяроқли эканлигини кўриб чиқамиз.

Битим шакли битимнинг тузилишига қаратилган хоҳиш-иродани рўйхатга олиш усули ҳисобланади.

16-*чизма*

Битимнинг шакллари:

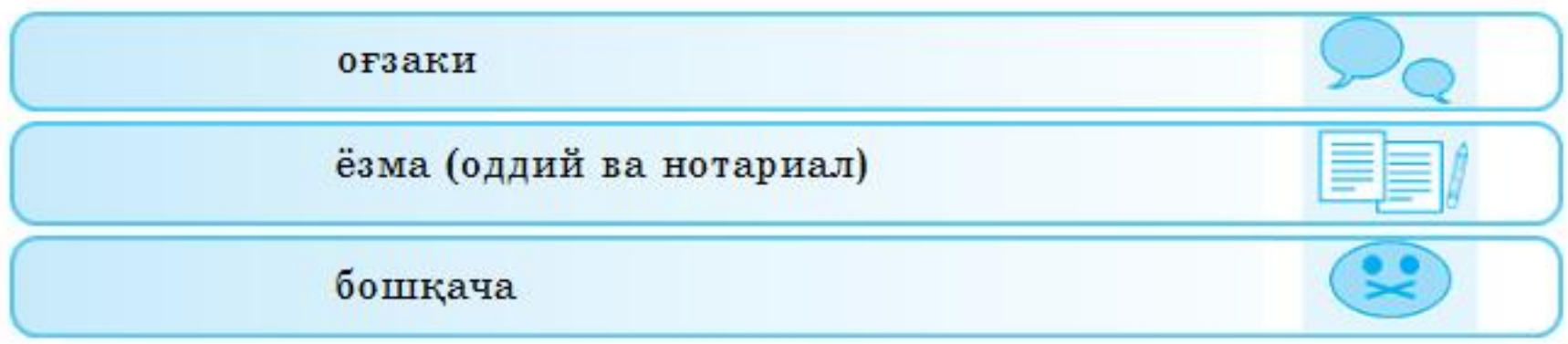

Битимнинг ёзма шакли — тадбиркорлик фаолияти жараёнида амалга ошириладиган битим. Бундай битим унинг мазмунини англатадиган ва битим тузадиган шахслар имзолайдиган ҳужжатни тасдиқлаш орқали тузилиши шарт. Одатда, суммаси 100 АЕКдан (энг паст ҳисоб кўрсаткичи) кўп битимлар ёзма равишда тузилиши шарт. Масалан, иккита фирма ўртасидаги компьютер жиҳозларини етказиб бериш тўғрисидаги шартнома.

Ёзма шакли битимлар мавжуд эканлигини ва унинг мазмунини анча пухта исботлайди.

Таянч сўзлар:

- битим
- шакл
- вазият
- мавжудот

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу битим иштирокчиларининг манфаатларини анча ишончли ҳимоя қилишни таъминлай олади.

Тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш жараёнида тузилган битимлар уни ҳар икки томон ёки улардан бири томонидан амалга оширилишидан қатъи назар, ёзма шаклда талаб қилинади.

Оддий битим — нотариус томонидан тасдиқланмаган битим. Масалан, компьютер сотиб олиш ва сотиш тўғрисидаги битим.

Нотариал тасдиқланган ёзма битим — нотариус томонидан тасдиқланган битим. Масалан, қарзга берилган пулга мўлжалланган битим.

Айрим ҳолларда, қонунга кўра тузиладиган битимларни рўйхатдан ўтказиш талаб қилинади. Битимларни рўйхатга олиш тегишли ҳуқуқлар тўғрисидаги қоидалар, қонунчиликка кўра рўйхатга олиниши талаб қилинадиган битим тегишли органларда рўйхатдан ўтгандан кейин тўла қонуний ҳисобланади. Рўйхатга олиш бир неча муаммоларни ҳал қилади:

— битим тўла қонуний ҳисобланади;

— рўйхатдан ўтганлиги тўғрисидаги ҳужжат битим бўйича сотиб олинган субъектнинг ҳуқуқларини ишончли турда тасдиқлайди;

— ягона рўйхатга олиш тизими битимларнинг тўла ҳисобини тартибга солиш имконини яратади;

— агар қонун билан таъқиқланмаса, рўйхат манфаатдор шахсларга муайян битимлар ва унга боғлиқ ҳуқуқлар билан танишиш имконини беради. Бу объектлар ҳуқуқлари ва уларнинг юкламалари тўғрисида ахборот олиш орқали рўйхатдан ўтказиш объектлари эгалари билан битимлар тузиш мақсадида бўлган кишиларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлайди. Бу борада кўчмас мулклар билан битимларни рўйхатдан ўтказиш муҳим аҳамият касб этади.

Битимларни нотариал тасдиқлаш ва уларни давлат рўйхатидан ўтказиш — ўхшаш одатлар бўлса-да, бир-биридан кескин фарқ қилади. Нотариал тасдиқлаш битимлар сифатида давлат рўйхатидан ўтказилади. Бироқ нотариал тасдиқланиши керак бўлган барча битимларни давлат рўйхатидан ўтказиш талаб қилинмайди, давлат рўйхатидан ўтказилиши керак бўлган битимларнинг барчаси учун нотариал тасдиқ талаб қилинмайди. Битимлар ва тегишли ҳуқуқларни рўйхатдан ўтказиш — қонун бўйича рўйхатдан ўтказиш талаб қилинадиган битимлар тегишли рўйхатга олувчи органларида рўйхатдан ўтгандан кейин тўла қонуний кучга киритилади.

Глоссарий

- **Биржа** — бу харидорлар ва сотувчилар ўртасида тузилган битимлар. Амалда биржада тезкор бевосита харидор ва сотувчилар бўлмайди, уларнинг ишлари биринчи ва иккинчи даллоллар вакиллари томонидан амалга оширилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Битимнинг оғзаки шакли қонун ёки томонларнинг розилиги асосида ёзма ёки бошқа махсус шаклларга эга бўлмаган шартнома ҳисобланади. Битимлар оғзаки бўлиши ҳам мумкин. Томонларнинг розиликлари бўйича, ёзма равишда тузилган шартномани ижро этиш учун тузилган битимлар оғзаки шаклда амалга оширилиши мумкин.

Масалан, озиқ-овқат дўконида сотувчи ва харидор ўртасидаги олди-сотди, метро жетонини олиш ва ҳ. к.

Оғзаки шаклда тузилган битимларнинг суммаси қонун билан белгиланмайди. Ёзма шартнома тузмай, миллион тенгега нарсалар сотиб олиш мумкин. Бироқ бундай ҳолларда томонлар розилиги муҳим аҳамиятга эга, улар нарсаларни бир-бирига шу жойнинг ўзида топшириб, харид суммасини беради. Бироқ ана шу нарса кредит ёки олдиндан тўлаш орқали сотилса, олди-сотда битими ёзма равишда тузилиши шарт.

Битимнинг ёзма шакли битимнинг ҳаққонийлигини, уларда кўрсатилган шартлар бўйича низолар пайдо бўлганда иштирокчиларнинг вазиятини енгиллаштиради. Бу мажбуриятлар ҳар қандай ҳуқуқий воситалар билан, жумладан, гувоҳлик бериш орқали ҳам исботланади.

Биржа битимлари — биржада муомалага киритилган мулк ҳақида биржада иштирок этувчи савдо иштирокчилари ўртасида тузилган битимлар. Бу битимлар Қозоғистон Республикасининг биржалар (товар, жамғарма ва бошқа) ва биржа савдолари қоидаларига мувофиқ тарзда тузилиши керак.

Битимларнинг бошқа шакллари деб конклюдент ҳаракатлар ва индамаслик йўлига айтилади.

Конклюдент муомала — бу ҳаракат қилувчи шахснинг аниқ ҳаракати ҳар қандай шахслар билан қонуний муносабатлар ўрнатишда уларнинг хоҳиш-иродаларини англатади. Масалан, метрода турникетларда жетондан фойдаланиш орқали сиз ташиш шартномасини туздингиз.

Индамаслик қонунларда ёки томонларнинг розиликларида белгиланган тартибда ҳаракат қилишга розилик билдириш деб топилади. Масалан, индамаслик бўйича шартнома муддатининг чўзилиши (агар шартномаларда вақтни узайтириш кўзланган бўлса, яъни чўзиш).

Битимларнинг яроқлилигига мўлжалланган шартномалар. Битимларнинг яроқлилигига доир барча шартлар тўрт турга бўлинади:

17-*чизма*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Битимнинг яроклилик шартларининг биринчи гуруҳини битим мазмунига тааллуқли шартлар — қонунийлик ташкил этади. *Қонунга ва қонунга боғлиқ ҳужжатларга* ва ҳар қандай бошқа ҳуқуқий меъёрларга мос бўлиши керак ҳамда зид келмаслиги керак. ҚР Конституциясининг 4-моддасида Конституция олий қонуний кучга эга эканлиги ва Республиканинг барча ҳудудларида бевосита ҳаракат қилиши алоҳида таъкидланган.

Иккинчи гуруҳ битим иштирокчиларининг муомала лаёқатига боғлиқ шартлардан иборат. Битим ярокли бўлиши учун уни ҳуқуқий лаёқатга эга шахс тузиши керак. Битимда иштирок этадиган ҳар қандай фуқаро бўлиши шарт. Бироқ битим иштирокчилари **муомалага лаёқатсиз** шахслар бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда уларнинг қонуний вакиллари мана шундай битимлар тузиши шарт. Қисман чекланган ва чекланган муомала лаёқатига эга шахслар битим тузишда ота-оналар ёки ҳомийлар розилигини олиши шарт.

Учинчи гуруҳ битимнинг субъектив томонига тегишли **хоҳиш-иродаси ва ихтиёрини билдиришдаги мувофиқликларига доир** шартлардан иборат. Охиргилари битим мазмуни ҳисобланади. “Мен нималарни хоҳлайман?” деган саволга хоҳиш-ирода жавоб беради ва “Бунинг учун нималарни қила оламан?”, яъни ихтиёрини англатиш муайян ҳуқуқлар ва мажбуриятларни билдиради.

Шундай қилиб, битим иштирокчилари ҳуқуқий натижаларга эришиш йўлида курашади. Битим тузган шахсларнинг ихтиёрларини билдириши уларнинг ҳаққоний хоҳиш-иродаларига мос келиши керак. Ихтиёрий ҳаракатларда камчиликлар бўлмаслиги лозим.

Шартнинг тўртинчи гуруҳи **битим шаклини сақлашга** тааллуқли. Шартнома кучига киради ва у тузилган пайтдан бошлаб томонлар учун мажбурий ҳисобланади.

Яъни қонун бўйича битим ёзма ёки оғзаки шаклда тузилиши мумкин. Ёзма битим шаклини нотариал тасдиқлаш ёки давлат рўйхатидан ўтказиш талаб қилинади.

> *Масалан,* мерос қолдириш, олди-сотди, ҳадя қилиш битимлари нотариусда шартли равишда тасдиқланиши керак. Квартира сотиб олган ва сотган ҳолларда, уй махсус органларда давлат рўйхатидан ўтказилади.

Шундай қилиб, битимлар ёзма, оғзаки ва бошқа шаклларда тузилади. Битимларни ярокли, яъни ҳақиқий деб топиладиган ҳолатлар: битим тузишнинг қонуний асослари; томонларнинг муломала лаёқати ва хоҳиш-иродаларини билдиришда эркинликлари; битим шаклларига қатъий риоя қилиш.

Назорат саволлари

1. Битимларнинг қандай турларини биласиз?
2. Битимнинг ярокли деб топилиши учун қандай ҳолатларкерак?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-даражали топшириқ. “Битимларнинг изоҳи ва объектлари” мавзусида тақдимот тайёрланг. Уни муҳокама қилинг.

2-даражали топшириқ. Фуқаро “X” компьютерни сотиш бўйича эълон тарқатади. Харидор “D” эълон бўйича келганда, фуқаро “X” харидорга ҳазиллашганлигини айтади. Харидор “D” “X”дан компьютерни ташиш учун автомобилни ижарага олган харажатларини тўлашни талаб қилиш ҳуқуқига эгами?

57-§. БИТИМЛАРНИНГ ЯРОҚСИЗЛИГИ

Бугун дарсда:

битимларнинг яроқсизлиги ҳолатларини кўриб чиқамиз; битимларнинг қонуний нуқтаи назардан ҳеч қандай аҳамиятга эга эмаслигини, низоли ёки низосиз битимлар эканлигини ажрата оламиз

ҚР Фуқаролик кодексидаги битимларнинг яроқсизлигига тегишли қоидалар императив хусусиятга эга. Бу уларни ҳеч ким, ҳеч қандай йўллар орқали ўзгартира олмайди, деган маънон англатади (1-*жадвал*).

1-жадвал

Битимларни яроқсиз деб топиш асослари	керакли рухсат олинмасдан тузилганда;
	суд томонидан яроқсиз деб топилганда;
	14 ёшга тўлмаган ёш боллаар томонидан содир этилганда;
Низоли битимлар	14 ёшга тўлган, бироқ вояга етмаган ёш боланинг унинг қонуний вакиллари розилигисиз тузилган битимлар;
	эс-ҳуши паст ёки руҳий касалликлар туфайли муомалага лаёқатсиз деб топилган шахслар томонидан тузилган битимлар;
	сезиларли аҳамиятга эга янглиш ҳаракатлар натижасида тузилган битимлар суд томонидан яроқсиз деб топилган ҳолларда;
	фирибгарлик, зўравонлик, хавф-хатарлар таъсирида тузилган битимлар.

Яроқсиз битимлар икки гуруҳга бўлинади:

1-гуруҳ — ҳеч қандай мазмунга эга бўлмаган битимлар;

2-гуруҳ — низоли битимлар.

Улар суд томонидан яроқсиз деб топилганидан қатъи назар, унда иштирок этувчи томонларнинг хоҳиш-иродасидан қатъий назар қонуний кучи дастлабки пайтларданоқ яроқсиз бўлган битимлар ҳеч қандай мазмунга эга эмас битимлар деб аталади.

Таянч сўзлар:

- битим
- яроқсизлик
- шартнома
- аҳамиятсиз битим
- даъво қилиш муддати

Масалан, квартира квартира эгаси томонидан ижарага берилади. Ижарага берувчи (квартира эгаси) хусусий тадбиркор сифатида рўйхатдан ўтмаган ва квартирани ижарага бериш учун патент олмаган ёки квартирани ижарага бериш орқали топган даромадларидан солиқ тўлаш учун Давлат даромадлар департаментидан рўйхатдан ўтмаган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Глоссарий

• Битимларнинг аҳамиятсиз битим эканлиги қонун ҳужжатларида ўрганилмаса, бу низоли битим ҳисобланади.

Ушбу қоидаларни инобатга омасдан, “Ижарага берувчи” “Ижарадор” билан шартнома тузади. Бу битим дастлаб қонуний равишда яроқсиз бўлади.

Битимнинг яроқсизлиги тўғрисида низо вужудга келган ҳолларда, унинг яроқсизлиги суд томонидан белгиланади.

Низоли битимлар дейилганда:

— ўзининг ҳуқуқий лаёқати доирасидан чиқиб кетган ташкилот томонидан тузилган битимлар;

— ўзбошимчаликлар таъсирида тузилган битимлар;

— суд қарори асосида муомала лаёқати чекланган шахслар томонидан тузилган битимлар;

— зўравонлик, хавф-хатар, алдов каби оғир натижалар таъсирида, бир томон агентининг бошқа томон билан ўйлаб топган розиликлари асосида тузилган битимлар;

— ўз саъй-ҳаракатларининг муҳимлигини тушунмайдиган ёки уларни бошқара олмайдиган шахслар томонидан тузилган битимлар;

— ўз ваколат доираларидан чиққан шахслар томонидан тузилган битимлар;

— 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган болалар томонидан тузилган битимлар тушунилади.

Масалан, “Р” исмли 15 ёшли вояга етмаган ёш бола катта битим тузади. Ота-онаси бу битимга рухсат бермайди. Қонун бўйича қонунбузарлик аломатлари мавжуд, ота-оналар тузилган битимни яроқсиз битим деб топиш учун судга даъво қилиши мумкин. Бироқ улар битим тузилишини тасдиқлаган ҳолда шикоят қилмаслик ҳуқуқига ҳам эга. Бундай хусусиятга эга битимлар низоли битимлар деб аталади, нисбий турда яроқсиз битим деган маънони англатади.

Шунингдек, сохталиклар ва айёрликлар асосида ҳам битим тузилиши мумкин.

Сохта битим — тегишли ҳуқуқий оқибатлар келтириб чиқариш мақсадидан ҳоли, фақат кўзбўямачилик учун тузилган битим. Манфаатдор шахснинг шикояти бўйича тегишли давлат органи ёки прокурор талаби бўйича бундай битимлар яроқсиз битимлар деб топилади.

Масалан, фуқаро “М” ўз квартирасини “Ш” исмли қариндошига сотиш йўли орқали мулкини яшириб қолишни хоҳлайди. Бунинг учун пул олмасдан, мулк (квартира)дан фойдаланишда давом этаверади. Бундай ҳолатларда квартирани сотиш битими сохта битим ҳисобланади, чунки фуқаро “М” ўз квартирасини сотиш учун астойдил ҳаракат қилмаган. Бундай ҳолларда кредит берувчилар, суд ижрочилари битимни яроқсиз деб топиш тўғрисида судга даъво қилиш ҳуқуқига эга. Суд кўп ҳолларда улар томонга ўтади.

Айёрликлар асосида тузилган битим — бу бошқа битимларни сохталаштириш учун тузилган битим.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Томонлар ҳақиқатан ўйлаган битимларга тегишли қоидалардан фойдаланилади.

Масалан, олди-сотди шартномасини тузмасдан олдлин, автомобиль ҳайдаш учун ишонч хати бериш. Бу каби битимлар автомобилни осон тарзда сотиш ва махсус марказларда автомобилни қайта рўйхатдан ўтказишда давлат божи солиғини тежаб тўлаш учун тузилади.

Мазмунан қонун талабларига мос келмайдиган битимлар, шунингдек, битим тузиш мақсадлари ҳуқуқий тартиблар асосларига зид келадиган битимлар низоли битимлар ҳисобланади, ҳамда уларни суд яроқсиз битим деб топиши мумкин.

Ноқонунийлиги суд ҳукми (қарори) асосида аниқланган, жиноий мақсадларга эришишга қаратилган битимлар аҳамиятсиз битимлар ҳисобланади.

ҚР Қонуни, юридик шахслар низоми ёки унинг органлари ваколатларига мансуб талабларни бузадиган битимларни атайлаб тузган шахс, агар бундай талаблар ўзбошимчалик ёки жавобгарликлардан воз кечиш ниятида яратилган бўлса, битимни яроқсиз деб топишни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлмайди.

Агар битимида иштирок этувчилардан биттаси уни мажбуриятларни бажаришдан ёки учинчи томон ёки давлат олдидаги жавобгарликлардан воз кечиш ниятида тузган бўлса, иккинчи томон бу ҳақида билса ҳам ёки билиши керак бўлса ҳам, манфаатдор шахс (давлат) битимни яроқсиз деб топишни талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Битимни унинг яроқсиз қисмини қўшмасдан ниҳоясига етказиш мумкин деб башорат қилиш мумкин бўлса, битимнинг бир қисмининг яроқсизлиги унинг бошқа қисмлари яроқсизлигига олиб келмайди.

Масалан, мерос мавжудлигини тўла тан олган ҳолда, суд меросхўрлар орасида меросхўр бўлиш ҳуқуқига эга бўлмаган шахс (масалан, меросхўрни ўлдирувчи)нинг бўлиши мумкин деган шартни яроқсиз деб топиши мукмкин.

Битим шаклларига риоя қилмаслик оқибатлари

Битимнинг оддий ёзма шаклларига риоя қилмаслик унинг ижро этилишини, мазмунини, тугатилишини тасдиқлаш тўғрисида низо бўлганда томонлар ҳуқуқларидан маҳрум қилинади.

Масалан, фуқаро “Н” битимнинг ёзма шаклига риоя қилмасдан, фуқаро “Д”га қарзга пул беради. Агар фуқаро “Д” битим тузишдан воз кечмаса, у ҳолда у яроқли битим бўлади.

Агар фуқаро “Д” битим фактини инкор қилса, фуқаро “Н” бу битимни яроқли битим деб топиш имкониятидан маҳрум бўлади.

Битимнинг нотариус томонидан тасдиқланган шакли сақланмаслиги унинг яроқсиз битимга айланишига олиб келади. Бироқ, нотариал тасдиқланиш талаб қилинадиган битимларни томонлар ёки томонлардан биттаси бажариши мумкин. Ўзининг мазмуни бўйича бу

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Глоссарий

- Битимларнинг аҳамиятсизлиги қонунчилик ҳужжатларида кўриб чиқилмаган бўлса, бу *низоли битим* ҳисобланади.
- **Ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмаган битим** — суд томонидан яроқсиз деб топилган пайтдан бошлаб яроқсизга айланган битим.

қонунга зид келмайди ва учинчи шахс ҳуқуқлари бузилмайди. Бундай ҳолларда, суд манфаатдор томоннинг шикояти бўйича битимни яроқли деб топиш ҳуқуқига эга бўлади. Бу борада битимни кейинчалик нотариус томондан тасдиқланиши талаб қилинмайди.

Даъво қилиш муддатининг ўтиши бўйича битимларнинг яроқсизлигига боғлиқ низолар

Даъво қилиш муддати 1 йил. Бу вақт битим тузилиши туфайли рўй берган зўравонликлар ёки хавф-хатарлар тўхтатилган вақтдан бошлаб ҳисобланади. Бу қоидалар қуйидаги битимларга тегишли:

— фирибгарлик, зўравонлик, дўқ-пўписа таъсирида тузилган битимлар;

— шахс оғир аҳволда бўлиб, ўзи учун жуда фойдасиз шартномаларни мажбурий равишда тузса ва ундан иккинчи томон фойдаланса;

— бир томон вакилининг иккинчи томон билан ёмон ниятли келишувлар оқибатида тузилган.

Ёки *даъво қилиш муддатининг ўтиши* битимни яроқсиз деб топишга асос бўладиган ҳолатлар тўғрисида даъвогар билган ёки билиши шарт бўлган *кундан бошланади*. Шундай қилиб, қонунда битимнинг яроқсизлик ҳолатлари аниқ ифодаланади. Бу қонуний нуқтаи назардан аҳамиятга эга эмас, битим ёки низоли битимга олиб келади. Аҳамиятга эга бўлмаган битимлар аввал бошдан, яъни битим тузилган пайтдан бошлаб яроқсиз, низоли битим ҳисоблланади ва фақат суд томонидан яроқсиз деб топилган пайтдан бошлаб яроқсиз битим ҳисобланади.

Назорат саволлари

1. Битимларнинг яроқсизлик асосларигақандай тушунасиз?Битимларнинг яроқсизлиги бўйича хабар бериш оқибатлари қандай?
2. Яроқсиз биттимларнинг қандай турларини биласиз?

1-даражали топшириқ. Битимлар қандай ҳолатлардаяроқсиз битим деб топилади, яъни унинг мазмуни Қозоғистон Республикаси Қонунлари талабларигамос келмайди?

2-даражали топшириқ. Фуқаро А. фуқаро И. дан тилхатсиз,бироқ икки нафар гувоҳ кўз олдидда қарзга пул олади ва ун қайтармайди. Судда А. пул олмаганлигини айтади. Суд гувоҳ шахслар ёрдамида А. нинг И. дан пул олганлигини исботлай оладими? Бу ерда томонлар қандай битим шаклига риоя қилишмаган?

3-даражали топшириқ. 2016 йилда фуқаро С. ўзининг қариндоши Д. га битта квартирасини сотади, иккинчисини эса турмуш ўртоғининг ота-онасига совғага беради. Бир йилдан кейин улар квартирани учинчи шахсга сотади. Худди шу йили С. фуқаро М. дан катта миқдорда пул қарз бўлиб қолади. Фуқаро С. қарзини қайтармаганлиги туфайлиуни

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

М. судга бериб, суд ишида ғолиб бўлади. Суд қарорига қарамасдан М. ўз пулини қайтариб ола олмайди. Бундан кейин М. судга мурожаат қилиб, ака-ука С. ларнинг ўртасида тузилган олди-сотди тўғрисидаги шартномани ва ҳадя қилинганлигига доир шартномаларни яроқсиз деб топиш бўйича даъво қилади. У квартира қарзни қайтаришнинг ягона манбаи деган фикрга боради. Суддау С. қарзини қайтармаслик учун кўчмас мулкдан атайин қутулди деган фикрини исботлаб бергиси келади. Судья у келтирган далилларни инобатга олиб, ака-укалар ўртасидаги олди-сотди тўғрисидаги шартномани ва ҳадяга доир шартномаларни яроқсиз деб топади. Шундай қилиб, квартиралар С. га қайтарилади. Бундай ҳолларда адолатли харидорлар зарар кўради. Суд қарори асосли ва қонунийми? Суд олди-сотди шартномасини ва ҳадя шартномасини яроқсиз деб топиш тўғрисида ҳукм чиқарганда қандай ҳолатларни инобатга олган? Ака-укалар ўртасидаги олди-сотди тўғрисидаги шартномани ва ҳадя шартномасини сохта битим тоифасига киритиш мумкинми?

Зарар кўрган харидорлар ўз ҳуқуқларини қандай ҳимоя қила олади? ҚР Фуқаролик Кодексининг "Сохта ёки айёрлик билан тузилган битимлар" деган 160-моддадан фойдаланинг. "Унга тегишли ҳуқуқий оқибатлар келтириш мақсадидан ҳоли, фақат алдов учун тузилган битим (сохта битим)ни суд манфаатдор шахс, тегишли давлат органи ёки прокурорнинг даъво аризалари бўйича яроқсиз деб топади". Ёддатутинг, суднинг битимларни яроқсиз деб топиши фуқаролик ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг битта усули ҳисобланади.

58-§. БИТИМ ТУРЛАРИ

Бугун дарсда:

аниқ ҳуқуқий ҳолатлардан мисоллар келтириш орқали битим турларини кўриб чиқамиз; ҳаётимизда битимлар қандай ўрин эгаллашини билиб оламиз.

Битимлар ҳар хил бўлади, улар: (18-чизма):

18-чизма

Ёддатутинг! Биртомонлама битим — бу битим тузиш учун бир томоннинг ихтиёри етарлидир.

Масалан, васият бериш, меросдан воз кечиш, ижарага берувчининг ижарага олиш шартларидан воз кечиши ва ҳ. к.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Таянч сўзлар:

- битим
- битим турлари
- томонлар
- вужудга келиш
- қоплаш

Иккитомонлама битим — бу битимни тузиш учун икки томон ҳам ўз хоҳишларини билдириши керак.

Масалан, олди-сотди шартномалари.

Кўптомонлама битим — бу битимни тузиш учун иккитадан кўп томонлар ўз хоҳишларини билдиришлари керак.

Масалан, битта қурилиш объектини қуриш учун тижорат фирмасининг шартномаси.

Аниқ битим тузилган пайтидан бошлаб пайдо бўлади. Бу борада биртомонлама розилик камлик қилади, ашёни бериш ёки қисман бажариш босқичидан бошлаб битим тузилган ҳисобланади.

Консунсуал битим томонларнинг барча муҳим шартлари бўйича розиликка эршган пайтдан тузилган ҳисобланади.

19-*чизма*

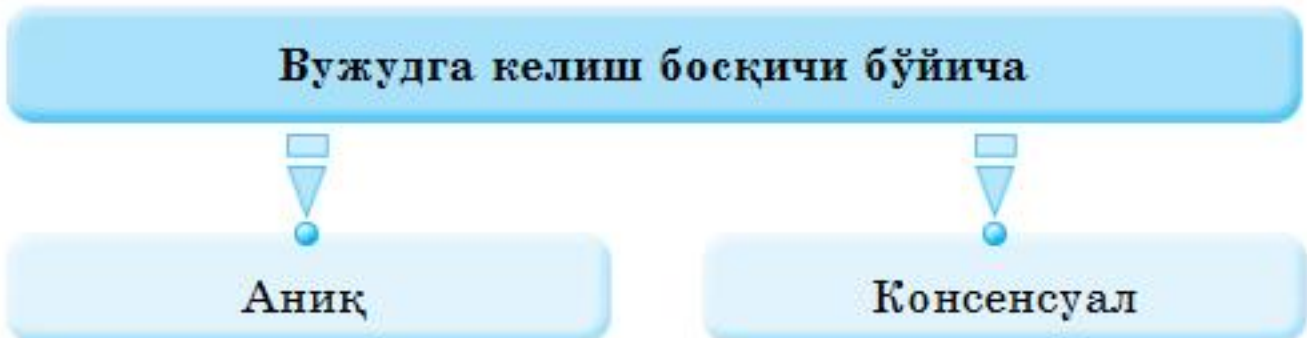

Масалан, етказиб бериш шарти — консенсуал битим, ҳуқуқлар ва мажбуриятларнинг пайдо бўлиш босқичи томонлар розилиги билан аниқланади. Шарт бузилган ҳолларда манфаатдор томон даъво қилиш ҳуқуқига эга бўлиш учун битта розилик етарли ҳисобланади. Бундай даъволар, масалан, келишилган ишни тегишли муддатда, тегишли даражада бажариш, зарарлар ва чиқимларни, жарималар ва пенияларни ундириб олиш ва шу кабилар. Қарз шарти аниқ битим ҳисобланади, ҳуқуқлар ва мажбуриятлар харажатларни ёки мулкларни қарз олувчига берган пайтдан бошлаб пайдо бўлади.

Ҳуқуқ ва вазифаларини танлаш, тўхтатилиш муддати юзасидан маълумотлар шартли, тезкор, муддати чекланмаган каби турларга ажралади (20-*чизма*)

20-*чизма*

Шартли битимлар — шарт бўйича тузилган битимлар. Шартлар икки хил — орқага қолдириладиган ва бўлдирмайдиган шартлар бўлади.

Орқага қолдириладиган шартлар қандайдир воқеа содир бўлган ҳолатларда қўлланилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Масалан, ижара ҳақи тўлалигича тўланганда ижарага олиш шарти тугатилади. Шунингдек, нарсаларни бўлиб тўлаш шарти билан сотиб олсак, суммасини тўлиқ тўлаганда шартнома тугатилади.

Бўлдирмаслик шарти аниқ бир ҳолатлар вужудга келган пайтда битим тузилмаслиги ёки тугатиладиганлиги тўғрисида кўрсатилган бўлса қўлланилади.

Масалан, ҳадя қилиш шартномасида ҳадя қилувчи ҳадя олувчидан зарар кўрган пайтда ҳадя беришни тугатиш ҳуқуқи аниқ ёзилса, воз кечишга бўлади.

Агар шартноманинг бошланишига бир томон тўсқинлик қилса, унинг учун шартларни бошлаш самарасиз бўлса, у ҳолда шарт тузилган деб топилади.

Агар шартномаларнинг бошланишига бир томон ёрдамлашса, унинг учун шартноманинг бошланиши фойдали бўлса, у ҳолда шарт тузилмаган шартнома ҳисобланади.

Тезкор битимлар — муддати кўрсатилган битимлар.

Масалан, ерни 3 йил муддатга ижарага бериш. Муддати кўрсатилган.

Муддати чекланмаган битимлар — оддий битимлар, унда муддати кўрсатилмайди.

Масалан, пулни қарзга олиш шартномалари. Муддати кўрсатилмаслиги мумкин, бироқ пул чипта бўйича олинади.

Пулли битим — томонлар ўз мажбуриятларини бажаргани учун битим ҳақи ёки бошқа мукофот ҳақи олади. Масалан, ижарага бериш (мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи мукофот пули орқали берилади). Ижарага берувчи квартирасидан фойдаланганлиги учун ижарадордан пул олади.

Бепул битим — биринчи томон бирор нарсани иккинчи томонга бепул ёки бошқа ҳақларсиз беришга мажбур.

Масалан, ҳадя қилиш шарти.

Ҳадя бериш шарти — ҳадя қилувчи ҳадя қабул қилиб олувчига нарсани бепул беради ёки буришга мажбур.

Битимларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти уларнинг мазмуни ва махсус ҳуқуқий хоссалари билан олдиндан аниқланган. Битимлар — юридик шахслар ўртасида ҳуқуқий муносабатларнинг мазмунини аниқлашда асосий ҳуқуқий восита ҳисобланади. Битим орқали тенг ва мустақил субъектлар ўртасида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар уларнинг ўзаро ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилаш йўллари орқали ўрнатилади.

21-чизма

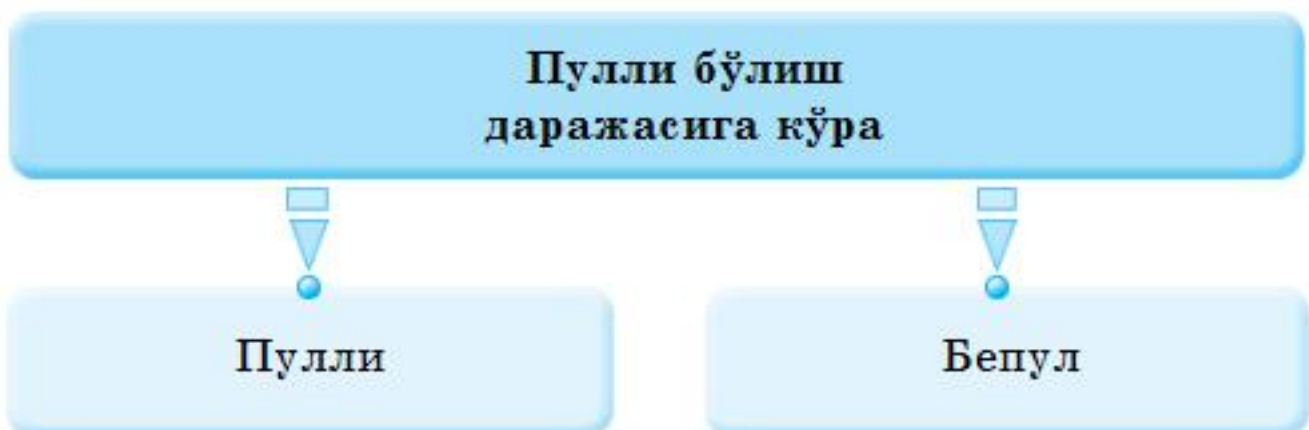

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Глоссарий

- **Қарз шарти** – қарз берувчи пул ёки нарсаларни қарз олувчи ихтиёрига топширади. Қарздор уларни ушбу миқдорда ва сифатда ўз вақтида қайтаришни зиммасига олади.
- **Рента** – шахснинг мулки, ерини ҳеч қандай чиқимларсиз ижарага бериш орқали топган доимий даромади.
- **Ижарага олиш шарти** – ижарага берувчи ижарадорнинг олдида мулкни муайян ҳақ учун вақтинча ихтиёрига топшириш ёки фойдаланишучун бериш вазифаларини зиммасига олади.

Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ҳам иккитомонлама (кўптомонлама) битимлар — шартномалар алоҳида ўрин эгллайди. Шартномалар — иқтисодий агентларнинг мағрурликларини уюштириш воситаси. Шунинг учун ҳам шартномлар иқтисодий тизимнинг ўзини-ўзи тартибга солиш воситаси сифатида баҳоланади. Шартномалар жамият аъзоларининг аниқ эҳтиёжлари ва манфаатларини инобатга олиш имконини яратади.

Шундай қилиб, жамият ҳаётида битимлар муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам, фуқаролик ҳуқуқида қонун бўйича таъқиқланмаган ҳар қандай битимларнинг яроқлилик тамойиллари, яъни битим тузиш эркинликлари қоидалари амалиётга тадбиқ этилади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Томонларнинг сони, ҳуқуқлар ва мажбуриятларнинг вужудга келиши ва тугатилиши босқичига тегишли битимларнинг қандай турларини биласиз? Ҳар бирига изоҳ беринг.
2. Пулли ва бепул, нақд ва консенсуал битимлар деб нимага айтилади? Мисоллар келтиринг.

59-§. ВАКОЛАТ ВА ИШОНЧНОМА

Бугун дарсда:

"ваколат" тушунчаси билан танишамиз; ким, қандай шароитларда вакил, қайси бири эса ишонч билдирувчи эканини англаймиз; ишончноманинг нима эканини, унинг турларини қараб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- ваколат
- ишончнома

Ваколат — бир шахс (вакил)нинг бошқа шахс (ишонч билдирувчи)нинг номидан ишончномага, қонунга ёки маъмурий ҳуқуқларга асосланган, ваколат кучи билан тузилган битим.

Ваколат ишларини вакилнинг ҳаракат қила бошлаган ҳолатларидан ҳам кўриш мумкин (хусусий савдогар, сотувчи, кассир ва ҳ. к.).

Ваколатга тегишли изоҳдан кўриб турганимиздек, ваколатли муносабатларга икки киш—**вакил ва ишонч билдирувчи** қатнашади. Вакил жисмоний ёки юридик шахс бўлиши ҳам мумкин. Вакил томонидан қилинган саъй-ҳаракатлар қонуний хусусиятда бўлганлиги туфайли, фуқаролар тўла муомала лаёқатига эга бўлган ҳолларгина ўзига

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

вакил вазифалаприни қабул қила олади. Қонун суд вакиллари бўла олмайдиган шахсларни белгилайди. Улар:

— судьялар;
— терговчилар;
— прокурорлар;
— мансабдор шахслар билан яқин муносабада бўлган шахслар;
— ишни ҳимоя қилишда иштирок этувчилар.

Фуқаролик ҳуқуқининг ҳар қандай субъектлари *ишонч билдирувчи* бўла олади. Ишонч билдирувчи шахснинг муомала лаёқатига эгалиги фақат ихтиёрий ваколат учун керак бўлади.

Вакил томонидан тузилган битим бўйича ишонч билдирувчида ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келади.

Вакил ишонч билдирувчи шахс номидан ўзига тегишли ҳам, бир вақтда унинг ҳам вакили ҳисобланадиган бошқа шахсга тегишли ҳам битим туза олмайди.

Хусусиятига кўра фақат алоҳида тузиладиган, шунингдек, қонунчилик ҳужжатларида кўриб чиқилган ҳаолатларда тузиладиган бошқа битимларни вакил орқали амалга оширишга рухсат берилмайди.

Муомалага лаёқатсиз фуқароларнинг номидан битимларни уларнинг қонуний вакиллари амалга оширади.

Битим тузишга ваколат берилмаган шахснинг бошқа шахс номидан ёки ваколатини суистеъмол қилган ҳолда фойдаланган ҳолда тузилган битими ишонч билдирувчи ушбу битимни кейинчалик тасдиқлаган ҳолларда бунинг учун фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларни вужудга келтиради, ўзгартиради ва бекор қилади. Кейинчалик тасдиқланган битимлар уни тузган пайтдан бошлаб ҳаракат қилади.

Вакил ўз ваколати доирасида ҳаракат қилади. Ваколатлар ваколат турларига боғлиқ ҳолда турли усуллар билан белгиланади.

Ихтиёрий ваколатларга вакиллар томонлар розилиги билан белгиланади ва олиб бориладиган чора-тадбирлар рўйхати, хусусияти, шартлари шартнома матнида ёки вакилга берилган ишончномада кўрсатилади.

Ваколат асоси ҳисобланадиган шартномалар фуқаролик ва меҳнат қонунчилигида кўрсатилган. Уларга, аниқроғи, топшириш шартномаси, пудрат шартномаси, меҳнат шартномаси (алоҳида ижарага олиш) киради.

Масалан, шартномада топширик ишонч билдирувчи ва ишонч билдирилганлар ўртасидаги шартнома билан аниқланади, қандайдир қонуний хатти-ҳаракатларни ишонч билдирганлар вакил сифатида бажаради. Иш берувчининг ходимга ваколат вазифасини юклаши меҳнат шартномасида кўриб чиқилиши мумкин.

Ваколатлар шартномаларсиз бўлиши ҳам мумкин. У бундай ҳолларда, мажбурий ёки *қонуний ваколат* деб аталади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қонуний ваколатлар суд қарори ёки маъмурий ҳужжатларга асосланади. Фарзанднинг туғилганлиги тўғрисидаги гувоҳномасида вояга етмаган болаларнинг ота-оналари кўрсатилади. Бу ҳужжат туғилиш ва ота бўлишни рўйхатга олиш пайтида фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органи томонидан берилади. Агар ота бўлишни аниқлаш суд орқали амалга оширилса, туғилишни рўйхатга олиш ва туғилганлиги тўғрисда гувоҳнома бериш қонуний кучга киритилган суд қарори асосида амалга оширилади. Фақат ушбу ҳужжатлар асосида ота-оналар ўз фарзандлари вакиллари ҳисобланади.

Фарзандликка олиш (бола асраб олиш) ҳолатларида ҳам рўйхатдан ўтказиш ишлари олиб борилади. Фарзандликка олувчини ота-она сифатида рўйхатга олиш ва фарзандликка олинган боланинг туғилганлиги тўғрисидаги янги гувоҳномасини бериш қонуний кучга киритилган суд қарори асосида амалга оширилади. Вояга етмаган фуқароларга ҳомий ва васийлар тайинланади.

Қонунларда психик касалликларга чалинган ёки эс-ҳуши камлиги оқибатидан суд қарори билан муомала лаёқатига эга эмас деб топилган шахсларни ҳомийликка олиш ҳам белгиланган. Шунингдек, қонунда зарарли алкоголь ичимликлар ёки гиёҳвандлик моддаларидан фойдаланиш туфайли муомала лаёқати суд қарори асосида чекланган шахсларни ҳомийликка олиш тўғрисида айтилган. Агар саломатлигига кўра ўз ҳуқуқларини ҳимоя қила олмаса ва вазифаларини бажара олмаса, у ҳолда ўз илтимосига кўра вояга етган муомала лаёқатига эга шахснинг ҳам ҳомийликка олиниши мумкин. Ҳомийлик ва васийлик тайинлаш маҳаллий ижро этувчи органнинг қарори бўйича олиб борилади ва ҳомий ёки васий сифатида тайинланган шахсларга гувоҳнома берилади.

Шунга кўра, ота-оаналар, фарзандликка олувчилар, ҳомийлар ва васийлар ўз фарзандларининг, аксинча, ҳомийлигидаги болаларнинг вакили сифатида маъмурий ҳужжатлар асосида фаолият юритади. Бу ҳужжатлар болалар билан қариндошлигини ёки ҳомий ё васий сифатида тайинланганлигини тасдиқлайди. Бу вакиллар ваколатлари қонун билан аниқланади, шунинг учун улар қонуний вакиллар деб аталади.

Ишончнома

Ишончнома бериш биртомонлама битим ҳисобланади. Унда жисмоний шахснинг хоҳиши инобатга олинади, у ҳужжатда кўрсатилган шахсга бошқа киши номидан учинчи шахс билан ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиш ҳуқуқларини беришга қаратилган. Ишончнома бериш учун ҳеч кимнинг розилиги талаб қилинмайди, ишончномани қабул қилиш вакил ҳуқуқи ҳисобланади.

Ишончнома тузишга ишонч билдирувчи (ишонч берувчи) ва вакил (ишонч билдирилган) иштирок этади. Таъкидлаш керакки, ишончномани бир гуруҳ одамлар томонидан ҳам берилиши мумкин.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

22-чизма

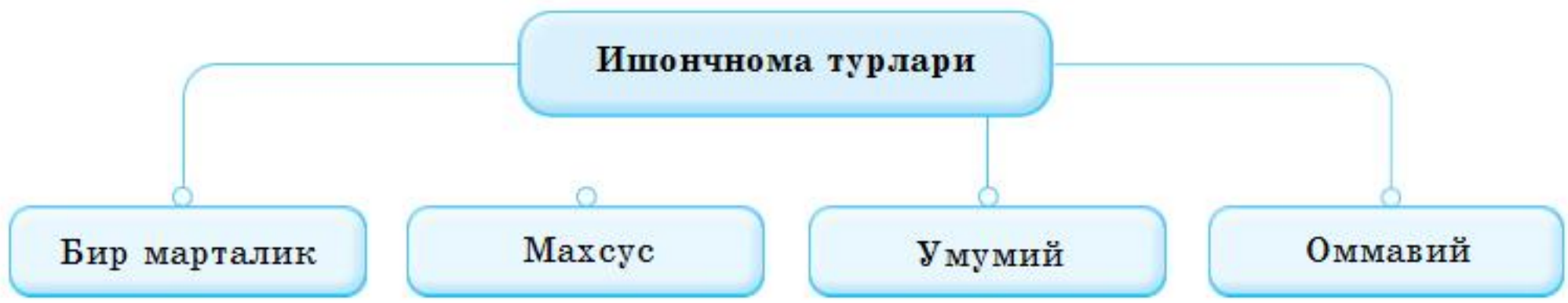

Бир марталик — битта битим ёки бошқа бир шахсий ҳаракатларга доир битим тузиш учун (масалан, бир ойга ойлик маошини олиш) берилади.

Махсус — бир хил битимларни тузиш учун (масалан, хомашё сотиб олиш учун) ёки узоқ вақт давомида муайян хатти-ҳаракатларни тугатиш (масалан, юридик шахснинг номидан шартнома тузиш) берилади.

Умумий — муайян ҳудуддаги барча қонуний ҳаракатларни ижро этишга ёки юридик шахсларнинг вакиллигида ёки филиалида жойлашган мулкларни бошқариш учун берилади.

Оммабоп — барча ҳуқуқларни амалга ошириш (масалан, корхоналарни ишончли бошқариш) учун берилади.

Ишончномани нотариал тасдиқлаш иккита ҳолатда керак:

— мулкни бошқариш;

— нотариал тасдиқ талаб қилинадиган битимларни тузишда керак.

Ишончноманинг муддати уч йилдан ошмаслиги керак. Агар ишончномада анча узоқ муддат кўрсатилган бўлса, унда у уч йил давомида яроқли, агар муддати кўрсатилмаган бўлса, берилган кундан бошлаб бир йил яроқли ҳисобланади.

Ишончнома қуйидаги сабабларга кўра бекор қилинади:

1) ишончноманинг амал қилиш муддати тугаганда;

2) ишончномада белгиланган ҳаракатлар амалга оширилганда;

3) ишончнома берилган шахс унинг кучини бекор қилганда;

4) ишончнома берилган шахс ундан воз кечганда;

5) ишончнома берган жисмоний шахснинг фаолияти тўхтатилганда;

6) ишончнгома берган жисмоний шахс фаолияти тугатилганда;

7) ишончнома берган шахс вафот этганда, унинг муомала лаёқати йўқ, муомала лаёқати чекланган ёки йўқотилган деб топилганда;

Глоссарий

- **Вакиллик** – вакил юзага ошира оладиган ҳаракатни аниқлаш (бунга битим ҳам киради), вакилнинг ҳуқуқий муносабатлари имкониятларини белгилаш.
- **Ишонч билдирувчи** – вакил унинг номидан ва унинг манфаатига мос битим ясайдиган шахс.
- **Вакил** – бошқа шахснинг номидан унинг ваколатлиги бўйича битим ёки қонуний ҳаракат бажара оладиган шахс.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

8) ишончнома берилган шахснинг вафот этиши, унинг муомала лаёқати йўқ, муомала лаёқати чекланган ёки йўқотилган деб топилганда бекор қилинади.

Ишончнома берган шахс ҳар қандай вақтда ишончномани бекор қила олади, ишончнома берган шахс эса ундан воз кеча олади. Бу ҳуқуқдан воз кечиш тўғрисидаги шартнома яроқсиз ҳисобланади.

Шундай қилиб, ваколат дейилганда — вакилнинг ишонч билдирувчи номидан ишончномага ёки ҳуқуқий ҳужжатга асосланган, ваколат кучи билан тузилган битим тушунилади. Ишончнома бу — битта шахс (ишонч билдирувчи)нинг ўз номидан вакиллик қилиши учун иккинчи шахс (ишонч билдирилган шахс)га берган ёзма ваколати.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Ваколат деб нимага айтилади?
2. ваколатлиликда иштирок этувчиларни аниқланг.
3. Вакиллар нималар асосида ҳаракат қилади?
4. Ишончнома деб нимага айтилади?Ишончноманинг қандай турлари бор?

1-даражали топшириқ. “Қонуний вакиллар ва болаларнинг эркинлиги ҳамда ҳуқуқларини ҳимоя қилишда уларнинг ўрни” мавзусида тадқиқот олиб боринг.

2-даражали топшириқ. “Ишончноманинг мазмуни ва турлари” мавзусида кичик тақдимот тайёрланг.

60-§. "МУЛК ҲУҚУҚИ ТЎҒРИСИДА" ТУШУНЧА

Бугун дарсда:

мулк ҳуқуқининг нима эканини биламиз; мулк ҳуқуқи қандай имтиёзлардан иборатлигини кўриб чиқамиз.

Кишилик тараққиётининг ҳар қандай даврида мулк масаласи биринчи ўринда турган. Мулк — бу моддий ва маънавий қадриятларга эга инсон яшаши учун зарур ва шарт. Шунинг учун замонавий давлатнинг асосий вазифаларидан бири мулк ҳуқуқини тартибга солиш ва ҳимоя қилиш ҳисобланади.

Ҳар хил тарихий даврларда мулк ҳуқуқининг изоҳи амалда ўхшаш турда ўрганилади.

Қизиқарли манба!

Рим ҳуқуқшунослари мулкни “ўзининг аҳамияти бўйича таъқиқлардан ҳоли ва ҳимояси бўйича мутлоқ ҳуқуқ сифатида шахснинг ашёларга нисбатан чекланмаган ва алоҳида эгалиги” деб аниқлаган. Наполеоннинг Фуқаролик Кодексининг 544-моддасида мулк эгаси ҳуқуқи “нарсалардан абсолют турда фойдаланиш ва уни бошқариш” дейилган. Немис Фуқаролик кодексининг 903-параграфида шундай дейилган: “Агар қонунда белгиланган моддалар ёки учинчи шахснинг ҳуқуқлари тўсқинлик қилмаса, мулк эгаси ашёлардан ўз хоҳишига кўра фойдаланиши ва бошқаларнинг аралашишига рухсат бермаслик ҳуқуқига

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

эга". Асосий белгилари бўйича ҚР Фуқаролик кодексининг 188-моддасида:"Мулк ҳуқуқи — бу субъектнинг қонун ҳужжатлари орқали тан олинадиган ва ҳимоя қилинадиган ўзига тегишли мулкка ўз хоҳишига кўра эгалик қилиш, фойдаланишва уни бошқариш ҳуқуқи" дейилган.

Таянч сўзлар:

- мулк ҳуқуқи
- мансаб мулки
- давлатмулки
- хусусий мулк

Шундай қилиб, мулк ҳуқуқи деб, мулк эгасининг ўзига тегишли мулкдан ўз хоҳишига кўра фойдаланиши, бошқариши, шахсий манфаатларига мос абсолют ва бевосита эгалик қилиш ваколатлари кенг кўламда тан олинган. Бундай ваколатлар мулк эгасининг ўзи қонун билан берилган умумий рухсатлар асосида амалга оширилади.

Бу ваколатларни мулк эгасига бериш учун бошқа шахслар, давлат органлари, мансабдор шахсларнинг аниқ рухсатлари талаб қилинмайди. Мулк ҳуқуқи — бу мутлоқ ҳуқуқ. Мулкдорнинг барча ваколатлари атрофидаги одамларни тўлиқ, мулк эгаси билан ёки унинг мулклари билан алоқадор бўлганларнинг ҳаммасини ўз ичига олади. Шунингдек, шахсий ваколатнинг эҳтимолий бузувчиси бўла оладиган барча шахсларга ҳам тегишли. Шунинг учун ҳам, мулк ҳуқуқий муносабатлардаги контрагентларнинг ягона вазифаси — мулкдорнинг ваколатларини бузмаслик, уларни амалга ошириш учун тўсқинлик қилмаслик каби пассив ҳаракатларга олиб келади.

Кимдир қонун талабларини бузган ҳолларда, мулкдор ва ҳуқуқбузар ўртасида нисбий ҳуқуқий муносабатлар пайдо бўлади. Ҳуқуқбузарга фаол ва пассив вазифалар юкланади — ҳуқуқбузарликни тугатиш ва унинг оқибатларини бартараф этиш. Ваколатли мулкдор ҳуқуқий муносабатларнинг мажбурий иштирокчиларини хабардор қилмасданоқ, барча фаол ҳаракатларни тўғридан-тўғри амалга оширади. Бироқ, мулкдор ўз мулкига ҳадсиз ҳукмронлик қила олмайди.

Фуқаролик қонунчилик чегараларини аниқлайди. Уларни мулкдор ўз ваколатларини амалга ошириш чоғида бузиши мумкин. Улар:

а) қонун орқали қўйилган бевосита таъқиқлар;

б) фуқароларнинг соғлигига ёки атроф-муҳитга зарар етказиш эҳтимоли.

Масалан, истироҳат боғи эгаси ўзининг ер участкасини хавфли кимёвий моддалар билан ўғитлайди, у ўзига тегишли участкасидан оқиб ўтадиган дарёга қуйилиб, дарё суви ва дарё оқимидан пастдаги ерларни ифлослайди.

Мулк ҳуқуқини учта вакиллар орқали аниқлаш етарли эмас. Бундай ҳуқуқнинг тўлиқ бўлиши учун мулкдорнинг мулкка тегишли мансаби тасдиқланиши керак. Бу ушбу шахснинг мулкдор эканини англатади. Бу қонун билан тасдиқланган ва атрофдаги барча одамлар учун мажбурий ҳисобланади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

23-чизма

Эгалик ҳуқуқи	
1	• Эгалик ҳуқуқи — қонун бўйича мулкка тўлик эгалик қилиш имконияти.
2	• Фойдаланиш ҳуқуқи — қонун бўйича ашёларнинг фойдали табиий хоссаларини олиш, шунингдек, ундан фойда топиш имконияти. Масалан, шахсий квартирасида яшаш, ўзига тегишли ерга ғалла экиб, ҳосилни йиғиб олиш.
3	• Бошқарув ҳуқуқи — қонун бўйича мулкларнинг ҳуқуқий тақдирини аниқлаш имкони. Масалан, сотиш, айирбошлаш, ҳадя этиш, йиғиш ва ҳ. к.

Глоссарий

• **Мулк ҳуқуқи** – субъектнинг ўзига тегишли мулкка ўз хоҳишига кўра эгалик қилиш, фойдаланишва бошқариш ҳуқуқи. Бу қонун билан ҳимоя қилинади. мулкдорнинг даражасини тан олиш мана шундай ҳуқуқларнинг тўлиқ бўлиши учун керак.

бундай эътирофлар ҳар хил шаклларда бўлади:

1) хусусий мулк ҳуқуқи асосида аниқ бир шахсга тегишли мулкларни давлат рўйхатидан ўтказиш орқали.

Масалан, кўчмас мулк, кўпгина автомобиль турлари, ер ва ҳ. к.;

2) суднинг мулк ҳуқуқини тан олиши орқали;

3) давлат рўйхатидан ўтишни ёки суд қарори тақоза этилмайдиган муайян мулк эгаси деб топиш ҳужжат орқали тасдиқланади. Бу ҳажжут қонуний ҳолда тузилган битим кучи билан мулкка доир мансаб кимга тегишли бўласа, ана шу шахсга беришнинг ҳуқуқий фактини тасдиқлайди. Ҳужжат тегишли шаклда — ёзма, нотариал тасдиқланган, муҳри бор аниқ бланкда ва ҳ. у. ёзилиши керак.

4) мулкка доир мансаб мулкнинг ушбу шахсдан топилиши факти билан тасдиқланиши мумкин

Ёдда тутинг! Мулк ҳуқуқининг вақти чекланмаган. Хоҳлаган пайтда ёки воқеа бошланиши билан мулк ҳуқуқини тугатиш мумкин эмас. Мулк ҳуқуқи мулкдорнинг хоҳишига кўра, жумладан, мулк эгаси томонидан тузилган битимга кўра ёки мулкдорнинг хоҳишига қарамасдан Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодексида белгиланган асослар бўйича бекор қилинади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мамлакатимизда қуйидагича мулк ҳуқуқи турлари бор:

1) хусусий мулк; 2) давлат мулки. Қозоғистон Республикаси Конституциясига мувофиқ бир хил даражада тан олинади ва ҳимоя қилинади.

Давлат мулки — фуқаролик ҳуқуқининг алоҳида субъекти сифатида давлатга тегишли бўлган барча мулклар. Давлат мулки икки хил бўлиши мумкин — республика мулки ва коммунал мулк.

Мамлакатимизда қуйидагича мулк ҳуқуқи турлари бор:

1) хусусий мулк; 2) давлат мулки. Қозоғистон Республикаси Конституциясига мувофиқ бир хил даражада тан олинади ва ҳимоя қилинади.

Давлат мулки — фуқаролик ҳуқуқининг алоҳида субъекти сифатида давлатга тегишли бўлган барча мулклар. Давлат мулки икки хил бўлиши мумкин — республика мулки ва коммунал мулк.

Республика мулки бюджетдан ва мулкдан иборат. У қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат республика юридик шахсларига тасдиқ асосида берилган.

Қозоғистон Республикасининг давлат бюджетини ташкил этадиганлар — республика бюджет воситалари, давлат мулки обьектлари ҳамда давлат юридик шахсларига бириктирилмаган бошқа давлат мулклари.

Коммунал мулк қонун ҳужжатларига мувофиқ коммунал юридик шахсларга бириктирлган маҳаллий бюджет ва мулклардан иборат.

Маҳаллий бюджет воситалари ва давлат юридик шахсларига бириктирилмаган бошқа коммунал мулклар маҳаллий бюджетни ташкил этади.

Коммунал мулк давлат маҳаллий бошқарув даражасига кўра вилоят (республика аҳамиятига эга шаҳарлар, пойтахтлар) ва туман (вилоят аҳамиятига эга шаҳарлар) турларига бўлинади.

Давлат мулкига тегишли мулклар, хўжалик юритиш ва тезкор бошқариш ҳуқуқи асосида давлат юридик шахсларга бириктирилиши мумкин. Ер, унинг рельефи, сув, ўсимликлар дунёси ва ҳайвонотлар олами ҳамда бошқа табиий ресурслар давлат мулки ҳисобланади. Ер қонун ҳужжатларида белгиланган асослар, шартлар ва таъқиқлар бўйича хусусий мулк сифатида бўлиши мумкин.

Давлат мулкини жисмоний ва ноюридик шахсларга сотиш хусусийлаштириш деб аталади.

Хусусий мулк — жисмоний ва давлат ноюридик шахслар мулки. Хусусий мулк объекти ҳар қандай мулк бўлиши мумкин. Ҳозирги кунда хусусий мулкларнинг сони ва сифати чекланмаган.

> *Масалан,* фуқаролар бир неча уй-жойларга эга бўла олади ва улардан қонун билан белгиланган доираларда ўз хоҳишига кўра фойдалана олади.

Хусусий мулклар сони ва қиймати чекланмаган. Айрим ҳолларда, мулк (нарса) бир кишининг эмас, бир неча кишиларнинг мулки бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолатларда бу каби мулклар умумий мулк бўлади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Умумий мулк ҳуқуқи дейилганда икки ёки ундан ҳам кўп кишиларнинг қонун ҳужжатларида тан олинган ва ҳимоя қилинган, ўзларига тегишли мулкка ўз хоҳиши бўйича эгалик қилиш, фойдаланиш ва бошқариш ҳуқуқи тушунилади.

Умумий мулк ҳуқуқи турлари: 1) умумий улушда бўлган мулк (улушлар аниқланган ҳолда); 2) умумий биргаликдаги мулк (улушлар аниқланмаган ҳолда).

Қонун бўйича Қозоғистонда икки хил мулк тури тан олинади: хусусий мулк, давлат мулки.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Мулк деб нимага айтилади?У қандай ваколатларданиборат?
2. Мулкка доир мансаб деб нимага айтилади ва у қанадй намоён бўлади?
3. Қозоғистонда мулк шаклининг қандай турлари бор? Уларга изоҳ беринг.
4. Умумий мулк ҳуқуқи деб нимага айтилади?Уларнинг турларини айтиб беринг.

1-даражали топшириқ. "Хусусий мулк ҳуқуқи ва унинг бозор иқтисодиёти шароитидаги тараққиёти мазмуни" мавзусида тақдимот тайёрланг.

2-даражали топшириқ. *"ҚРда хусусий мулк тараққиёти: қонун билан таъминланиши, тажрибалари, долзарб муаммолари" мавзусида баёнот тайёрланг.*

61-§. МУЛК ҲУҚУҚИГА ЭГАЛИК ҚИЛИШ АСОСЛАРИ. БОШҚА АШЁВИЙ ҲУҚУҚЛАР

Бугун дарсда:

мулк ҳуқуқи бўйича асосларни, мулк ҳуқуқига эгалик қилиш усулларини кўриб чиқамиз; мулк ҳуқуқи қандай вазиятлардатугатилиши тўғрисида билиб оламиз.

Мулк ҳуқуқига эгалик қилиш асослари:

1. Янги нарсаларга эгалик қилиш ҳуқуқи уни ишлаб чиқарган ёки яратган одамларга тегишли.

Масалан, рассом чизган сурат, мебел ишлаб чиқариш, уй қуриш, галла, овчилик, балиқчилик, ёввойи полиз маҳсулотларини териш ва ҳ. к.

2. Мулк эгасининг мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини бошқа одамлар сотиб ола олади. Унга олди-сотди, айирбошлаш, ҳадя сифатида беришга тегишли шартномлара ёки ушбу мулкларни эгалик ҳуқуқидан чиқариш тўғрисидаги бошқа битимлар асос бўла олади.

Таянч сўзлар:

- ашё
- ҳуқуқ
- мулкий
- асос
- эгалик

Фуқаро оламдан ўтган ҳолларда, унга тегишли мулк ҳуқуқи васиятномага ёки қонунга мувофиқ бошқа шахсларга ўтади.

Юридик шахсни қайта ташкил қилган ҳолатларда, унга тегишли мулк ҳуқуқи юридик

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

шахсларга — қайта ташкиллаштирилган юридик шахснинг ҳуқуқий ворисларига берилади.

Ушбу Кодексда кўзланган шароитларни ҳисобга олмаганда, мулкни хусусий мулк таркибидан чиқариб, уни бошқа шахсларга бериш мулк эгаси ихтиёрига кўра амалга оширилади.

3. Мулкнинг мулк эгаси бўлмаган ёки номаълум бўлганда, мулк эгаси воз кечган ёки бошқа вазиятларга боғилқ ҳолда мулк ҳуқуқидан маҳрум бўлган бўлса, шахс ушбу мулкнинг мулкий ҳуқуқларига эга бўла олади.

Масалан, банк томондан сотувга қўйилган ипотека уй-жойларини сотиб олиш. Бунгача квартира мулк эгасига тегишли бўлса, банкдан кафолат бўйича қарзи учун квартирадан маҳрум бўлади.

Юқорида таъкидланганларга мувофиқ мулк ҳуқуқига эгалик қилиш усули *асл усул* ва *бошланғич усуллар* ҳисобланади.

Асл усулда мулкка мулк ҳуқуқи биринчи марта ёки олдинги эгасининг ихтиёридан ташқари вужудга келади.

Масалан, янги автомобиль сотиб олиш, аукционга қўйилган мулкларни сотиб олиш.

Бошланғич усулда мулк ҳуқуқи олдинги эга ихтиёри ва янги эга розилиги билан вужудга келади.

Масалан, квартирани шартнома асосида сотиб олиш.

Мулк ҳуқуқининг бекор қилиниши: 1) мулк эгасининг хоҳиши бўйича (ер участкасини бошқа шахсга сотиш, мулкдан ўз хоҳишига кўра воз кечиш);

2) мулк эгасининг хоҳишидан ташқари (мулк эгасининг вафот этиши, уни мулкдан маҳрум қилиш, мулкларнинг бузилиши ёки бекор қилиниши).

Мулк эгасининг мулкни мажбурий турда олиб қўйишга қуйидаги ҳолатлардагина рухсат берилади:

1) мулк эгасининг мажбуриятлари бўйича мулкни ўзлаштириб олиш;

2) қонун бўйича ушбу шахсга тегишли эмас мулкни мажбурий равишда олиш;

3) мулкни давлат мулкига ўтказиш (реквизиция);

4) мусодара қилиш;

5) ер участкаси олиб қўйилишига боғлиқ кўчмас мулкларни мулк эгаси ихтиёридан мажбурий равишда олиб қўйиш;

Глоссарий

- **Мусодара** – ҳуқуқбузарликлар содир этгани учун мулк эгасидан мулкни суд тартиби асосида бепул олиш.
- **Миллийлаштириш** – хусусий мулк бўлган мулкларни давлат мулкига ўтказиш.
- **Ашёларга нисбатан ҳуқуқлар** – ашёларни бошқа шахсларнинг фойдаланишигабериш орқали ашёлар эгасининг ўз манфаатларини таъминлаш ҳуқуқи.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6) сифатсиз сақланган тарих ва маданият ёдгорликларини, маданий бойликларни мажбурий равишда олиб қўйиш;

7) миллийлаштириш.

Фуқаро ёки юридик шахслар ўзига тегишли мулкларнинг мулкий ҳуқуқидан оғзаки ёки ёзма турда хабар бериш орқали воз кеча олади. Шунингдек, шахс ўзининг мулкка эгалик қилиш, фойдаланиш ва эгаликдан чиқаришни аниқ ифодалайдиган бошқа ҳаракатлар (ҳаракатсизликлар)ни бажариш орқали ўзининг мақсадини эълон қила олади.

Мулк ҳуқуқидан воз кечиш қонунчиликда, ихтиёрий равишда бўлиши керак ва мулк эгасини мулк ҳуқуқидан, ундан фойдаланишдан, бошқаришдан воз кўчиш сабаблари кўрсатилиши шарт.

Мулк ҳуқуқидан воз кечиш — мулк эгаси хоҳишини билдириш деган маънони англатади. Давлат ва унинг органлари мулк ҳуқуқидан воз кечиш ҳуқуқига эга эмас.

Мулк ҳуқуқидан воз кечиш — бошқа шахс мазкур мулк бўйича мулк ҳуқуқига эга бўлгунга қадар мулк эгасининг тегишли мулкка даҳлдор ҳуқуқлари ва мажбуриятларини бекор қилишга олиб келмайди.

Мулкий мажбуриятларга боғлик мулкни ўзлаштириш суд тартиби асосида амалга оширилади.

Мулкни ўзлаштириб оладиган мулк эгасининг мулкий ҳуқуқлари қонунда белгиланган тартиб асосида ана шу ҳуқуқларга эга бўлган шахснинг мулкка доир ҳуқуқлари вужудга келган пайтдан бошлаб тугатилади.

Қонунчилик ҳужжатларига мувофиқ мулк эгаси бўла олмайдиган шахсларнинг мулкий ҳуқуқлари бекор қилиниши

Агар шахс мулкида унга қонун бўйича тегишли бўлмаган мулклар бор бўлса, мулкка нисбатан мулкий ҳуқуқлар пайдо бўлган кундан бошлаб, бир йил ичида уни эгаликдан чиқарилиши шарт.

Агар фуқаро ёки юридик шахснинг ихтиёрида махсус рухсатлар асосида сотиб олинадиган мулклар бўлса, тегишли органлар эса ушбу мулкларни беришдан воз кечса, бу ашё қонунда белгиланган тартиб асосида эгаликдан чиқарилади.

Реквизиция

Табиий офатлар, фавқулодда вазиятлар, эпидемиялар, эпизоотиялар (чорва молларида учрайдиган оммавий ўлат), уруш ва бошқа фавқулодда вазиятлар пайтида жамият манфаати учун мулк мулк эгасидан унинг қийматини тўлаш орқали олиниши мумкин.

Реквизицияланган мулк қиймати бўйича нархни мулкдор суд орқали ҳал қилиши мумкин. Мулки реквизицияланган шахс реквизиция олиб борилишига боғлиқ ҳолатлар тугатилган пайтда сақланган мулкларини қайтариб беришни суд орқали талаб қилиш ҳуқуқига эга.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мусодара

Мулк эгасининг маъмурий-жиноий ёки фуқаролик ҳуқуқбузарлик содир этишига боғлиқ ҳолда қонунда кўриб чиқилган ҳолатларда, мулк суд қарори билан санкция турида ўзлаштиришсиз мусодара қилиниши мумкин.

Ерларни ва бошқа табиий ресурсларни фойдаланишдан чиқаришга боғлиқ кўчмас мулкка нисбатан мулкий ҳуқуқларни бекор қилиш.

Мулк мулк эгасининг мулкий ҳуқуқлардан маҳрум қилинишига бевосита қаратилмаган давлат органи қарорига боғлиқ кўчмас мулкларга нисбатан мулкий ҳуқуқларнинг бекор қилинишаг қонунларда белгиланган ҳолатларда ва тартиблар асосида муқобил мулк эгасига таклиф қилиш учун рухсат берилади.

Шу билан бирга, етказилган зарарлар қопланади ёки мулкий ҳуқуқларни поймол қилиш орқали вужудга келган зарарлар тўла қопланади.

Агар мулкдор мулкка эгалик ҳуқуқининг бекор қилинишига олиб келадиган қарорга рози бўлмаса, у ҳолда мулкдор бу низони суд тартиби асосида ҳал қилмагунча амалга ошира олмайди. Низо ўрганилган пайтда харажат қилган шахсга зарарларни тўлашга доир барча муаммолар ҳал қилинади.

Эҳтиётсиз сақланган тарихий ва маданий ёдгорликларни, маданий бойликларни мажбурий турда олиш.

Агар маданий бойликлар, қимматбаҳо ва қонун билан ҳимоя қилинадиган тарихий ва маданий ёдгорликнинг эгаси ушбу ёдгорликлар ва бойликларни эҳтиёт қилмасдан сақласа, улар қийматини йўқотиши мумкин. Бундай ёдгорликлар ва бойликлар суд қарори бўйича мулк эгасидан сотиб олинади ёки очиқ ким ошди савдосида сотилади.

Тарихий ва маданий ёдгорликларни, маданий бойликларни сотиб олиш пайтида мулкдорга уларнинг қиймати томонларнинг розилиги бўйича белгиланган ҳажмда тўланади, низо пайдо бўлган пайтларда эса суд орқали ҳал қилинади. Очиқ ким ошди савдосида сотилган ҳолатда сарф қилинган харажатлар чиқариб ташланади ва мулкдорга савдодан тушган сумманинг қолгани берилади.

Миллийлаштириш **— хусусий мулкни давлат мулкига ўтказиш.**

Бошқа ашёвий ҳуқуқлар

Ашёвий ҳуқуқ деб ашёларини бошқа шахсларга фойдаланиш учун бериш орқали ўз манфаатларини таъминлайдиган ашё эгаси ҳуқуқига айтилади. Ашёвий ҳуқуқ эгаси ашё янги мулк эгасига ўтган ҳолатда ҳам ашёларга нисбатан ҳуқуқлари сақланиб қолинади. Бунга ерлардан фойдаланиш ҳуқуқи, хўжаликни юритиш ҳуқуқи, тезкор бошқариш ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар киради.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ердан фойдаланиш ҳуқуқи — бу жисмоний ёки юридик шахсларнинг давлат мулкидаги ер участкаларини чекланмаган муддатга ёки муайян муддат ичида эгалик қилиш ва фойдаланиш имкониятидир.

Хўжаликни юритиш ҳуқуқи — давлатдан мулк олган давлат корхонасининг ашёвий ҳуқуқлари. У ушбу мулкка эгалик қилиш, фойдаланиш ва бошқариш ҳуқуқлари доирасида амалга оширилади.

Тезкор бошқарув ҳуқуқи — мулк эгаси харажатлари ҳисоби билан молиялаштириладиган идора ва давлатдан мулк олган бюджет корхонасининг ашёвий ҳуқуқи. Бу мулкдорнинг буюртмаларига ва мулк мақсадларига мувофиқ тарзда амалга оширилади.

Бошқа ашёвий ҳуқуқлар деб ишонч билан бошқариш ҳуқуқи; хусусий мулк бўлган ер участкасидан фойдаланиш ҳуқуқи; ер рельефидан фойдаланиш ҳуқуқи; кафолатларни айтиш мумкин.

Шунга кўра, ҳуқуқларни вужудга келтирадиган ҳар хил қонуний фактлар мулк ҳуқуқини бошқаришнинг асоси ҳисобланади. Бу — аниқ бир шахснинг муайян мулкка мулк ҳуқуқини қонунга мувофиқ ҳолда вужудга келтирадиган реал ҳаётдан олинган ҳолат.

Мулк ҳуқуқига эга бўлишнинг биринчи усули янги ашёларни тайёрлаш ҳисобланади. Бу бошқа шахсларга мўлжалланган шартномалар бўйича амалга оширилади. Шартнома вазиятларига кўра, мазкур шахс ашёларнинг мулк эгасига айланади.

Мулк ҳуқуқини бошқаришнинг асосий усули пайтида собиқ мулк эгаси (мулкни ихтиёридан чиқарувчи)нинг хоҳиш-иродалари инобатга олинади.

Мулк ҳуқуқи билан бирга, ашёга нисбатан бошқа ҳуқуқлар ҳам мавжуд. Бу ҳуқуқлар ашёнинг мулк эгаларига эмас, бошқа эгаларига тегишли.

Назорат саволлари ва топшириқлар.

1. Мулк ҳуқуқини бошқариш асослари ҳақида гапириб беринг.
2. Қандай ҳолатлардамулк эгасини мажбурий турда мулкдорликдан чиқариш мумкин?
3. Ашёвий ҳуқуқлар тушунчасига изоҳ беринг.

1-даражали топшириқ. Эр-хотинлар 25 йилдан кейин никоҳдан ажрашиш тўғрисида қарор қабул қилдилар. Уларнинг ўртасида картиналар, антиквар жиҳозлар (ётоқхона гарнитураси) ва идиш-товоқлардан иборат мулк учун низо пайдо бўлади. Хотини картиналар тўплами ва идиш-товоқларни узоқ вақт давомида тўплаганлигини, эри бу ишларга мутлақо қизиқмаслигини, тушунмаслигини айтиб, картиналар ва идишларни ўзига беришни талаб қилади. Эр бу қарорга қарши чиқиб, мулкларни тенг тақсимлаш талабини илгари суради.

Эр-хотинларнинг умумий мулклари қандай тақсимланиши керак?

Ушбу низони ҳал қилишда ашёларнинг қандай тавсифиинобатга олиниши керак?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

62-§. МУЛК ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ

Бугун дарсда:

мулк ҳуқуқи ҳақида биламиз; аниқ ҳуқуқий вазиятларни таҳлилқилган ҳолда, мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усулларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- ҳимоя
- ҳуқуқ
- мулк
- усул

Мулк қонуннинг барча соҳаларида ҳимоя қилинади. Қозоғистон Республикаси Конституциясида ҳимоянинг умумий қоидалари — давлат мулки ва хусусий мулкларни эътироф этиш ва ҳимоя қилиш тасдиқланган. Маъмурий ва жиноий ҳуқуқларда бошқалар мулкига даҳлсизлик учун жавобгарликлар белгиланган. Оила ҳуқуқий эр-хотинлар ва болаларнинг мулкий муносабатларини тартибга солади ва уни ҳимоя қилади.

Меҳнат тўғрисидаги қонунда иш берувчининг мулкига зарар етказилганлиги учун ходимларнинг моддий жавобгарликлари тўғрисидаги қоидалар бор.

Фуқаролик қонунчилигида мулкдор ўзининг мулк ҳуқуқини эътироф этишни талаб қилиш ҳуқуқига эга деб тўғридан-тўғри кўрсатилган. Шунингдек, мулкдор ўз мулкини бошқаларнинг ноқонуний эгаллааб олишидан қайтариб олиш ҳуқуқига эга. Агар мулк, уни бошқаришдан маҳрум қилиш ҳуқуқига эга бўлмаган шахсдан пулли турда олинган бўлса,олувчи уни билмаса, у ҳолда мулкдор бу мулкни қайтариб олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Мулкни талаб қилган ҳолда, мулкдор ёмон ниятли бошқарувчидан мулкка эгалик қилган вақт ичида топган ёки топиши шарт бўлган барча даромадларни қайтариб олишни ёки қоплашни талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Мулкни тўғри бошқарувчидан — эгалигидаги мулкларнинг ноқонунийлиги тўғрисида билган пайтдан бошлаб топган барча фойдаларини талаб қила олади. Мулкдан тўғри фойдаланувчи, ўз навбатида ашё учун вужудга келган керакли ҳаражатларни қоплашни мулк эгасидан талаб қилиш ҳуқуқига эга. Суд томонидан даъволар асосли деб топилганда, сохта бошқарувчи бундай чиқимларни тўлалигича ёки қисман олиш ҳуқуқига эга.

Агар уларни тақсимлаган пайтда ашёларга дарз кетмаса, ноқонуний эга ўзи содир этган таъминларини сақлаб қолиш ҳуқуқига эга бўлади.

Мулкий ҳуқуқларнинг дарз кетиши хусусиятига кўра, уни ҳимоя қилиш йўллари мавжуд.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

24-чизма

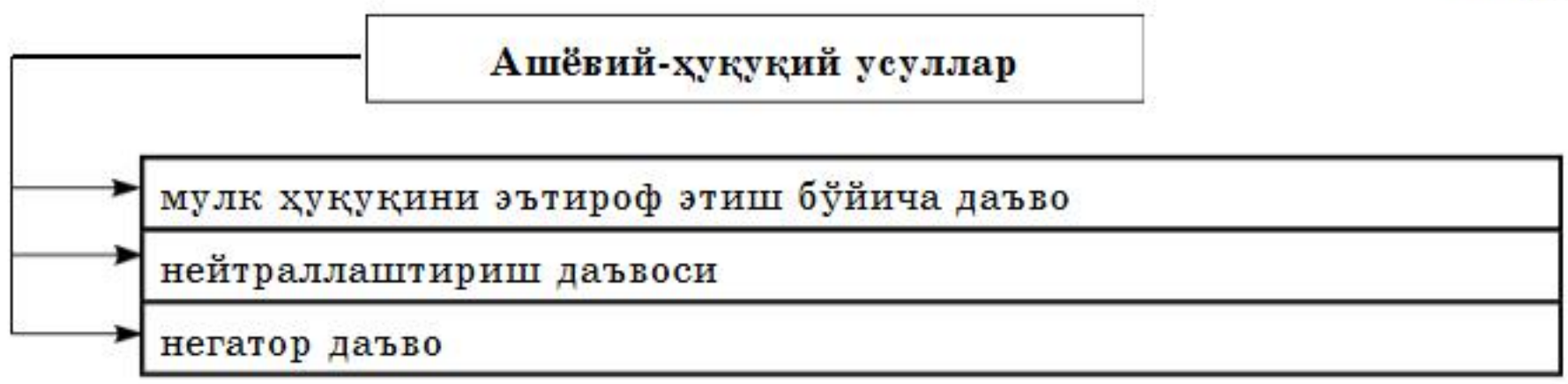

Мулк ҳуқуқини эътироф этиш бўйича даъво аризаси

Фуқаролик кодексига мувофиқ мулкдор мулк ҳуқуқини эътироф этиш ҳуқуқига эга.

Мулк ҳуқуқини эътироф этиш бўйича даъволарнинг аҳамияти суд қарорини чиқариш ҳисобланади. Суд ариза билан мурожаат қилган шахснинг мулк ҳуқуқига эга эканлигини тасдиқлаши керак.

Масалан, тарқатилган "Сат" компанияси умумий йиғилишда ўз ходимлари "Н" ва "К"ларга "Ниссан" ва "Тойота" русумли иккита автомобилни бериш тўғрисида қарор қабул қилади. Бироқ, махсус ХҚКО (ЦОН) автомобилларни қайта рўйхатдан ўтказишни рад этади. Шунга кўра, фуқаро "Н" ва "К"лар автомобилларга мулк ҳуқуқини эътироф этиш учун судга шикоят билан мурожаат қилади.

Суд ўз қарорида Фуқаролик кодексига мувофиқ мулк ҳуқуқига эга шахс мулк ҳуқуқини олди-сотди шартномаси асосида бошқ ашахс сотиб олиши мумкинлигини кўрсатади.

Компания аъзоларининг умумий йиғилиши баёнотига мувофиқ, "Н" ва "К"ларга автомобиллар берилади. Суд қарори асосида фуқароларнинг шикоятлари таъминланади.

Виндикация даъвоси

Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодексига мувофиқ мулкдор шахсий мулкини бошқаларнинг ноқонуний эгаллаб олишидан қайтариш бўйича даъво қила олади. Бундай даъво ҳуқуқи виндикация даъвоси деб аталади.

Бу лотин тилидан (vindiso) таржима қилинганда, "мен даъво қилмайман" деган маънони англатади. Демак,бундай даъвони даъво аризаси деб аташ мумкин. Шартнома бўйича, виндикация даъвоси таклиф қилинганда барча тўпламлар сақланиши керак.

Виндикация даъвосининг мазмуни табиий ҳолда сақланган шахсий мулк бўлиши ҳам мумкин. Виндикация даъвосининг мақсади — қонуний эга бўлувчи шахснинг ашёга эга бўлишини тиклаш.

Масалан, фуқаро Г. собиқ хотини Л. га тегишли судга виндикация даъво аризаси билан мурожаат қилади. Даъво аризанинг шакли онаси вафот этгандан кейин мерос сифатида қолган олтиндан ясалган идиш-товоқлар тўпламига қаратилади. Никоҳ бекор бўлишдан олдин Л. ушбу буюмни номаълум жойга олиб бориб яшириб қўяди. Судда яширган жойини эсидан чиқариб қўйганлигини айтиб, уларни ўз хоҳишига кўра қайтаришни рад этади. Собиқ хотини Л. ушбу идиш-товоқлар даъвогар Г. га тегишли эканини инкор қилмайди.

Томонларнинг далилларини таққослаб, иш материалларини ўрганиб, суд якуний хулосага келади. Низоли ашёнинг даъвогарга тегишли эканини айбланувчи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

инкор этмади ва судга нисбатан ҳеч қандай шубҳаларга бормади. Идиш-товоқлар тўпламини даъвогарнинг доимий яшаш жойидан бошқа номаълум томонларга олиб бориб, унга эгалик қилиш, фойдаланиш ва эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилди, амалда ашёларга ноқонуний равишда эгалик қилди. Шунинг учун ҳам суд даъвони қаноатлантириш тўғрисида қарор қабул қилади.

25-чизма

Негатор даъво. Мулкдорнинг бошқа ваколатларини амалга оширишга тўсқинлик қиладиган хатти-ҳаракатлар содир этиш орқали мулк ҳуқуқи бузилиши мумкин.

Фуқаролик кодекси меъёрларига мувофиқ, мулкдор ўз ҳуқуқлари поймол қилинишини ҳар қандай ҳолатларда бекор қилиниши бўйича даъво қила олади.

Ҳатто бу каби ҳуқуқбузарликлар уни мулкка эгалик қилишдан маҳрум этишга боғлиқ бўлмаса ҳам даъво қила олади. Бундай даъво негатор (“actio negatoria” лотинча сўз — “даъвони бекор қилиш”) деб аталади.

Негатор даъвони таклиф қилишга доир умумий шартлар:

26-чизма

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Негатор даъво мазмуни — даъвогарнинг бошқарув ҳуқуқидан маҳрум қилишга боғлиқ бўлмаган қонунбузарликларга барҳам бериш тўғрисидаги даъвоси.

Негатор шикоят мақсади — жавобгарга ҳар қандай хатти-ҳаракатларни (масалан, қўриш учун тўсқинлик қиладиган ҳовлидаги ноқонуний деворларни бузиш) бажаришни мажбурлаш тўғрисида судга даъво қилиши мумкин. У, шунингдек, ҳар қандай хатти-ҳаракатларни содир этишни таъқиқлаш ёки чеклаш (масалан, кўп хонали уйларнинг олдини автомобиллар тўхташ жойига айлантиришни таъқиқлаш) даъволари бўлиши мумкин (26-*чизма*).

Масалан, биринчи қаватда яшайдиган Д. дан С. ва В. исмли фуқароларнинг дарахтларни ойнага яқин жойга ноқонуний экани бўйича даъво аризаси тушади. Дарахтлар даъвогарнинг квартирасига ёруғлик тушишига тўсқинлик қилади. Бунинг натижасида, уй-жойларни қуёш нурлари билан эмлаш (инсоляция) меъёрлари бузилади.

Даъвогар Д. нинг дарахтларни қайт экишга доир даъвосини С. ва В. лар рад этади.

Суд иш бўйича ҳолатлар билан яқиндан танишиб, қуйидагича қарор қабул қилади: жавобгарлар С. ва В. лар томонидан экилган дарахтлар табиий ва сунъий ёритишнинг санитар-гигиеник меъёрларини бузади. Бу даъвогарнинг квартиранинг табиий ёруғликдан фойдаланиш ҳуқуқига зарар етказади. Суд томонидан айбланувчилар зиммасига дарахтларни бошқа жойга экиш вазифаси юклатилади (27-*чизма*).

27-*чизма*

Мажбурий-ҳуқуқий усуллар

- мулкдорга етказилган зарарларни қоплаш бўйича даъво
- асоссиз сотиб олинган ёки сақланган мулкларни қайтариб олиш бўйича даъво
- шартнома бўйича фойдаланишга мўлжалланган ашёларни қайтариш бўйича даъво

Мулкдорга етказилган зарарларни қоплаш бўйича даъво

Даъво аризаси мулкдорга мулкий зарар етказган пайтларда (ашёга зарар етказилганда, синдирилганда). Мулкдорга мулкий зарар етказган шахснинг деликт (лотин тилида delictun — ҳуқуқбузарлик) мажбуриятлари бўлади. Бу мажбуриятлар — ҳуқуқбузарликлар содир этишдан вужудга келадиган мажбуриятлардир.

Деликт мажбурият — мулкдорга мулкий зарарларни тўла қоплаб бериш. Қонун мулкий зарар етказган шахсга зарарни аниқ йўллар орқали қоплашни (сифати ҳам, тури ҳам худди шундай ашё олиб бериш) ёки зарарлар ўрнини қоплаш мажбуриятларини юклайди.

Масалан, Уй ҳовлисида фуқаро Р. ва фуқаро Т. лар уришиб қолади. Натижада яқин турган автомобилнинг олд томонига бир неча зарба тушиб, қийшайиб қолади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Автомобиль эгасига сезиларли даражада зарар етказилади. Бундай ҳолларда фуқаро Р. ва фуқаро Т. лар автомобиль эгасига етказган зарарни қоплаб бериши керак. Мулкдорга автомобилнинг олд томонини тиклаш учун сарф қилинадиган харажат миқдорида зарар етказилади.

Асоссиз сотиб олинган ёки сақланган мулкларни қайтариш бўйича даъво аризаси

Асоссий бойиб кетиш — одамларнинг бошқа шахслар ҳисобидан мулкларни ноқонуний сотиб олиши ёки сақлаши. Ноқонуний бойиб кетиш асоссиз сотиб олинган ёки сақланган мулкларни қайтариш мажбуриятларининг вужудга келиши учун асос ҳисобланади.

Асоссиз бойиб кетиш шартлари:

— жабрланувчи, харидор, учинчи шахсларнинг қонуний ва ноқонуний ҳаракатлари;

— бойиб кетиш бошқа шахслар ҳисобидан рўй берган;

— агар мулкни бошқаришнинг ҳуқуқий асоси бартараф этилса (масалан, шахс мерос қолдириш йўли орқали мулкка эгалик қилади. Кейинчалик, мерос ҳақиқий эмас деб топилади. У ушбу мулкни қайтаришга мажбур, чунки уни сақлаш асоси бартараф этилди).

Шартнома бўйича фойдаланишга берилган ашёларни қайтариш бўйича даъво аризаси

Шартнома бўйича, қарздор ашёни қандай ҳолатда қабул қилиб олса, шундай ҳолатда қайтариши шарт. Албатта, ашёнинг нормал эскириши ёки шартномадан кўрсатилган шароитлар инобатга олинади.

Масалан, Фуқаролик кодексида квартирани ижарага олиш шартномасини муддатидан олдин бекор қилиш асослари кўриб чиқилган. Мулкдор ижарадор унинг мулкидан мақсадга мувофиқ фойдаланиши ва квартира ҳолатининг ёмонлашмаслиги тарафдори. Бироқ ижарага берувчининг мулки ижарадорнинг айби билан зарарланиши (сантехниканинг тўғри ишламаслиги, жиҳозларнинг бузилиши ва ҳ. к.) мумкин.

Глоссарий

- **Виндикация даъвоси** — бошқа шахс томонидан ноқонуний тарзда қўлга киритилган мулкларни қайтариш бўйича мулкдорнинг даъвоси.
- **Негатор даъво** — мулкдорнинг учинчи томонга ашёларни бошқаришга ва ундан тўла фойдаланишга тўсқинлик қиладиган сабабларни бекор қилиш бўйича даъвоси.
- **Зарарлар** — ҳуқуқлари поймол бўлган шахснинг поймол бўлган ҳуқуқларини тиклаш учун сарф қилинадиган харажатлари. Зарарлар аниқ зарарларга ва йўқотилган фойдаларга бўлинади.
- **Аниқ зарар** — жабрланувчининг шахсий мулкини тиклаш учун сарф қилинадиган ёки сарф қилиниши шарт бўлган харажатлар. Буларни, шунингдек, бевосита йўқотиш ёки мулкларнинг зарарланиши деб ҳам тушуниш мумкин.
- **Йўқотилган фойда** — мулкдорнинг ҳуқуқлари поймол бўлмаган ҳолларда олиниши шарт бўлган кирим, фойда.

Қонун бўйича, ихтиёрида бошқа шахсларнинг мулки бўлган одамлар бузилган мулклар учун унинг эгасига жавоб беради.

Шундай қилиб, мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш — бу қонунларда кўриб чиқилган усуллар йиғиндиси. Улар ушбу ҳуқуқларни тиклашга

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ёки тан олишга ҳамда поймол бўлган манфаатларни ҳимоя қилишга қаратилган.

Мулк ҳуқуқи икки хил усуллар орқали ҳимоя қилинади: ашёвий-ҳуқуқий ва мажбурий-ҳуқуқий.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Мулк ҳуқуқини эътирофэтиш бўйича даъво аризаси дегани нима? Ҳаётданмисоллар келтиринг.
2. Виндикация даъвосига изоҳ беринг ва уни таклифқилиш шартларини аниқланг.
3. Негатор даъвога изоҳ беринг ва уни таклифқилиш шартлари қандай?

1-даражали топшириқ. Мулкий ҳуқуқларни ҳимоя қилишнинг қандай мажбурий-ҳуқуқий усулларини биласиз? Мисоллар келтиринг.

2-даражали топшириқ. "Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари" мавзусида тақдимот тайёрланг. Тақдимотни муҳокама қилинг.

63-§. МАЖБУРИЯТ ҚОНУНИ ТУШУНЧАСИ

Бугун дарсда:

мажбурият қонуни, унинг тузилиши ва турлари билан танишамиз; ҳуқуқий атамалардан фойдаланганҳолда, мажбуриятларнинг аҳамиятини тушуниб оламиз.

Таянч сўзлар:

- мажбурият
- қарздор
- кредит берувчи

Мажбурият қонуни — кредит берувчи ва қарздор ўртасидаги мажбуриятларни тасдиқлайдиган ва тартибга соладиган ҳуқуқий меъёрлар мажмуаси.

"Мажбурият" — тушунчаси ҳар хил маъноларда ишлатилади. Мажбурият деб муайян фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар (олди-сотди)ни ёки ҳуқуқий муносабатлардаги алоҳида мажбуриятларни (бажарилган ишларнинг қиймати бўйича ҳақ тўлаш), ёки ушбу мажбуриятларни аниқлайдиган ҳужжатларни (кредитга сотиб олинган ашёларга тўлов амалга оширишбўйича мажбуриятлар) айтилади. Биз мажбуриятни фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг битта тури сифатида ўрганамиз.

Мажбуриятларнинг бажарилишига доир *асосий қоидалар*:

- Тегишли равишда бажариш;
- Аниқ ва пухта бажариш.

Биринчи қоида. Агар ҳаракатлар:

— тегишли шахслар ва тегишли нарсалар ўртасида;

— тегишли ўринда;

— ўз вақтида ва тегишли усуллар орқали бажарилган ҳолларда мажбурият тегишли турда (тўсиқларсиз) бажарилган деб ҳисобланади. Кўриб турганингиздек, "тегишли" атамаси асосий сўз ҳисобланади ва "мажбурият шартларига, қонун талабларига мувофиқ" деган маънони англатади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Иккинчи қоида — мажбурият шартномасида кўрсатилган ҳаракатларни бажариш зарурлиги. Масалан, сотувчи харидорга шартномада кўрсатилган товарларни беришга мажбур. Суд зарар етказувчини бузилган нарсаларни тузатиш, етказилган зарарларнинг ўрнини қоплаш ёки унинг ўрнига тури ҳам, сифати ҳам худди шундай нарса бериш масъулиятини зиммасига юклайди.

Вазифаларни бажаришнинг бошқа асосий қоидалари ҳам бор. Бу — барқарорлик, тежамкорлик, фаросатлилик ва адолатлилик (28-*чизма*).

Глоссарий

- **Мажбурий ҳуқуқ** — кредит берувчи ва қарздорнинг ўртасидаги мажбуриятларга асосланган муносабатларни тартибга соладиган ҳуқуқий меъёрлар.

28-*чизма*

Мажбурият тузилиши

Мажбурият субъектлари фуқаролар, юридик шахслар, айрим ҳолларда эса очиқ бирлашмалар (давлат корхоналари, идоралар ва ҳ. к.) бўлиши мумкин (29-*чизма*).

29-*чизма*

Қарздор — кредит берувчининг фойдасига муайян ҳаракатларни бажариш ёки бажармасликка мажбур бўладиган шахс. У мажбуриятнинг паст томони, кредит берувчининг ҳуқуқига боғлиқ.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кредит берувчи — қарздордан ўз мажбуриятларини бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахс. У мажбуриятнинг фаол тамони.

Одатда, мажбуриятда ҳар бир томон ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларига эга бўлади. Бундай ҳолларда қарздор ўз вазифасини бажариб (нарсаларни кредит берувчига топшириб), кредит берувчига айланади. У берилган мулкнинг қийматини тўлашни талаб қилиш ҳуқуқига эга. Шу тариқа, битта мажбурият бўйича ҳар бир субъект қарздор томонда ҳам, кредит берувчи томонда ҳам бўла олади. Бундан бошқалари бир томонлама шартномалардан вужудга келадиган мажбуриятлар ҳисобланади (масалан, қарз) (30-*чизма*).

30-*чизма*

Мажбурият объекти ҳар доим қонуний ҳаракатлар ҳисобланади. Сотишга мўлжалланган шартнома бўйича сотувчи нарсаларни беришга мажбур, харидор уларни қабул қилиб олишга, унинг нархини тўлашга мажбур.

Мажбуриятларнинг тавсифий белгилари:

1. Томонлар аниқ белгиланган. Бир томон — аниқ ваколатларга эга шахс, иккинчи томон — аниқ мансабдор шахс.

2. Кредит берувчи ўз ҳуқуқларини (сотилган нарсаларнинг пулини олиш ҳуқуқи) қарздорнинг ҳаракатлари орқали амалга оширилади.

3. Мажбуриятларнинг бажаралишини санкцияда кўрсатилган давлат мажбурлов чора-тадбирлари таъминлайди.

Мажбуриятнинг аҳамияти — бу мажбуриятни бажаришни талаб қилиш ҳуқуқи ва мана шундай хизматларни бажариш вазифаси.

Мажбуриятнинг асосий мақсади — муайян қонуний натижаларга эришиш. Субъект мажбуриятларни диққат билан, бўйин товламасдан, адолатли тарзда бажариши керак.

Санкция — ҳар қандай мажбуриятларни ҳимоя қиладиган чора-тадбир. Агар қарздор ўз вазифаларини ихтиёрий равишда бажармаса, кредит берувчи унинг мажбурий равишда бажарилишини талаб қила олади.

Мажбуриятларнинг пайдо бўлиш асоси шартнома, зарар етказиш ва бошқа ҳуқуқий фактлар бўлиши мумкин.

Мажбуриятларнинг кўпчилиги шартномалардан вужудга келади. Тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш пайтида фуқаролар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ва юридик шахслар ҳар хил шартнома тузадилар. Шу билан бирга, улар қонунларга зид келмайдиган талабларни белгилаш пайтида ва шартнома асосида ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини ихтиёрий равишда аниқлайдилар.

Масалан, қурилиш ташкилотларида мураккаб қурилиш ишларини олиб боришга пудратчи шартномасини тузган пайтгача объектни қуриш ва топшириш мажбурияти ҳосил бўлади.

Айрим мажбуриятларнинг пайдо бўлишига қонуний таркиблар асос бўла олади. Унинг таркибига давлат органининг тегишли ҳужжатлари ва ушбу ҳужжат асосида тузилган шартномалар киритилади.

Масалан, давлат эҳтиёжи учун мўлжалланган маҳсулотларни етказиш, давлат эҳтиёжи учун мўлжаллаб қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиб олиш ва етказиш давлат ҳужжати (акти) асосида олиб борилади.

Мажбуриятларнинг ноқонуний ҳаракатлар туфайли пайдо бўлиши мумкин. Масалан, шахсга ёки фуқароларнинг мулкига зарар етказиш асосида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатлар бўйича жавобгар жабрланувчига етказилган зарарларни тўла ҳажмда қоплаб беришга мажбур бўлади.

Мажбуриятни бажариш

Мажбурият тадбиркорлик муомаласи қоидалари бўйича, мажбурият шартномлари ва қонун талабларига мувофиқ тегишли даражада бажарилиши керак.

Мажбурият қарздор томонидан бажарилиши шарт. Қонун ёки шартнома билан кўриб чиқилган бўлса, мажбуриятнинг ижро этилиши тўла ёки қисман учинчи шахс зиммасига юклатилиши мумкин. Учинчи шахс иштирок этадиган мажбуриятларнинг бир неча турлари бўлади.

Учинчи шахс фойдасига тузилган мажбурият — контрагентларнинг учинчи шахсга ҳуқуқ берадиган мажбурияти. Ҳуқуқларга эга бўлганликлари туфайли учинчи шахс уни мустақил ҳолда амалга оширра олади. Агар учинчи шахс ушбу ҳуқуқларни амалга оширишни рад этса, умумий қоидаларга кўра, биринчи кредит берувчи уни мустақил ҳолда амалга ошира олади.

Масалан, пулни қарз берувчига эмас, учинчи шахсга тўлаш мажбурияти мавжуд қарз шартномаси.

Мажбуриятларнинг бажарилишини учинчи шахсга топшириш. Баъзан кредит берувчи учун мажбуриятларни кимлар бажариши, масалан, пулни ким тўлаши муҳим эмас. Бундай ҳолларда қарздор мажбуриятларнинг бажарилишини учинчи шахсга бериш, кредит берувчи эса, ана шундай хизматларни қабул қилиб олишга мажбур бўлади. Айрим ҳолларда учинчи шахс мажбуриятларни шахсий ташаббуси орқали бажара олади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мажбуриятларнинг яна бир тури сирасига субсидиар (қўшимча) мажбуриятлар киради. Бу мажбурият бўйича, агар асосий қарздор асосий мажбуриятларни ўзи бажара олмаса, уларни бажариш қўшимча қарздорга тўла ёки қисман юклатилади.

Масалан, ушбу мажбуриятлар 14—18 ёш оралиғидаги вояга етмаган шахсларнинг ота-оналарида даромад манбаи ва етказилган зарарларни қоплаш учун зарур бошқа мулклар бўлмаган ҳолларда вужудга келади.

Мажбуриятларни бажариш шарти томонларнинг розилиги бўйича ёки қонунда белгиланган асослар бўйичагина ўзгартирлиши мумкин.

Кўп ҳолларда **мажбуриятларни бажариш муддати** шартнома талаблари, яъни томонларнинг розилиги бўйича аниқланади. Баъзан томонлар муддатларни белгиламасликлари ҳам мумкин. Бундай ҳолларда, Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодексида белгиланган қоидалар қўлланилади. Шунингдек, мажбуриятлар ўз вақтида бажарилмайдиган ёки мажбуриятларнинг ижро этилиш муддати талаб қилинган пайтдагина аниқланадиган вазиятлар ҳам қонунда кўриб чиқилган. Қарздор ушбу мажбуриятни кредит берувчи уни бажариш бўйича талабларни таклиф қилган кундан бошлаб етти кун ичида бажаришга мажбур.

Масалан, фуқаро Н. фуқаро А. дан қарзга пул олади. Шартномага кўра бажарилиш муддати талаб қилинадиган муддат деб белгиланади (зарур бўлганда қайтариш). Фуқаро А. қарзини талаб қилганда, Н. мажбуриятни тўғри бажариш учун "етти кун кечиктириш" ҳуқуқига эга бўлади, чунки шартномада бошқа тартиблар белгиланмаган.

Пулли мажбуриятларни бажариш тартибига алоҳида эътибор қаратилиши керак. Қозоғистон Республикаси ҳудудида пул мажбуриятлари тенге билан кўрсатилиши шарт.

Мажбуриятларнинг бажарилганлиги тасдиқланиши керак, яъни кредит берувчи қарздорга мажбуриятнинг тўлалигича ёки қисман бажарилганлигини тасдиқлайдиган патта бериши шарт. Умумий қоидалар бўйича, агар кредит берувчида қарздор ҳужжати бўлса, у ҳолда қарздор қарзини қайтарганини исботлагунча қарздор шахс бўлиб қолади.

Мажбуриятларнинг турлари

Мажбуриятларнинг бир нечта турлари бор:

1) мулкни хусусий мулк сифатида бериш бўйича (масалан, олди-сотди, айирбошлаш, ҳадя);

2) мулкни фойдаланиш учун бериш бўйича (масалан, ижарага бериш, лизинг, мулкдан бепул фойдаланиш ва ҳ. к.);

3) иш бажаришга мўлжалланган (масалан, пудрат, жумладан, мураккаб қурилиш ишлари бўйича пудратчилик, тажриба-тадқиқот ишларини бажариш ва ҳ. к.);

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4) хизматлар кўрсатиш бўйича (масалан, транспорт мажбуриятлари, банк хизматини кўрсатиш, сақлаш);

5) интеллектуал мулк объектларига нисбатан ҳуқуқлардан фойдаланиш бўйича (масалан, муаллифлик ҳуқуқини сақлаш бўйича мажбуриятлар).

Мажбуриятлар қуйидаги ҳолларда тугатилади: мажбуриятларнинг тегишли равишда бажарилиши; янгиланиш шароитларида (янги битим); қарзни ўтказиш.

Шундай қилиб, мажбурият дейилганда — бир шахсни (қарздор) иккинчи шахснинг (кредит берувчи) фойдасига муайян ҳаракатлар қилишга мажбурдайдиган ҳуқуқий муносабат. Мажбурият тузилмасига субъект, объект, мазмун ва санкция киритилади. Мажбуриятларнинг бажарилиши — қарздорнинг кредит берувчи ёки учинчи шахс фойдасига мажбурият мазмунида кўриб чиқилган ҳаракатларни амалга оширишидир.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Мажбурий ҳуқуқ деб нимага айтилади?
2. Мажбуриятлар қандай элементлардан иборат?
3. Мажбуриятларнинг субъектлари ва объектларини ажратинг.
4. Мажбурият мазмунини аниқланг.

3-даражали топшириқ. Қарз олувчи қарз шартномаси бўйича ҳар бир кечиктирилган кун учун қайтарилмаган қарзидан 20% тўлашга мажбур. Қарзларнинг 75% ини тўлаб, қолган 3 ойини тўламасдан,танаффусқилгандан кейин қолган қарзларини тўлайди.Шунга кўра қарз берувчи шартномада белгиланган беқарорлик айбини ундириб олиш бўйича даъво аризаси билан мурожаат қилади.

Қарздор буни рад этмайди, бироқ суддан уни беқарорлик айбидан озод қилишни сўрайди, чунки унинг ҳажми асосий қарз суммасидан 15 ҳисса ошиб кетган эди.

Асосий қарз ўз вақтида тўланган ва ҳозирги кунда иш ўрнини йўқотганлиги туфайли сезиларли молиявий қийинчиликларни бошдан ўтказмоқда.

Беқарорлик айби дегани нима? Суд қандай қарор қабул қилиш ҳуқуқига эга?

64-§. МАЖБУРИЯТЛАРНИНГ ИЖРОСИНИ ТАЪМИНЛАШ УСУЛЛАРИ. МАЖБУРИЯТЛАРНИ БЕКОР ҚИЛИШ

Бугун дарсда:

ҳаётдагиҳуқуқий ҳолатларнитаҳлилқилган ҳолда,мажбуриятларнинг ижро этилишини таъминлашусулларинианиқлаймиз; қандай ҳолларда мажбурий муносабатлар бекор қилинишини билиб оламиз.

Кундалик ҳаётда мажбуриятларни муайян муддат ичида бажариш қийин кечадиган ҳар хил ҳолатлар учрайди. Шу сабабли, мажбуриятларнинг ижросини таъминлайдиган муайян усуллар мавжуд. Бу усуллар қарздорларни тегишли равишда қарзини ўташга руҳлантиришдан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Таянч сўзлар:

- мажбурият
- усул
- таъминлаш
- бекор қилиш

иборат. Шунинг учун қарздорнинг ҳаракати кўп ҳолларда кредит берувчининг мажбуриятни таъминлайдиган усулларни тўғри танлашга боғлиқ бўлади (31-*чизма*).

Беқарорлик айби (жарима, жазо) — бу қонун ёки шартнома асосида аниқланган, қарздор кредит берувчига тўлаш учун мажбур бўлган сумма. Мажбуриятларни бажармаган, тегишли равишда бажармаган ёки кечиктирган вазиятларда қўлланилади.

31-*чизма*

Глоссарий

- **Жарима** — қарздор кредит берувчига муайян миқдорда тўлашга мажбур бўлган, шартнома орқали белгиланган пулли капитал.
- **Жазо** — муддати ўтиб кетган тўлов ҳақининг фоизли муносабатини тўлашга мўлжалланган пулли капитал, унинг миқдори бўйича белгиланади.

Гаров — бу қарздор (гувоҳлик қилувчи) нинг ихтиёридаги мулк ёки бошқа бойликлар. Улар кредитни ёки қарзларни тўла ёки қисман қоплашда гувоҳ ҳисобланади. Қарздор (гувоҳлик берувчи) ўз вазифаларини тегишли равишда бажармаган ҳолатларда кредит берувчи (кафолат олувчи) гувоҳни ўзи сота олади ёки ўзи билан бирга олиб қола олади.

Гувоҳ сифатида мулк берган шахс **гувоҳлик берувчи шахс** деб аталади. Гувоҳ сифатида мулк олган шахс **гувоҳлик қилувчи шахс** ҳисобланади.

Қарздорнинг мулкидан ушлаб қолиш. Кредит берувчи қарздорга тегишли ашёларни қайтармаслик ҳуқуқига эга. Бу қарздор ушбу ашё учун тўловларни амалга ошириш мажбуриятларини муддатида бажара олмаган вазиятларда мумкин бўлади (32-*чизма*).

32-*чизма*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қарздорнинг мулки мажбурият бажарилгунга қадар ушлаб турилади.

Гувоҳлик қилувчи. Шартнома бўйича, гувоҳлик қилувчи бошқа томон (қарздор)нинг кредит берувчиси олдида ўша томоннинг мажбуриятлари бажарилишига мажбурий тарзда жавоб беради. Гувоҳлик қилувчи шартномаси ёзма равишда ёзилади. Агар қарздорда қарзни қайтариш учун етарли маблағ бўлмаса, гувоҳлик қилувчи унинг кредит берувчи олдидаги мажбуриятлари учун жавобгар бўлади.

Бир ёки бир неча шахслар гувоҳ бўла олади. Улар субсидиар ёки умумий жавобгар бўладилар.

Гувоҳ. Гувоҳлик қилувчи бошқа томон (қарздор)нинг кредит берувчиси олдида ўша томон мажбуриятлари (банк кафолати)ни ижро этилишига жавоб беришга мажбур бўлади.

Глоссарий

- **Субсидиаржавобгарлик** — белгиланган мажбуриятларни бажаришда қарздор билан бирга жавоб берадиган қўшимча жавобгарликлар юкланган шахслар.
- **Умумий жавобгарликлар** — қарздор томондан бир неча шахслар бўлган вазиятларда пайдо бўлади. Кредит берувчи шулардан ҳар биридан бўлса ҳам талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Кафолат пули — ваъдалашувчи томонлардан бирининг шартнома бўйича ўзидан олинадиган тўловлар ҳисобидан иккинчи томонга берадиган пулли суммаси. Шартномаларнинг тузилиши ва ижро этилишини таъминлайди.

Масалан, квартирани олди-сотди пайтидаги кафолат пули тўғрисидаги битим. Кўчмас мулк бўйича олди-сотди мақсадларини ўзгартиришдан асраш учун кафолат пули тўланади.

Баъзи ҳолатларда мажбуриятлар тўхтатилади (33-чизма).

33-чизма

Мажбуриятлар қуйидаги вазиятларда бекор қиланади

Мажбуриятларни тегишли равишда бажариш. Қонун ва шартнома талабларини аниқ ҳолда сақлашни кўзлайди. Мажбурият бажарилди. Томонларнинг манфаатлари сақланди.

Рад этиш тўлови — кредит берувчининг олдида мажбуриятлардан озод бўлиш учун қарздорнинг унга берадиган пулли ёки мулкий бойлиги.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Янгилаш (янги битим) — битта шартномани янги шартномага ўзгартириш. Қарздорда янги мажбуриятлар пайдо бўлади.

Қарзни қайтариш санасини ўзгартириш — кредит берувчининг қарздор зиммасига юкланган мажбуриятлардан озод қилиши.

Шундай қилиб, мажбуриятларни бажаришни таъминлайдиган усуллар — қонунларда ўрганилган мулкий характерга эга чора-тадбирлар. Улар кредит берувчининг талабларини таъминлашга қўшимча кафолатлар бериш орқали мажбуриятларни тўғри бажаришга руҳлантиради, мажбур қилади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлайдиган қандай усулларни биласиз?
2. Беқарорлик айби деган атамани қандай тушунасиз? Мисоллар келтиринг.
3. Гувоҳ дегани нима ва унинг қандай турларини биласиз?
4. Гувоҳлик қилувчи ва кафолатчи тушунчаларига изоҳ беринг.
5. Кафолатпули дегани нима? Мисоллар келтиринг.
6. Мажбуриятлар қандай ҳолатлардабекор қилинади?

2-даражали топшириқ. Фуқаро А. "Олатов жулдузи" меҳмонхонасида яшайди. Кечқурун хонасига келганда, у айрим ашёларини топа олмайди. А. меҳмонхона маъмуриятига ўғирланган нарсаларининг қийматини тўлаш бўйича шикоят қилади. Меҳмонхона маъмурияти ўғирланган нарсаларнинг қийматини ихтиёрий равишда қоплаб беришни рад этади. А. судга даъво аризаси билан мурожаат қилади. Судда меҳмонхона маъмуриятининг буйруғига мувофиқ, нарсаларни меҳмонхонада сутка давомида ишлайдиган юк сақлаш камерасига ўтказиш кераклигини айтади, шунингдек, маъмурият меҳмонхонада йўқолган нарсаларга жавоб бермаслигини алоҳида таъкидлайди. Ушбу буйруқ меҳмонхонада кўзга тушадиган жойларга осиб қўйилганлигини ва А. меҳмонхона қоидаларини билмаслиги мумкин эмаслиги бўйича огоҳлантирилди.

Фуқаро А. меҳмонхона буйруқларининг қонуний кучига шубҳа билан қарайди. У бу ҳолатда Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодекси меъёрлари инобатга олиниши керак деб ҳисоблайди. Ушбу кодексда махсус розиликларсиз пуллар, бошқа валюта бойликлари ҳамда қимматбаҳо қоғозлардан ташқари, меҳмонхона бошқа ашёларни сақловчи ҳисобланади дейилган. Меҳмонхона маъмурияти, ўз навбатида, шаҳар ҳокимлиги қарори билан тасдиқланган меҳмонхоналарда яшаш қоидаларига риоя қилган ҳолда, меҳмонхона мулкларни сақловчи сифатидажавоб бермаслигини илгари суради.

Бундай ҳолатлардақандай қарор қабул қилиш керак?

Ҳар хил меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар орасидаг қарама-қаршиликларни енгиш қоидалари қандай?

Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик Кодексида мажбуриятларни таъминлашнинг қандай йўллари кўриб чиқилган?

2-даражали топшириқ. "ҚР фуқаролик қонунчилиги бўйича мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш йўллари" мавзусида реферат ёзинг. Масалан, ипотека, гувоҳ, кафолат пули, буюртма.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

65-§. ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ МАЖБУРИЯТЛАРДА ЖАВОБГАРЛИК ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ

Бугун дарсда:

фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик тушунчаси билан танишамиз; бу қандай вазиятларда вужудга келишини ва қандай йўллар орқали амалга оширилишини англаймиз.

Таянч сўзлар:

- мажбурият
- жавобгарлик
- фуқаролик ҳуқуқи

Фуқаролик ҳуқуқда фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятларни поймол қилган шахсларнинг жавобгарликлари муҳим ўрин эгаллайди. Фуқаролик мажбуриятларнинг бажарилиши ҳуқуқбузарларга тегишли жавобгарликлар мавжуд бўлган пайтларда мумкин бўлади. Масалан, қарздорда жавобгарликлар бўлмаса, мажбуриятлар тўғри бажарилмаслиги мумкин.

Жавобгарлик деб нимага айтилади? Қарздор ҳуқуқбузарни ўзига тегишли бўлган ҳуқуқлардан маҳрум қилиш. Жавобгарликка тортишда фуқаролик ҳуқуқбузарлик шароитида қарор топган ҳуқуқий меъёрлар санкцияси тадбиқ этилади. Фуқаровий-ҳуқуқ жавобгарчилиги бирқатор функциялардан иборат (34-*чизма*).

Фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликларнинг асосий функциялари — жазо, кредит берувчининг поймол бўлган манфаатларини тиклаш (34-*чизма*).

34-*чизма*

Шу билан бирга, жавобгарлик қарздор учун ноқулай оқибатларни вужудга келтиради. Мажбуриятлар тегишли равишда бажарилганда йўқотилмаслиги мумкин бўлган мулкидан маҳрум бўлади. Шунинг учун ҳам, жавобгарлик қарздорнинг шартли равишда бажариши керак бўлган, бироқ ўз хоҳишига кўра бажармаган ҳаракатларини мажбурлаш орқали бажартиришга олиб бормаслиги шарт.

Қўшимча мулкий ундириб олиш хусусиятига эга бўлмаса, жавобгарлик мажбуриятларни бузган қарздорга қўлланиладиган жазо чораси бўла олмайди ва уни тегишли ҳаракатлар сари руҳлантира олмайди.

Масалан, автомобилни ижарага олувчи ижарага олиш муддати тугагандан кейин автомобилни қайтариш муддатини бузганда, унинг жавобгарлиги автомобилни мажбурлаб қайтариш орқали чекланади. Бундай “жавобгарлик” ҳеч нарсаларни йўқотмайдиган тартиббузарликларнигина қўллаб, жавобсизлик деб аталади. Мажбуриятларни шу тариқа мажбурий турда бажариш — тартиббузарнинг жавобгарлиги эмас, жабрланувчининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳисобланади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Глоссарий

- **Санкция** – қонунбузарга нисбатан қўлланиладиган жазо чораси.
- **Жавобгарлик** – қонунбузарлик ҳолатлари содир бўлган ҳоллардаги салбий оқибатлар.

Мажбуриятларнинг мазмунига мувофиқ, жавобгарлик тартиббузарга шартли равишда юкланиши шарт. Мажбуриятларни ихтиёрий турда бажариш уни бузишдан кўра самаралироқ бўлиши шарт.

Мажбуриятларнинг бузилганлиги учун жавобгарликлар:

— мажбуриятларни бузганлиги учун қарздор кредит берувчининг харажатларини мулк билан қоплайди;

— қарздорни мажбуриятни тегишли турда бажаришга рағбатлантиради;

— мажбуриятларни бажармаганлиги ёки аксинча бажармаганлиги учун қарздор жазоланади;

— қарздорнинг интизомсизликка оид фактлари бошқалар кўз ўнгида тасдиқланади.

Тезкорлиги ҳар хил бўлса ҳам, жавобгарликнинг ушбу хоссалари барча мажбуриятларда акс этади.

Мажбуриятларнинг бузилганлиги учун жавобгарлик бевосита қонун билан вужудга келиши мумкин (масалан, мажбурият бузилганлиги сабабли етказилган чиқимларни қоплаш). Бу мажбуриятларнинг шартларини белгилаш ёки аниқлаш учун асос ҳисобланадиган томонларнинг розилиги асосида белгиланиши мумкин.

Жавобгарликларни қўшимча розиликлар билан ҳам, масалан, бажариш муддатини бузганлиги учун ундириладиган беқарорлик айби тўғрисидаги шартнома билан ҳам белгилаш мумкин.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликлар қуйидаги йўллар орқали амалга оширилиши мумкин:

— кредит берувчининг талабларини қаноатлантириш учун жавобгарлик суммасини қарздорнинг ўз хоҳишига кўра тўлаши;

— қарздор ҳуқуқбузардан жавобгарлик суммасини ундириб олган кредит берувчининг бир томонлама ҳаракати. Бироқ, бошқа томоннинг бир томонлама ҳаракатларига қаршиликлари туфайли вужудга келган низоларни суд ҳал қилиши керак;

— қарздорга мажбуриятларни бажармаганлиги учун ёки тўғри бажармаганлиги учун жавобгарликлар юклаш тўғрисида ваколатли органлар (энг аввало, суд)нинг қарорларини бажариш.

Қонун нуқтаи назаридан олганда жавобгарлик — содир этилган қонунбузарликлар учун жавоб бериш. Қонунбузарликларни бўлдирмасликка интилиш — бурч, бироқ ҳали жавобгарликка кирмайди.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликлар — ҳуқуқбузарликларга тайинланадиган қонуний жавобгарликларнинг бир тури. Бундан ташқари

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҳуқуқий жавобгарликларининг бошқа турлари ҳам қўлланилади: жиноий, маъмурий, моддий, интизомий ва ҳ. к.

Барча ушбу турларнинг ичида фуқаролик-ҳуқуқий, маъмурий ва жиноий жавобгарликлар ўртасидаги фарқлар аниқ мазмунларга эга, айниқса, қонунбузарликлар ўхшаш хусуситятларга эга бўлган ҳолларда. Масалан, қарздорнинг кредит берувчидан вақтинча олган мулкини унга қайтариб бермаслиги, қарздорда ушбу мулкнинг йўқ бўлишига ҳам, қарздорнинг ушбу мулкка эгалик қилиш истагига ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик — шахсий манфаатларни бузганлиги учун, жиноий жавобгарлик — жамият учун хавфли ҳаракатлар содир этгани, яъни омманинг манфаатларини бузганлиги учун қўлланилади. Шунинг учун ҳам Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик Кодексида қарздор мажбуриятларни бузганлиги учун фақат кредит берувчининг даъволари асосида, яъни унинг ҳуқуқларини амалга ошириш учун жавобгарликларга тортилиши белгиланган.

Маъмурий ва жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этганлиги учун жавобгарликка тортиш ижтимоий хусусиятга эга бўлади ва одатда, жиноятдан зарар кўрган шахс ихтиёрига боғлиқ бўлмайди.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик субъектлари фуқаролар, юридик шахслар, давлат ва маъмурий-ҳудудий бирликлар бўлиши мумкин.

Жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик субъектлари фақат жисмоний шахслар бўла олади. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликлар мулкий хусусиятга эга бўлади ва жиноят содир этган шахсга нисбатан қўлланилмайди. Жиноий-ҳуқуқий жавобгарликлар жиноятчининг шахсига тегишли, у бир неча давлатларда озодликдан, айрим давлатларда эса, ҳаётидан ҳам маҳрум бўлиши мумкин.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик шароитида қарздорнинг мулки кредит берувчининг фойдасига ҳал бўлади. Маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этилганда ундириладиган мулклар давлат фойдасига мусодара қилинади.

"Жавобгарлик" ва "санкция", "фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик" ва "фуқаролар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш" тушунчалари ўртасида аниқ тафовутлар мавжуд.

Ҳуқуқий меъёрларда кўриб чиқилган *санкцияни* ҳуқуқбузарга нисбатан қўлланилиши мумкин бўлган чора-тадбирлар деб тушуниш керак. Жавобгарликлар фақат ҳуқуқий меъёрлар билан эмас, томонлар розилиги асосида ҳам белгиланиши мумкин.

Санкциялар жавобгарлик чора-тадбирларидан мазмунига кўра ҳам кенг, чунки қонунбузарга қўшимча мулкий ундириб олиш мажбуриятлари қўлланилмайдиган чора-тадбирларни ўз ичига олиши мумкин.

Ҳуқуқни ҳимоя қилиш ва жавобгарлик тушунчалари бир-бирига яқин. Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 9-моддасида

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҳуқуқни ҳимоя қилиш тушунчасига ҳуқуқбузарга ҳуқуқ бузгандан кейин қўлланиладиган чоралар (жавобгарликка хос) эмас, шунингдек, муайян ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш чора-тадбирлари ҳам киритилади.

Бундан ташқари, ҳуқуқни ҳимоя қилиш чора-тадбирлари қонунбузарлар зиммасига қўшимча мулкий юкламаларни ҳар доим юкламайди (масалан, мажбуриятларнинг мажбурий равишда бажарилиши билан чекланади).

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликларнинг умумий тушунчасида *шартли* вав *шартсиз жавобгарликларни* ажратиш кўзланган.

Шартли жавобгарликлар деб шартномаларга оид мажбуриятларни бузиш жавобгарлигига айтилади. Шартсиз жавобгарлик — шартли эмас, бошқа асослардан вужудга келган фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятларни бузганлиги учун жавобгарлик.

Шунга кўра, *фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликлар* — қонун ёки шартномалар асосида кўриб чиқилган мулкларни ундириб олиш. У ўзига юкланган мажбуриятларни бузган фуқаролик қонуний муносабатлар субъектларига қўлланилади.

Назорат саволлари

1. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик деб нимага айтилади? Унинг асосий функциялари қандай?
2. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик қандай йўллар орқали амалга оширилиши мумкин?
3. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик субъектлари сифатидакимлар ҳаракат қила олади?

66-§. ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ ЖАВОБГАРЛИКЛАРНИНГ АСОСИ ВА АҲАМИЯТИ

Бугун дарсда:

фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликларнинг асосини нималар ташкил этишини кўриб чиқамиз; моддий чиқимларнинг қандай ундирилишини билиб оламиз.

Таянч сўзлар:

- жавобгарлик
- асос
- мазмун
- қонунбузарлик
- беқарорлик айби
- чиқим
- моддий чиқим

Қарздорнинг кредит берувчи олдидаги мажбуриятларини бузиши фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликларнинг асоси ҳисобланади. Қонунбузарликларга мажбуриятларни бажармаслик ёки тегишли равишда бажармаслик киради.

Биринчи ҳолатда (бажармаслик) қарздор қилиши лозим бўлган ишларни мутлақо қилмайди: қарзини қайтармайди, товарларни етказиб беришдан воз кечади. Ҳатто қарздор мажбуриятларини бажариш учун бирор нарсалар қилиб, у қилган нарсаларни кредит берувчи қабул қилмаса ҳам, мажбуриятлар бажарилмаган ҳисобланади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Иккинчи ҳолатда мажбуриятлар бажарилади, бироқ тегишли даражада эмас: ўз вақтида бажарилмайди, қисман бажарилади, товарлар ва ишда камчиликлар бор, етишмовчиликлар аниқланган, мажбуриятлар мазмунида кўрсатилган бошқа шартлар бузилган. Қарздорнинг мажбурият шартномаси бўйича таъқиқланган ҳаракатларни содир этиши ҳам қонунбузарликларнинг бир тури бўлиши мумкин.

Масалан, нашриёт билан тузилган шартнома бўйича муаллиф ўз ишини нашрга беришга мажбур ва асар бошқа нашрларда эълон қилинмаслиги керак. аБироқ, муаллиф бу шартни бузади. Аниқ ҳолатларга боғлиқ мана шундай қонунбузарликлар мажбуриятларнинг бажарилмаслиги ёки тегишли равишда бажарилмаслиги сифатида эътироф этилиши мумкин.

Мажбуриятларнинг бузилиши — қарздорнинг салбий ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги. Шунинг учун ҳам умумий қоидаларга мувофиқ, қонунбузарликлар туфайли келиб чиққан барча зararлар ва чиқимлар қарздорнинг зиммасига юклатилади.

Қозоғистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 349-моддасига мувофиқ, қарздор кредит берувчига мажбуриятларни тегишли равишда, бажариш мумкин эмаслиги ҳақида дарров хабар беришга мажбур. Бу талаблар фақат кредит берувчининг эмас, қарздорнинг манфаатларини ҳам ҳимоя қилишга қаратилган. Олдиндан огоҳлантирилгандан кейин мажбуриятларнинг бузилишига доир салбий оқибатларни бўлдирмаслик учун кредит берувчи ўзига тегишли чора-тадбирларни амалга оширишга мажбур бўлади. Қонунбузарликдан вужудга келган эҳтимолий зararларни камайтиради. Агар кредит берувчи бу каби чораларга барҳам бермаса, у ҳолда қарздорнинг жавобгарлиги камайиши мумкин.

Жавобгарлик ҳар хил шаклларда бўлиши мумкин. Улар орасида энг муҳимлари: *мажбуриятларни бузувчиларнинг — қарздорнинг кредит берувчи чиқимларини қоплаши ва беқарор айбини тўлаши.*

Жавобгарликнинг асосий ва оммавий шакли дейилганда мажбуриятларни бузиш учун етказилган зararларни қоплаш тушунилади.

Глоссарий

- **Зararлар** — мажбуриятларнинг бузилиши натижасида вужудга келган мулкий зararларнинг ўрнини қоплаш учун кредит берувчи томонидан сарф қилинган харажатлар.
- **Аниқ йўқотиш** — кредит берувчининг мулкини йўқотиш ёки унга зарар етказиш.
- **Маҳрум бўлган фойда** — қарздор мажбуриятларни бузмаган ҳолларда, кредит берувчи нормал муомаладанолиши лозим бўлган даромад.
- **Ахлоқий зарар** — жисмоний ва юридик шахсларнинг шахсий номулкий манфаатларива ҳуқуқларини поймол қилиш, пасайтирий ёки маҳрум қилиш; уларни ахлоқий ёки жисмоний жиҳатдан азоблаш. Масалан, жабрланувчига қарши содир этилган қонунбузарликлар натижасида унинг аччиқланиши, нафратланиши, хўрланиши , уялиши, жисмонан азоб чекиши ва ҳ. к.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Оммавий шакли дейилганда умумий қоида бўйича, мажбуриятлар бузилган барча ҳолатларда зарарларнинг қопланиши тушунилади. Қонунда уларни қоплаш мумкинлиги тўғрисида бевосита кўрсатмаларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги инобатга олинмайди. Шартномаларнинг мазмунида ҳеч нарса айтилмаган бўлса ҳам зарарлар қопланади.

Зарарларнинг миқдорини аниқлаш пайтида қуйидагилар ҳисобга олинади:

— мажбурият бажариладиган ерда ва амалда бажарилган кунги нарх-наволар;

— агар кредит берувчининг даъволари ариза берилган куни ихтиёрий равишда таъминланмаган бўлса.

Шароитга қараб, суд қарор чиқарган кун ёки амалда тўловлар амалга оширилган кундаги нарх-навони инобатга олиб, зарарларни қоплаш бўйича даъвони таъминлай олади. Бу инфляция жараёнини инобатга олиш учун керак.

Маҳрум бўлган фойданинг миқдорини аниқлаш пайтида қуйидагилар инобатга олинади:

— уни олиш учун кредит берувчи қўллаган чоралар;

— ушбу мақсадларда олиб борилган тайёргарлик ишлари.

Масъулиятлиликнинг бирмунча оммавийлашган иккинчи тури мавжуд бўлиб-доимий бўлмасликдир. У ўзига хос хусусиятларга эга (35-*чизма*).

Жавобгарликнинг қисман тарқалган иккинчи тури — беқарорлик айби.

Беқарорлик айби — қонун ёки шартнома бўйича аниқланган пул суммаси. Уни қарздор мажбуриятни бажармаган ёки тегишли даражада бажармаган ҳолатларда кредит берувчи тўлашга мажбур.

35-*чизма*

Беқарорлик айбининг хусусиятлари

- Жабрланувчининг даъвоси бўйича унинг фойдасига қонунбузар томонидан ундирилади, қонунбузарга қўшимча юклама тушурилади
- Мажбуриятни зиммага олиш ва уни тегишли равишда бажаришга руҳлантиради
- Мулкий хусусиятларга эга
- Мажбуриятнинг бузилиши сабабли ўрин эгаллаган кредит берувчининг чиқимларини тўла ёки қисман қоплайди

Беқарорлик айби мажбуриятларнинг ижросини таъминлайдиган усулларнинг барчасига хос. У аниқ қонунбузарликлар учун муайян миқдорда мажбуриятлар бузилганча белгиланади. Шу билан бирга, беқарорлик айби қарздорни мажбуриятларни тегишли равишда бажаришга рағбатлантиради ва мажбуриятлар бузилган ҳолларда кредит берувчининг ўз манфаатларини ҳимоя қилиш мумкинлигини

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

осонлаштиради. Беқарорлик айбининг таъминот функцияси мана шу вазиятларда акс этади.

Муҳим хоссаларга эга бўлганлиги туфайли беқарорлик айбини фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликларга киритиш мумкин.

Шундай қилиб, жавобгарлик миқдори аниқланади:

1) мажбуриятларнинг бузилиши туфайли етказилган зарарлар миқдори;

2) ундириб олиш мумкин бўлган беқарорлик айби миқдори ёки уларнинг комбинацияси.

Моддий зарарларни қоплаш

Инсон руҳий тушкун ҳолатда ахлоқан азоб чекади, унга хўрланиш, нафратланиш, босинқираш, ғазабланиш, ишончсизлик, умидсизлик, ноқулайлик ва бошқа туйғулар таъсир қилади. Бу туйғуларни қуйидаги омиллар вужудга келтириши мумкин:

— жабрланувчи ёки унинг оила аъзолари ҳаёти ҳамда соғлигига ноқонуний даҳлсизликлар;

— озодлиги ёки эркин ҳаракатланиш ҳуқуқларини ноқонуний чеклаш ёки улардан маҳрум қилиш;

— соғлигига зарар етказиш, жумладан, инсон танасининг очиқ ерларига ҳар хил белгилар ва доғлар тушириб, ноқулай ҳолатга келтириш;

— оилавий, шахсий ёки саломатликларига доир сирларини фош қилиш;

— хат ёзишмаларини, телефон ёки телеграф хабарларига доир сирларини фош қилиш; фуқароларнинг виждони ва қадр-қимматларига зарар етказадиган, ҳақиқатга мос келмайдиган ахборотлар тарқатиш;

— исмга эга бўлиш, тасвирий ҳуқуқларини бузиш;

— муаллифлик ёки ҳаммуаллифлик ҳуқуқларини поймол қилиш ва ҳ. к.

Жисмоний тушкунлик дейилганда жисмнинг оғирлашиши тушунилади. Бу фуқароларга қарши содир этилган ноқонуний зўравонликлар натижасида ёки унинг соғлигига зарар етказишга боғлиқ ҳолда вужудга келади.

Ҳуқуқбузарликлар оқибатидан бири сифатида *ахлоқий зарар* атамаси қонунчиликдан мулкий зарарнинг антоними сифатида жой олган.

Шу тариқа, қонунчиликдаги *ахлоқий зарар* дейилганда номулкий хусусиятга эга ва инсоннинг ахлоқий, жисмоний тушкунликда акс этадиган ҳуқуқбузарликлар туфайли вужудга келадиган оқибатлар.

Ахлоқий зарар қонун ҳужжатларида кўриб чиқилган ҳолатларда ва инсоннинг мулкий ҳуқуқлари поймол бўлган, масалан, товар, иш, хизмат кўрсатишдаги камчиликлар оқибати туфайли вужудга келган шароитларда юзага чиқиши мумкин.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қарздор алоҳида аниқланган нарсаларни кредит берувчига мулк сифатида, хўжалик юритиши, тезкор бошқариши ёки фойдаланиши учун бериш мажбуриятларини бажармаганлиги учун жавобгар бўлади.

Бундай мажбуриятлар, одатда, олди-сотди, етказиб бериш, мулкни ижарага бериш ва ҳ. к. шартномаларга асосланади. Кредит берувчи ушбу нарсаларнинг қарздордан олинишини ва ўзига берилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга. Шу билан бирга, кредит берувчи қарздордан қонунбузарликлар учун белгиланган беқарорлик айбини тўлаш муддатини кечиктиргани учун вужудга келган зарарларни қоплашни талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Агар учинчи шахснинг низоли ашёларга доир ҳуқуқлари мавжуд эканлиги аниқланса, у ҳолда кредит берувчи уни талаб қила олмайди. Бироқ, шаклланган тажрибаларга мувофиқ устунликлар тизими пайдо бўлади.

Биринчи устунликларга ашёларни олиб улгурган шахс эга бўлади. Бундай ҳолларда бошқа кредит берувчиларнинг талаблари таъминланмайди. Биринчи устунликлар бўлмаган ҳолларда, иккинчи устунлик кучга киради: ашёлар бошқаларга қараганда олдиндан ҳуқуқларга эга бўлган шахсларга тегишли бўлади.

36-чизма

Энг охирида, биринчисида ҳам, иккинчисида ҳам бўлмаган ҳолларда, учунчи устунлик вужудга келади, бу устунлик ашёни эгаллаш бўйича даъво аризасини бошқалардан олдин берган кредит берувчига тегишли.

Устунликка эга бўлмаган кредит берувчилар ашёларни бериш бўйича мажбуриятларни бажармаганликлари учун қарздорни пулли жавобгарликларга тортиш ҳуқуқини ҳар қандай ҳолатларда сақлаб қола олади.

Иш бажариш ёки хизмат кўрсатиш мажбуриятларини бузганликлари учун қарздорнинг жавобгарликлари

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Агар қарздор кредит берувчига мўлжаллаб ашёларни тайёрлаш, муайян ишларни бажариш ёки хизмат кўрсатиш мажбуриятларини бажармаса, у ҳолда кредит берувчи муқобил ҳуқуқларга эга бўлади:

— қарздорнинг ҳисобидан ишларни ўзи бажариш;

— ишларни бажаришни қарздор ҳисобидан бошқа шахсларга топшириш;

— ишлашни рад этиш ва ишни бажармаслик оқибатида вужудга келган зарарларни қарздордан ундириб олиш.

Қарздорнинг кечиктиришига боғлиқ ҳолда, ушбу муқобил намуналардан бирини танлаш ҳуқуқи кредит берувчига тегишли. Қарздорнинг кечиктириши дейилганда унинг зиммасига юклатилган мажбуриятларни бажариши, бироқ кечиктириб бажариши тушунилади.

Кечиктирган қарздор, биринчидан, кечиктириш туфайли вужудга келган зарарларга жавоб беради.

Масалан, корхона ишлаб чиқаришни тўхтатмаслик учун кечиктириб етказилган материалларни ҳаво транспорти орқали ташишга мажбур бўлади. Етказиб берувчидан ҳаво ва темир йўл тарифлар ўртасидаги фарқларни ундириб олиши мумкин.

Иккинчидан, кечиктиргани учун томонларнинг шартномалари асосида, айрим ҳолларда эса, қонун асосида беқарорлик айбини ундириб олиш кўзда тутилиши мумкин. Тўловларнинг умумий суммаси, одатда, кечиктириш муддатининг узоқлигига боғлиқ бўлади.

Учинчидан, кечиктириш пайтида бўлган ҳолатларда (иш кўлами ва ҳ. к.) ишни кечиктирган қарздор жавобгар бўлади.

Масалан, пудратчи шартнома бўйича буюртма берувчига 1 июлда ўз транспорти билан буюртма берувчининг материалларидан тайёрланган ҳайкални етказиб бериши шарт эди. Бироқ ҳайкал ўз вақтида тайёр бўлмайди, 10 июлда етказилган ҳайкал трансорпт ҳалокати натижасида синиб қолади. пудратчи буюртма берувчидан ишига пулли маблағ ажрата олмайди, шу билан бирга, материалнинг қийматини қоплаб беришга мажбур.

Тўртинчидан, кредит берувчи кечиктирилган ишни қабл қилиб олишни рад этиш ҳуқуқига эга.

Масалан, ўз вақтида кўрсатилмаган хизмат. Сиз қандалотчилик дўконига юбилей учун торт буюртма қилдингиз дейлик. У 18. 00 га, яъни юбилей тадбири бошланиш вақтига тайёр бўлиши шарт. Бироқ, қандолатчилик дўкони тортни 21. 00 гача тайёрлайди.

Сиз бошқа тайёр тортни тезкорлик билан сотиб олишга мажбур бўлдингиз. Буюртма берувчи сифатида сиз тортни қабул қилиб олмаслик ҳуқуқига эгасиз. Бундай ҳолларда буюртма берувчи ўз манфаатини ўзи аниқлайди, дўкон томонидан сарф қилинган харажатларни қоплаб беришга мажбур эмас.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Жавобгарликдан фойдаланиш

Қарздор, алоҳида айтганда, кредит берувчининг хоҳишига ва қарорига кўра мажбуриятни бузганлиги учун жавобгар бўлади.

Биринчидан, барча объектив ва субъектив сабаблар бор бўлса ҳам, кредит берувчи қарздорни жавобгарликка тортиш ёки тортмасликни ўзи ҳал қилади.

Иккинчидан, кредит берувчи қарздорни жавобгарликка тортган ҳолда, ўз хоҳишига кўра унинг тўлов миқдорларини чеклаш ҳуқуқига эга.

Масалан, барча зарарларни ёки ишнинг барча суммасини эмас, фақат аниқ зарарларни тўлаттириш ва ҳ. к.

Учинчидан, кредит берувчи қарздорни жавобгарликка тортиш ҳуқуқига эга.

Шундай қилиб, қарздорнинг кредит берувчи олдидаги мажбуриятларини бузиши фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликларнинг асоси ҳисобланади.

Мажбуриятларнинг бузилишига уларни бажармасликкина эмас, етарли даражада бажармаслик ҳам киради.

Назорат саволлари

1. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликларнинг асоси нимада? Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликларнинг қандай турларини биласиз?
2. Зарар, беқарорлик айби, ахлоқий зарар дегани нима?
3. Кредит берувчилар ўртасидаги қарздордан ашёларни олиш ҳуқуқига устунлик тизими дейилганда нималар тушунилади?
4. Қарздорнинг ишни бажариш ёки хизмат кўрсатиш мажбуриятларини бузган пайтдаги кредит берувчининг муқобил ҳуқуқлари дейилганда нималар тушунилади?

1-даражали топшириқ. Зарарларни қоплаш ва беқарорлик айбини тўлаш ўртасидаги фарқларни бир-бирингизга тушунтириб беринг. Мисоллар келтиринг.

1-даражали топшириқ. Фуқаро Ж. кийимларини кимёвий тозалашга топширади, улар кийимни бир неча силтовлар билан қайтаради. Моддий зарар юз бердими? Фуқаро ўзига етказилган зарарларни қоплаш ҳуқуқига эгами? У бу иш бўйича қаерга мурожаат қилиши керак? Мустақил экспертиза керакми? Агар экспертиза кимёвий тозалаш натижасида пайдо бўлган сансоларликларни тасдиқлайдиган бўлса, унда бундай ҳолларда фуқаро кимёвий тозалаш корхонаси раҳбарига қуйидагидек талабларқўйиш ҳуқуқига эга

— унга ўхшаш курткача қайтариш ёки зарарланган курткачанинг нархини 2 ҳисса қилиб қайтариш;

— унга хизмат кўрсатиш пулини қайтариш керак (кимёвий тозалаш).

Ушбу даъволарни талаб қилиш учун фуқаро Ж. нималарни билиши керак?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

11-боб. ИСТЕЪМОЛЧИЛАР ҲУҚУҚЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ ҚОНУНЧИЛИК

67-§. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ИСТЕЪМОЛЧИЛАР ҲУҚУҚЛАРИНИ ҚОНУНАН ТАСДИҚЛАШ

Бугун дарсда:
Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган қонунлар ҳақида биламиз.

Таянч сўзлар:
- Қонун
- истеъмолчи
- истеъмолчилар ҳуқуқи ва мажбуриятлари

Барча фуқаролар товар ёки хизмат турларини истеъмол қилувчи ҳисобланади. Инсон, унинг оила аъзолари ва умуман олганда давлат салоҳияти фақат пулли киримларгагина эмас, шунингдек, фуқароларнинг ҳаёти, соғлиги учун хавфсиз ҳамда тегишли сифатли хизматлар ва товарларни сотиб олиш, фойдаланиш имкониятларига ҳам бевосита боғлиқдир. Истеъмолчи – товарларни сотиб оладиган, хизматлардан фойдаланадиган, муайян ишларга аниқ тўловлар орқали буюртма берадиган жисмоний шахслардир. Бу борада барча ушбу хизматлар, ишлар ва харидлар фақат шахсий, оилавий ва ҳ. к. фойдаланишга мўлжалланади.

Қизиқарли маълумот!

Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш элементлариХаммурапи қонунларида ҳам учрайди (милодгача XVIII аср). Бироқ бу меъёрларни алоҳида гуруҳларга ажратиш нисбий турда олганда яқиндагина бошланган. 1962 йилда АҚШ президенти Жон Кеннеди "Истеъмолчилар ҳуқуқлари бўйича Билль" қонунини амалиётга тадбиқ этади. Ушбу ҳужжатда истеъмолчилар жамоасини ҳимоя қилиш, ахборот олиш, танлаш, бундан ташқари, ўз сўзларини ўтказишга доир ҳуқуқлари тасдиқланади. Шундан буён бу кун Бутунжаҳон истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш куни сифатидабелгиланган. Жон Кеннеди АҚШ Конгрессида сўзлаган нутқида "истеъмолчи" сўзига биринчи марта изоҳ беради ва истеъмолчиларнинг асосий олтита ҳуқуқларини алоҳида таъкидлайди:

ахборот олиш ҳуқуқи;
маҳсулотларнинг хавфсизлигиҳуқуқи;
танлаш ҳуқуқи;
ўз сўзини ўтказиш ҳуқуқи;
зарарларини қоплатиш ҳуқуқи;
истеъмолчиларнинг саводхонлигини ошириш ҳуқуқи.

Бутунжаҳон истеъмолчилар иттифоқи ташкилоти (Consumer International – CI) истеъмолчилар ҳуқуқи рўйхатини қўшимча иккита банд билан мукаммаллаштиради:

базавий заруратларини таъминлаш ҳуқуқи;
атроф-муҳит тозалиги ҳуқуқи.

Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ўтган асрларда долзарб муаммога айланади. Чунки товарлар (иш, хизмат) ассортименти ошади, маҳсулот технологияси мураккаблашади, иқтисодий алоқалар ривожла-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Глоссарий

- **Истеъмолчи** — тадбиркорлик фаолити билан алоқадор бўлмаган, шахсий истеъмоли учун ёки шахсий хўжаликда фойдаланиш мақсадларида товарлар сотиб оладиган ёки хизматлардан фойдаланадиганшахс.

нади, шу билан бирга, ишлаб чиқарувчиларнинг сони ҳам ошади. Бундай ҳолларда истеъмолчи фуқароларнинг тайёрловчи, ижрочи ва сотувчи билан бозордаги аҳволи тенг бўлмайди. Мазкур тенгсизликлар истеъмолчиларнинг иқтисодиёт, ҳуқуқ, техника, технология ва ҳ. к. соҳаларида махсус билим етишмаслиги билан изоҳланади.

Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун аста-секин кўпгина давлатларда қабул қилина бошланади.

Қозоғистонда истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш Конституция, Фуқаролик Кодекс ва 2010 йил 4 майда қабул қилинган "Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги махсус қонун асосида амалга оширилади. Ушбу қонун истеъмолчиларнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш асосларини, шунингдек, истеъмолчиларни хавфсиз ва сифатли маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) билан таъминлаш чора-тадбирларини белгилайди (37-*чизма*).

37-*чизма*

Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилишга доир мақсадлар

- Бозордаги маҳсулотлар ва хизматлар бўйича истеъмолчиларни хабардор қилиш
- Кучсиз томон сифатида истеъмолчиларнинг ҳуқуқларига зарар келтирилган ҳолатларда, уларни ҳимоя қилиш

Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қоидалар асосида амалга оширилади ("Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Қонуннинг 2-1-моддаси):

1) истеъмолчиларнинг иқтисодий манфаатларига ёрдам бериш ва ушбу манфаатларни ҳимоя қилиш;

2) сотувчи (тайёрловчи, ижрочи) таклиф қиладиган товарлар (ишлар, кўрсатиладиган хизматлар) тўғрисидаги хабарларнинг қулайлиги ва тўғрилиги;

3) истеъмолчиларнинг саводхонлигини ошириш;

4) истеъмолчиларнинг қонуний манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлаш;

4-1) электрон тижоратда истеъмолчиларнинг қонуний манфаатларининг бошқа савдо шаклларида таклиф қилинадиган ҳимоя даражасидан кам бўлмаган ҳимояланишини таъминлаш;

5) истеъмолчиларнинг жамоат бирлашмалари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ишларида иштирок этиш;

6) истеъмолчиларни хавфсиз ва сифатли товарлар (ишлар, кўрсатилган хизматлар) билан таъминлаш қоидалари асосида амалга оширилади.

"Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Қонунда истеъмолчининг ҳам, сотувчининг ҳам ҳуқуқлари ва мажбуриятлари алоҳида-алоҳида ёзилган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Истеъмолчилар ҳуқуқи:

1) товарлар (бажариладиган ишлар ва кўрсатиладиган хизматлар)ни эгаллаш учун эркин шартнома тузиш;

2) истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳаларида саводхонлик;

3) товар (иш, кўрсатилган хизмат) ҳақида, шунингдек, сотувчи (тайёрловчи, ижрочи) ҳақида ахборотлар олиш;

4) хавфсиз товарлар (иш, кўрсатилган хизматлар)ни сотиб олиш;

5) товарлар (иш, кўрсатилган хизматлар)ни эркин танлаш;

6) товарлар (иш, кўрсатилган хизмат)нинг тегишли сифатига;

7) тегишли ва тегишли бўлмаган сифатдаги товарларни айирбошлаб олиш ёки қайтариб бериш;

8) товар (иш, кўрсатилган хизматлар)нинг камчиликлари туфайли ўзарининг ҳаётига, соғлигига ва (ёки) мулкига етказилган зарарларни тўла ҳажмда қоплатиш ҳуқуқига эга;

9) сотувчи (тайёрловчи, ижрочи)дан товарларни сотиб олиш (ишни бажариш, хизмат кўрсатиш) фактларини тасдиқлайдиган ҳужжатларни олиш;

10) ютуқ турида берилган (бажарилган, кўрсатилган) товарлар (иш, кўрсатилган хизмат)нинг сифати бўйича ўйинлар ташаббускори (ташкилотчиси)га айблар қўйиш;

11) истеъмолчиларнинг жамоат бирлашмаларини ташкил этиш;

12) моддий зарарларни қоплаш;

13) ҳуқуқлар ва қонуний манфаатларни ҳимоя қилиш;

14) ушбу Қонунда ва Қозоғистон Республикасининг бошқа қонунларида кўзланган бошқа ҳуқуқларни амалга ошириш.

Сотувчининг вазифаларига тўхталамиз:

Сотувчи (тайёрловчи, ижрочи)нинг вазифалари:

1) товар (иш, кўрсатилган хизмат) тўғрисида, шунингдек, сотувчи (тайёрловчи, ижрочи) тўғрисида қозоқ ва рус тилларида хабар бериш;

2) товар (иш, кўрсатилган хизмат)нинг хавфсизлигини таъминлаш;

3) товар (иш, кўрсатилган хизмат)ни эркин танлашни таъминлаш;

4) товар (иш, кўрсатилган хизмат)нинг тегишли сифатини таъминлаш;

5) тегишли ёки тегишли бўлмаган сифатдаги маҳсулотларни айирбошлаб берилишини ёки қайтарилишини таъминлаш;

6) товар (иш, кўрсатилган хизмат)нинг камчиликлари туфайли истеъмолчилар ҳаётига, соғлигига ва (ёки) мулкига етказилган зарарларни тўла ҳажмда қоплаш;

7) Қозоғистон Республикасининг солиқ қонунчилигида кўзланган тартиб ва шароитларда назорат-касса машиналарининг бўлишига;

8) назорат-касса машиналар жойлаштирилган жойда истеъмолчиларнинг назорат (товарга оид) чекларини олиш зарурлиги тўғрисида ва назорат-касса машиналаридан фойдаланиш тартиби бузилган ҳолатларда унинг давлат кирим органига (тегишли давлат кирим органларининг телефон рақамини кўрсатиб) мурожаат қилиш ҳуқуқи тўғрисида қозоқ ва рус тилларида хабар жойлаштирилишига;

9) товарларни сотиш (ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш) бўйича фаолиятларни бевосита амалга оширадиган жисмоний шахсларда унинг фамилияси, исми ва отасининг исми (бор бўлганда) кўкрак карточкаси (бейджи) бўлиши ва унинг санитар қоидалар ва гигиеник меъёрларга амал қилишни таъминлашга;

10) товарларни сотиш (ишни бажариш, хизмат кўрсатиш) пайтида товарларга эгалик қилиш (ишни бажариш, хизмат кўрсатиш) фактини тасдиқлайдиган ҳужжатларни бериш;

11) белгиланган иш тартибини сақлаш;

12) ушбу Қонунда ва Қозоғистон Республикасининг бошқа қонунларида кўзланган бошқа талабларни бажариш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Сотувчи (тайёрловчи) нархлар ёрлиғи билан тасдиқланган, савдо объектининг ички ва ташқи расталарига қўйилган товарларнинг нархларини тенге билан кўрсатиш, шунингдек, товарларни сақлаш ҳолатларини таъминлашга мажбурдир. Тайёрловчи (ижрочи) ишлар ва кўрсатилган хизматлар нархи тенгеда ёзма равишда кўрсатилиши шарт. Тайёрловчи товарларнинг яроқлилик муддатини, сақлаш муддатини белгилаши шарт. Электрон савдода сотувчи олди-сотди шартномасини тузиш олдидан истеъмолчига товарларга ҳақ тўлаш йўли ва унинг нархи тўғрисида хабар беришга мажбур. Маҳсулотларнинг нархлар ёрлиғи билан белгиланган, савдо объектининг ички ва (ёки) ташқи расталарга қўйилган, кўрсатилган нархига мувофиқ сотувчи (тайёрловчи) сотишга мажбур, истеъмолчилар эса, сотиб олиш ҳуқуқига эга.

Қозоғистон Республикасининг қонунчилигида кўзланган шароитларни қўшмаганда, сотувчи (тайёрловчи, ижрочи)га фото, видеога туширишидан фойдаланишга тегишли истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини чеклаш таъқиқланади.

Қизиқарли маълумот!

1960 йилда Бутунжаҳон истеъмолчилар иттифоқи ташкилоти ташкил топган (БИИТ). Унга 64 давлатдан 181 истеъмолчилар бирлашмаси аъзо бўлган. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги ўз қонунини жорий қилган ҳар қандай давлатлар ушбу ташкилотнинг талабларини инобатга оладилар.

Мамлакатимизда истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш жамияти мавжуд. Мазкур ташкилот нодавлат,жамоат ташкилоти ҳисобланади.Ушбу ташкилотга ҳар қандай фуқаролар аъзо бўла олади, шунингдек, уларга ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида ҳар қандай фуқаролар мурожаат қила олади.

Тажриба кўрсатганидек, ушбу жамият истеъмолчиларни сифатсиз маҳсулотлар ва хизматлардананиқ ҳимоя қила олади.“Қозоғистон истеъмолчиларининг миллий лигаси” жамоат фонди муҳим вазифаларнибажаради.

Жамоат ташкилоти алоҳида руҳий салоҳиятга эга: сотувчи ташкилот қарорини инобатга олади. Агар шахсий истеъмолчи шикоят қилса, сотувчи ҳисобини топган ҳолда бир шахс билан келиша олишдан умид қилади. Агар шахс бу шикоятини Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳамжамиятига ёзадиган бўлса, у ҳолда жавобгар малакали мутахассисларбилан ҳамкор бўлганликларини англаган ҳолда,зарарларни қоплаб беради.

Статистика кўрсатганидек, 100 фоиз истеъмолчилар шикоятининг 23 фоизи товарларнинг сифатига,17 фоизи коммунал тўловларга тегишли бўлган. Қозоғистонда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ихтисослашганягона ташкилот “Қозоғистон истеъмолчиларининг миллий лигаси” жамоат фонди ҳисобланади.

Шундай қилиб, сотувчи ва истеъмолчи ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларини, улардан қандай фойдаланиш кераклигини билишлари керак. Чунки ўз ҳақ-ҳуқуқлари ва вазифаларини билмасдан, бугунги бозордаги товарлар оқимига қарши чиқиш жуда қийин.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан кўзда тутилган мақсадлар нималардан иборат?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2. Истеъмолчиларнинг 1962 йилда белгиланган асосий олти та ҳуқуқларини айтиб беринг. ҚР Қонунига мувофиқ истеъмолчилар қандай ҳуқуқларга эга?
3. Сотувчининг вазифаларитўғрисида гапириб беринг. "Хавфсизмаҳсулот", "кўрсатилган хизмат", "иш" атамаларигақандай тушунасиз?

ИСТЕЪМОЛЧИЛАР ЁДДА ТУТИШИ КЕРАК БЎЛГАН ҲОЛАТЛАР

Сотиб олишга доир фактларни исботлаш

Чек бўлмаган ҳолатда сотиб олиш фактини гувоҳлар кўрсатмалари ёрдамида бир неча фотосуратларёки видеоёзувлар билан исботлаш мумкин.

Товарлар нархи нарх кўрсаткичидаги нарх билан бир хил бўлиши керак.

Агар кассагатўлов қилинаётган пайтда маҳсулотлар нархи нархларёрлиғида кўрсатилган нарх билдан бир хил бўлмаса, сотувчи уни растада кўрсатилган нархда сотиши керак. Бу меъёр "Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Қонуннинг 24-моддасида аниқ ифодаланган.

Фото ва видеотасвир

Супермаркетлардаёки бошқа савдо залларидақўриқлаш хизмати сизни фото ва видеотасвирга олиш бўйича таъқиқлаши мумкин эмас. Сиз маҳсулотларни, унинг нархини ўз телефонингизга ёки бошқа қурилмаларга эркин тарзда тушира оласиз. Сотувчи ҚР Қонунида кўрсатилган ҳоллардагина видеокамерага тасвирга олишни таъқиқлай олади.

Қарздорлиги учун сув ва иссиқ сувни ўчириш

Агар сиз иссиқ сувдан қарздор бўлсангиз, сизнинг иссиқ сувингизни ўчира олмайди. Бу "Электр энергетикаси тўғрисида"ги ҚР Қонунида кўриб чиқилган.

Арзонлаштирилган маҳсулотларни ҳарид қилиш

Сотувчи истеъмолчига арзонлаштирилган маҳсулотлартўғрисида хабар бериши керак.

68-§. ИСТЕЪМОЛЧИЛАРНИНГ ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ МЕХАНИЗМИ

Бугун дарсда:

истеъмолчиларҳуқуқларини қандай ҳимоя қилиш кераклигини, уларни қайси давлат органлари амалга оширишини биламиз.

Истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш жараёнида товар сифатли бўлиши керак. Бу барча хизмат турларига тегишли.

Биз ҳар куни қандайдир ашё ёки нарса сотиб оламиз, битта хизматдан фойдаланамиз, ҳар хил ташкилотларга мурожаат қиламиз.

Нарсаларимизни кимёвий тозалаш корхоналрига ёки пойафзал устахонасига олиб борамиз, ҳаммомга чўмилгани борамиз, ошхоналарда овқатланамиз, сартарошхонада сочимизни кестирамиз, уйга сантехник ва электрик чақирамиз, коммунал хизматларданг фойдаланамиз. Шундай қилиб, сотувчи ва кўрсатилган хизмат ҳамда иш бўйича бозорга доитр шартномалашган муносабатларда иштирок этамиз. Маҳсулот, иш ва хизматларга оид сотувчи ва истеъмолчилар ўртасидаги ҳар қандай муносабатлар қонун билан тартибга солинади ва низолар пайдо бўлган ҳолатларда қайси томоннинг айбдор эканлиги бирданига тушунарли бўлиши учун бу муносабатлар имкон қадар аниқ расмийлаштирилиши керак.

Ёдда тутинг! Товарларни танлаб ва ҳақини кассага тўлаб сиз чек оласиз. Қонун тили билан айтганда, сиз олди-сотди шартномасини туздингиз, бунга кассада берилган тўлов чеки исбот бўла олади. Ушбу чекда дўкон номи, сиз маҳсулот учун тўлаган

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

пул суммаси кўрсатилади. Шунинг учун ҳам уни сақлаб қўйинг, ушбу чек бўлмаса, ўз ҳуқуқларингизни ҳимоя қилиш бўйича даъво қилишингиз қийин кечади. Дўкон томонидан берилган чек ҳам, музлатгичнинг техник ҳужжатидаги сотувчининг кафолат муҳри ҳам, тўлов учун олинган квитанция ҳам шартнома ҳужжати бўла олади. Ўзининг поймол бўлган ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун истеъмолчига кўп ҳолларда худди ушбу ҳужжатлар етарли ҳисобланади.

Таянч сўзлар:

- суд ҳимояси
- даъво аризаси
- моддий зарар

Агар истеъмолчининг сотувчи билан муносабати узоқ вақтгача бўлса, у ҳолда шартнома тузиш керак. Айтилган шартномада томонларнинг қонунда белгиланган бурчлари, кафилликлари, енгилликлари, шу билан бирга шартнома бажарилишининг муддатини бузганлиги учун фақат истеъмолчигагина эмас, балки сотувчи учун ҳам жавобгарлик қонунлари кўрилиб чиқилади.

Қизиқарли маълумот!

Моддий зарарлар истеъмолчиларга ҳар хил шакллардава ҳар хил усуллардаетказилиши мумкин:

сифатсизтоварларнинг сотилиши;
ўз вақтида тўланган бўлса ҳам, иссиқ сувни икки ҳафтагаўчириш;
реклама орқали алдаш;
газ қувурларига пул йиғиш, бироқ қувур тортмаслик;
товарларни қиммат нархларда сотиш ва ҳ. к.

Истеъмолчилар сотувчидан моддий зарарларни қоплаб беришни талаб қилиш ҳуқуқига эга. Бу аввал оғзаки равишда талаб қилинади, даъво таъминланмаган шароитларда эса ёзма равишда амалга оширилади. Бу *судгача норозилик* деб аталади. Бу юридик шахс раҳбари номига эркин шаклда ёзилади. Бу ерда юридик шахснинг мулк тури муҳим аҳамият касб этмайди (у идора директори ёки хусусий фирма раҳбари бўлиши ҳам мумкин).

Судгача норозилкларнинг мажбурий атрибутлари

моддий зарар қандай ҳолатларда етказилган, унинг суммаси қанча ва у қандай тасдиқланган (чек, патта, ҳужжат ёки гувоҳлар кўрсатмалари бўйича) – ҳаммаси кўрсатилиши керак;

“Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг 16-моддасига биноан тузилиши керак, унга кўра истеъмолчилар моддий зарарларни қоплаттириш ҳуқуқига эга;

агар сотувчи моддий зарарларни ўз хоҳишига кўра тўласа, ўзининг “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш” жамиятидан ёрдам сўрашини ёки судга мурожаат қилишини истеъмолчи сотувчига айтиб огоҳлантириши керак. Шу билан бирга, сотувчи қуйидагиларни би-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

лиши лозим: агар бу ишда истеъмолчи ғолиб бўлса, унда у 100 фоиз жарима тўлашга мажбур бўлади;

истеъмолчи моддий зарарлар суммасига маҳсулотни уйигача олиб бориш учун сарф қилган харажатларини, транспорт ва маҳсулотни сотиб олиш, кўрсатилган хизмат ва ишлар учун сарф қилинган бошқа харажатларни ҳам қўшиб ҳисоблай олади;

истеъмолчи судгача бўлган тартибда моддий зарарларни қоплаб беришни талаб қила олади;

судгача *шикоят* иккита нусхада тайёрланиши керак: биттаси сотувчи учун, иккинчиси у ёки унинг иш юритувчиси ҳужжатларни қабул қилиш кунини кўрсатган ҳолда, имзо чекади;

агар ёзма шикоятни қабул қилишни рад этса ёки уни қабул қилиб олганлигини тасдиқлайдиган имзо қўйишни хоҳламаса, уни тез орада *буюртма хат тарзида почта орқали жўнатиш керак.*

Ўн кун ичида кўрсатиладиган хизмат, иш ёки товарларнинг сотувчиси зарарларни қоплаб бериш муаммоларини ҳал қилиш шарт. Агар сотувчи зарарларни қоплаб беришни рад этса, у ҳолда истеъмолчи судга даъво аризаси билан мурожаат қила олади.

Даъво аризасида сотувчига қўйиладиган талаблар, жавобгарнинг талаблари ва бу талабларнинг қандай қонуннинг қайси моддалари асосида қўйилаётганлиги кўрсатилиши шарт.

Ҳуқуқни ҳимоя қилиш усулларини танлаш истеъмолчи учун афзалликлар ҳисобланишини ёдда тутиш керак. Истеъмолчиларнинг талаб қилиш ҳуқуқлари:

– сотиб олиш нархини қисман камайтириш;

– маҳсулотнинг камчиликларини бепул бартараф этиш;

– маҳсулотларнинг камчиликларини бартараф этиш учун сарф қилинадиган харажатларнинг ўрнини қоплаш;

– маҳсулотни ўхшаш русумли (моделли, артикулли) маҳсулотга алмаштириб бериш;

– маҳсулотни ўхшаш русумли (моделли, артикулли) маҳсулотга сотув нархини қайта ҳисоблаш орқали алмаштириш;

– шартномани бузиш ва маҳсулотлар учун тўланган пулларни қайтариш.

Глоссарий

- **Тайёрловчи** — сотиш учун маҳсулотишлаб чиқарадиган жисмоний ёки юридик шахс.
- **Яроқлилик муддати** — муайян вақт муддати, бу муддатўтиб кетилса маҳсулотяроқсиз ҳисобланади.
- **Камчилик** — товар (иш, кўрсатилганхизмат) нинг техник тартибга солиш, стандартлаш бўйича меъёрий ҳужжат, шартнома талабларига, шу билан бирга, товар (иш, кўрсатилганхизмат) бўйича сотувчи берган ахборотга мос келмаслиги.
- **Кафолат муддати** — сотувчи белгилаган ёки ҚР қонунчилигида, ёки шартномаларда кўрсатилган, кун, ой, йил билан белгиланганвақт муддати.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ҳозирги кунда бутун дунёда истеъмолчилар ҳуқуқлари давлат, суд ва жамият томонидан ҳимоя қилинмоқда.

Қизиқарли манба!

Истеъмолчиларнинг ҳуқуқлари қаерларда кўпроқ поймол бўлади?

чакана совдо соҳасида – сифатсизмаҳсулотларнисотиш, маҳсулотларниалмаштириш ёки қайтариб олишни рад этиш, маҳсулотларнинг хавфсизликталабларигамувофиқ келмаслигига доир шикоятлар;

уй-жой коммунал хўжалик соҳасида – электр, иссиқ сув, сув жиҳозлаш хизматлари сифатсизлигига,квартира эгалари кооперативлар раҳбарларининг ўз вазифаларини бажармаслигига боғлиқ шикоятлар;

ижтимоий овқатланиш соҳасида – сифатсизозиқ-овқат маҳсулотларига боғлиқ ва аҳолининг санитар-эпидемиологик манфаатларисоҳасидаги қонунбузарликларни аниқлашга боғлиқ муаммолар шикоятнинг кўп қисмини ташкил этади;

маиший хизматлар соҳасида – жиҳозларни сифатсиз тайёрлаш ва таъмирлаш, гўзаллик салонлари ва сартарошларнинг сифатсизхизматлари,автомобилларни таъмирлаш, Уй-жой ширкатлари фаолиятларибўйича шикоятлар қилинади.

Истеъмолчилар харажатининг кўп қисми чакана савдо, уй-жой коммунал хўжалик, соғликни сақлаш, молия хизмати, маиший хизмат соҳаларини ўз ичига олади.

Истеъмолчилар ҳуқуқининг бузилишига доир муаммолар қуйидаги давлат органлари томонидан ўрганилади:

Қозоғистон Республикасининг Молия вазирлиги. Назорат-касса аппаратларидан фойдаланиш қоидаларининг бузилиши, акцизланган маҳсулотларни сотиш тартиблари, маҳсулотларни сотиб олиш фактини тасдиқлайдиган ҳужжатларни бермаслик ва ҳ. к. қонунбузарликлар ўрганилади.

Ички ишлар вазирлиги. Кам ўлчаш, пул қайтимини кам бериш, маҳсулотларнинг истеъмол хоссалари ёки сифатига тегишли истеъмолчиларга сохта хабарлар бериш, хизмат кўрсатиш, сотиш билан шуғулланадиган ташкилотлар ёки хусусий тадбиркорларнинг истеъмолчиларни бошқа йўллар билан алдашлари каби қонунбузарликлар ўрганилади.

Қозоғистон Республикаси Миллий иқтисодиёт вазирлигининг Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қўмитаси. Техник регламентлар ва меъёрий ҳужжатлар билан тасдиқланган талабларга риоя қилинмаслик ҳолатлари ўрганилади.

Қозоғистон Республикаси Инвестициялар ва тараққиёт вазирлиги. Метрология ва техник тартибга солиш соҳасидаги мувофиқликлар бўйича ҳужжатлардан, ўлчов воситаларидан фойдаланиш жараёнида вужудга келадиган қонунбузарликлар ўрганилади.

Қозоғистон Республикаси Миллий иқтисодиёт вазирлигининг Табиий монополияларни тартибга солиш ва рақобатни ҳимоя қилиш қўмитаси.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Коммунал хизмат кўрсатиш (электр, иссиқлик, сув жиҳозлаш ва ҳ. к.) жараёнидаги тарифлар бўйича, кўрсатилган хизматларга чекловлар қўйиш, инфратузилмаларнинг бўлмаслиги сабабли керакли хизмат турларини таклиф қилмаслик каби қонунбузарликлар ва ҳ. к. ўрганилади.

Глоссарий

- **Товар (иш, хизмат) нинг сифати** – товар (иш, хизмат) хусусиятларининг истеъмолчилар эҳтиёжларини таъминлаш имконияти-га тегишли тўплами.

Қозоғистон Республикаси Миллий иқтисодиёт вазирлигининг Қурилиш ва уй-жой коммунал хўжалик ишлари бўйича қўмитаси. Квартира эгаларининг кооператив (КЭК) таклиф қиладиган хизматдаги (чиқиндиларни чиқариш, тегишли инфратузилмаларнинг бўлмаслиги, қурилиш муаммолари ва ҳ. к.) қонунбузарликлари ўрганилади.

Истеъмолчиларнинг жамоат бирлашмалари мавжуд. Улар истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларни амалга оширишга қаратилган хизмат турлари билан шуғулланадилар. Қозоғистон Республикасида истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳаларида фаолият юритадиган 172 та жамоат бирлашмалари рўйхатдан ўтган. Улар орасидаги фаоллари – 64 та. Қозоғистон Истеъмолчилар миллий лигасининг ташкил топганига 26 йилдан ошди. Жамоат бирлашмалари истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича тушунчалар ва маслаҳатлар беради, сотувчи (ижрочи, тайёрловчи)нинг устидан судгача бўлган норозилик шикоятларини ёзишга ёрдамлашади, тегишли даъво аризаларини тайёрлайди ва судга беради. Фуқаролар орасида катта ишончга ва ҳурматга эга. Улар истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш имкониятларини амалиётда исботлаб берадилар.

Шундай қилиб, истеъмолчи деганимиз – ўзининг шахсий эҳтиёжлари ва шахсий хўжаликларида фойдаланиш мақсадида товар, маҳсулотлар сотиб оладиган ёки хизматлар ва ишлардан фойдаланадиган фуқаролардир.

“Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида” маҳсус Қонун бор. Ҳуқуқлари поймол бўлган ҳолатларда истеъмолчилар судга даъво аризалари билан мурожаат қила оладилар. Даъво-аризада сотувчига нисбатан шикоят, жавобгарнинг талаблари ва унинг қандай қонуннинг нечанчи моддаси асосида таклиф қилинганлигини кўрсатилиши керак.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқлари қайси соҳалардакўпроқ бузилади?
2. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини қайси давлаторганлари ҳимоя қилади?
3. Судгачашикоят дейилганда нималар тушунилади?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Вазиятни таҳлил қилинг.

1. Ёрлиқдаги нарх кўрсаткичида маҳсулот нархи кўрсатилган, сотувчи кассага тўлов пайтида маҳсулот чекига бошқа нарх ёзади. Бу қонунийми?

Жавоб: Йўқ, ноқонуний. Ёрлиқдаги нарх кўрсаткичини ўз вақтида ўзгартириш – сотувчининг вазифаси("Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Қонуннинг 24-моддаси)."24-модда. Сотувчи (тайёрловчи, ижрочи)нинг вазифалари.Маҳсулотларнинг нархлар ёрлиғи билан тасдиқланган, савдо объектининг ички ва (ёки) ташқи расталарига қўйилган, кўрсатилган баҳосига мувофиқ сотувчи (тайёрловчи) сотишга мажбур, истеъмолчи эса сотиб олиш ҳуқуқига эга". Агар сотувчи бу ишни ўз вақтида қилмаса, у ҳолда маҳсулотни ёрлиқда кўрсатилган нарх билан сотиши шарт, акс ҳолда сотувчига жарима тайинланиши мумкин.

2. Менга муддати ўтиб кетган маҳсулот сотишди. Нима қилмоғим керак?

Жавоб: Маҳсулотнинг тузатиш мумкин бўлмаган камчилиги топилган ҳолатларда истеъмолчи ўз хоҳишига кўра товарни алмаштирмайди ёки нархини пасайтиришни талаб қила олади, шу билан бирга, маҳсулотни рад этиб, пулини қайтариб ола олади.

3. Агар маҳсулотни сотиб олгим келмай қолса, у ҳолда ўрнига қандай маҳсулотларни алмаштириб ёки қайтариб бера оламан?

Жавоб: "Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Қонуннинг 30-моддасига мувофиқ қуйидаги маҳсулотларни алмаштириш ёки қайтариш мумкин эмас:

1) дори-дармонлар ва тибиий буюмлар;

2) ички кийимлар;

3) чойшаб буюмлари;

4) ҳайвонлар ва ўсимликлар;

5) метрлаб сотиладиган маҳсулотлар,аниқроғи, барча турдаги толалардантайёрланган газламалар,тўқимачилик ва пардали каноп газламалар,сунъий чармлар, гилам буюмлари, нотўқима материаллар, тасмалар, дантеллар, симлар, боғишлар, кабеллар, линолеумлар, багетлар, пленкалар, клеенкалар;

6) уяли алоқаларнинг абонент тузилмасини.

Бошқа барча маҳсулотларни 14 кун ичида ҳеч қандай сабабини тушунтиришларсиз қайтариш ва алмаштириб олиш мумкин. Булар – фойдаланилмаган, ўз хоссасини йўқотмаган, истеъмолчиларда мазкур товарларни аниқ ана шу сотувчидан олганлигини исботлайдиган ҳужжатлари мавжуд товарлар. Камчиликлари бўлган ҳар қандай товарларни алмаштириб олиш ва қайтариб бериш мумкин.

4. Товарни чексиз қайтариш мумкинми?

Жавоб: Ҳа, мумкин. "Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрсида"ги Қонуннинг 18-моддасига мувофиқ, истеъмолчиларда маҳсулотни харид қилиш фактини тасдиқлайдиган маҳсулотга оид чек ёки бошқа ҳужжатларнинг бўлмаслиги унинг талабларини таъминлашни рад этиш учун асос бўла олмайди.

Бу истеъмолчи ўзининг маҳсулотни сотиб олганини тасдиқлайдиган гувоҳларнинг кўрсатмалари, бошқа исботловчи воситалар, жумладан, фото ва (ёки) видео тасвирлардан фойдаланаолишини англатади.

5. Товар ўтказилди. Мен бу товар учун пулимни қачон қайтариб оламан?

Жавоб: Бунинг учун сотувчида 10 кун бор. У пулни нақд қайтара олади ёки почта орқали картасига ёки ҳисоб-рақамига ўтказиб беради. Ўтказмалар бўйича харажатларни сотувчи тўлайди.

6. Сифатсизмаҳсулотни қайта ўтказгим келмайди. Мен бунинг учун тўлаган пулимнинг бир қисминигина қайтариб оламанми?

Жавоб: Ҳа, истеъмолчи сифатсизмаҳсулотнинг нархини пасайтиришни, маҳсулотнинг камчиликларини созлаш учун сарф қилинган харажатларни қоплашни, маҳсулот учун тўланган пулларни қайтаришни, етказилган зарарларни қоплашни сотувчидан талаб қила олади. Бу ҳаракат тегишли талабларберилган кундан бошлаб ўн кун ичида амалга оширилиши керак.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7. Товарнинг камчиликлари бор. Агар қутиси сақланмаса, мен товар учун тўлаган пулимни қайтариб ола оламанми?

Жавоб: Сифатсизмаҳсулотни қайтариш учун қутининг бўлмаслиги тўсиқ бўла олмайди. Истеъмолчи маҳсулотни қайтариш бўйича даъво қилгандан кейин маҳсулот бутунлай қайтарилишга киради, яъни асосий буюм, унинг қисмлари ва керакли жиҳозлари. Олиб юриш пайтида яроқсиз бўлиб қоладиган, тез бузиладиган керакли жиҳозлар ва қутичаси унга кирмайди.

8. Товар кафолат бўйича таъмирдан ўтказилди. Агар у яна бузиладиган бўлса, кафолат муддатини қандай ҳисоблаш керак?

Жавоб: Камчиликлари таъмирланган ҳолатлардатоварнинг кафолат муддати товардн фойдаланилмаган муддатга узайтирилади. Мазкур муддатга истеъмолчининг мурожаат қилган кунидан бошлаб таъмирлаш тугаган кунгача бўлган муддат киради.

9. Менинг ҳуқуқларим поймол бўлса, мен қаерга шикоят қила оламан?

Жавоб: Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш жамиятига, тегишли давлатор-ганларига, судга.

10. Улардан ҳеч қайси бири менга ёрдам бера олмади, судлашиш қолди. Аниқ қайси судга мурожаат қилсам бўлади?

Жавоб: Сиз ўзингиз яшайдиган жойга яқин, жавобгар яшайдиган жойга яқин, шартнома тузилган жойга яқин, ўзингиз учун қулай бўлган судни танлай оласиз.

11. Агар мен судга мурожаат қилсам, товар учун тўлаган пулларимни қайтариб олишдан ташқари, яна нималардан умид қила оламан?

Жавоб: Ҳа, сиз моддий зарарлар учун қўшимча пул ола оласиз, уни сизга истеъмол ҳуқуқингизни поймол қилган айбдор шахстўлабберади. Моддий зарар учун тўланажакҳақ судтомонидан белгиланадива у мулкий зарарни қоплаш нархи ҳажмига боғлиқ эмас. Моддий зарар учун тўланажак ҳақ мулкий зарарга, истеъмолчи томонидан етказилган зарарларга тегишли бўлмаган ҳолда амалга оширилади. Бундан ташқари, агар сотувчи ёки ижрочи сизнинг талабингизни ўзбошимчалик билан таъминламаса, у ҳолда суд унга сизнинг фойдангиз учун сизга бериладиган сумманинг 50 фоиз миқдорида жарима солади.

12-боб. ОИЛА ҲУҚУҚИ ТИЗИМИ

69-§. ОИЛА ҲУҚУҚИНИНГ МАНБАЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Бугун дарсда:

оила, оила ҳуқуқи, оила муносабатлари деган нима эканлигини биламиз; оила муносабатлари қандай меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар орқали тартибга солинишини ўрганамиз.

Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 27-моддасида: “Никоҳ ва оила, она ва ота ҳамда болалар давлат ҳимоясига олинади. Болаларга ғамхўрлик қилиш ва уларни тарбиялаш — ота-оналарнинг ажралмас ҳуқуқи ва мажбурияти. Вояга етган меҳнатга лаёқатли болалар меҳнатга яроқсиз ота-оналарига ғамхўрлик қилиши шарт” дейилган. Ушбу конституциявий меъёрлар барча оилалар ҳуқуқи тизимининг асоси ҳисобланади.

Таянч сўзлар:

- оила ҳуқуқи
- никоҳ
- қариндошлик
- қариндошлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Оила муносабатларини тартибга соладиган ҳуқуқий меъёрлар тўплами оила ҳуқуқи деб аталади. “Никоҳ (эр-хотин) ва оила тўғрисида”ги (2011) ҚР Кодекси оила-никоҳ муносабатларини тартибга солади. Шу билан бирга, “Бола ҳуқуқлари тўғрисида”ги (2002), “Оила намунасидаги болалар қишлоғи ва ёш болалар уйлари тўғрисида”ни (2000), “Вояга етмаган шахслар ўртасидаги ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва болаларнинг назоратсиз ва бошпанасиз қолишнинг олдини олиш тўғрисида”ги (2004) Қонунлар муҳим аҳамиятга эга.

Мамлакатимизда оила-никоҳ муносабатларини тартибга соладиган бир неча халқаро шартномалар ратификация қилинган. Масалан, Қозоғистон Республикаси Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция (1989), Ҳаётдаги хотин-қизларнинг фуқаролиги тўғрисидаги конвенция (1957),

Хорижда алиментни ундириш тўғрисидаги конвенция (1956), Фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги конвенция (1993)ларни ратификация қилган.

2010 йил12 мартда Болаларни ҳимоя қилиш ва чет элда фарзанд асраб олиш тўғрисидаги Гаага Конвенцияси (1993) ратификация қилинган. Шу тариқа, ҚР Ҳукумати Қозоғистондан чет элликлар асраб олган фарзандлар тўғрисида ахборот сўраб олиш имкониятига эга бўлган. Шундай қилиб, уларнинг ҳаёти назоратга олинган.

Қизиқарли манба!

Қонунларда ҳали туғилмаган фуқароларга ҳуқуқлар берилишига доир ҳолатлар таҚРда Бола ҳуқуқлари бўйича ваколатли институт ташкил этилган. Мазкур орган болаларнинг эркинликлари ва ҳуқуқлари поймол бўлганлиги тўғрисидаги хабарларни қабул қилади. Давлат маркази ва маҳаллий ижро этувчи органлар, ташкилотлар ва у ерда ишлайдиган масъулшахслартомонидан болалар ҳуқуқи, эркинликларини поймол қиладиган ҳаракатлар(ҳаракатсизликлар)ҳамда қарорлар ўрганилади. Мазкур институт бевосита ҚР Президенти эътибори остида.

Давлат органлари, жисмоний ва юридик шахслар болаларни ижтимоий муҳитнинг салбий таъсирларидан,салбий ахборотлардан,уларнинг саломатлиги,маънавий камол топишига зарар етказадиган тарғибот ва ташвиқот ишларидан ҳимоя қилиши шарт. Давлат болаларнинг соғлом турмуш тарзига риоя қилишга доир тарғибот ишларини, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ўз сиёсатининг асосий йўналиши деб ҳисоблайди (“Бола ҳуқуқлари тўғрисида”ги Қонун, 36-модда, 2002 й. 8 август).

Оила қуришнинг асоси никоҳ бўлиб саналади.

Оила ҳуқуқи фақат шартли турда оила деб аталадиган ўзга муносабатларни ҳам тартибга солади. Масалан, набиралари ва бувиларининг

Қозоқ халқининг “Қиз узатиш” никоҳ дастури.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

орасидаги ёки оила қуриб, алоҳида турадиган, вояга етган акалари ва сингиллари орасидаги муносабат. Атаб ўтилган муносабатлар қариндошликка асосланган, шунинг учун бундай муносабатларни қариндошчилик муносабатлари деб айтилади.

Қизиқарли манба!

Қозоқ ва ўзбек тилларидаги кўп сўзлар қариндошликнинг турли даражаларини англатади.Масалан,ота, бола, набира (эркак кишининг фарзандларидан тарқалган ўғил ва қиз), шўбере-чевара (набиралардан тарқалган авлодлар),шўпшек-абира (тўртинчи авлод),немене-дубара (еттинчи авлод),туажат-бегона (немене-дубаранинг фарзанди). Қисқача айтганда, еттинчи отагача бўлган ҳар бир қариндош ўз номига эга. Бундан қозоқлар жамиятида авлодлар ўртасида алоҳида яқин алоқалар мавжуд бўлганини англаш мумкин.

Инглиз ва америкаликлар жамиятида қариндошликнинг кам тармоқли тизими шаклланган, шунинг учун ҳам бундай узоқ қариндошликни англатадиган сўзлар керак эмас. Инглиз тилида, ҳатто тўртта қариндошни билдирадиган ҳеч қандай атамаларйўқ.

Тробрианд оролидаги Меланезиядаяшайдиган қабила тилида олти хил қарнидош — ота, отанинг акаси, отанинг опаси ўғли, ота ва онанинг опалари ўғли, отанинг опаси қизининг фарзанди,отанинг акаси фарзандининг фарзанди,отанинг опаси фарзандининг фарзанди — битта сўз билан айтилади. Бу борада алоҳида ҳурмат билан қарайдиган барча қариндошларни умумий атама билан аташади.

Қозоқлар жамиятида аёл киши учун ўз қариндошлари — тўркин, эркак кишининг қариндошлари — қайин бўлади; хотин эрининг барча катта қариндошлари — келин, кичик қариндошлари — янга (женге) деб аташади.

Оиладаги муносабатларнинг ҳаммаси қонун орқали тартибга солинавермайди. Унинг асосий созловчиси – ўзаро ҳурмат, муҳаббат, ғамхўрлик кўрсатиш ва маънавий қўллаш тамойилларига асосланган ахлоқий нормалар. Кўп жойларда оилавий ҳаёт анъаналар ва урф-одатларга асосланган оилани моддий жиҳатдан таъминланишини эр кишига – отага юклатилган; катталарни, қариндошларни ҳурмат қилиш, сийлаш, кичикларга ғамхўр бўлиш ва т. б.

Оиланинг ички масалалари оила аъзоларининг ўзаро розилиги билан ҳал қилинади. Агар бу масалаларда вояга етмаган болалар ҳам иштирок этишса, оилавий муҳокамага улар ҳам қатнаштирилади. Оилавий муносабатлар бузилган тақдирда ҳуқуқ нормаларининг аралашишига тўғри келади. Оила мулк муносабатларининг қонун бўйича тартибга келтиради, чунки бу муносабатларнинг объектиси моддий манфаатлар бўлиб ҳисобланади. Оила ҳуқуқи фуқаролик қонун билан чамбарчас боғланган бўлади.

Ёдда тутинг! Фуқаролик ҳуқуқда, масалан, қонун бўйича мулкка меросхўрлик қилишда, яқин қариндошлар ҳам, узоқ қариндошлар ҳам инобатга олинади. Бугунги кунда меросхўрларнинг олтита навбати аниқланган. Қонун бўйича меросхўрлар меросга навбат тартиби билан эга бўлади.

Оилада тўлиқ ва тўлиқ бўлмаган турлари мавжуд. Тўлиқ оилаларда ота-онаси, болалари ва ота-онаси томонидан катта авлод вакиллари — бобоси ва бувиси бўлади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тўлиқ бўлмаган оилаларда болаларнинг ота-оналаридан биттаси бўлади. Бу борада болаларнинг ота-оналари никоҳдан ажрашган бўлса, болалари қарамоғида қолган ота-оналарга иккинчи томон болаларни ва меҳнатга яроқсиз хотин (эр)ни парваришлаш учун алимент тўлайди. Агар эр-хотинлардан биттаси вафот этса, иккинчисининг қарамоғида вояга етмаган фарзандлар бўлса, у ҳолда уларга давлат томонидан моддий ёрдам кўрсатилади. Шундай қилиб, тўлиқ ва тўлиқ бўлмаган оила ҳам ҳар қандай шароитда қонун ва давлат орқали ҳимоя қилинади.

Эътиборберинг!

Қозоғистон Республикаси кўп болали оилаларга алоҳида меҳрибонлик қилмоқда. Бугунги кунда тўрт ва ундан кўп болали оилалар кўп болали оилалар деб ҳисобланади.

Ёдда тутинг! Давлат бошқаруви органларига оилаларнинг шахсий ишларига аралашиш бўйича таъқиқ қўйилган. Масалан, оила аъзоларига болани қандай тарбиялаш, тарбияси оғир болаларга қандай жазолар қўллаш, оила бюджетини шакллантириш ва бошқалар тўғрисида буйруқ беришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Шу тариқа, оилаларнинг ички тузилмалари ҳуқуқий тартибга солишдан ташқарида қолади ва ахлоқий тамойилларга асосланади.

"Никоҳ (эр-хотин) ва оила тўғрисида" Қозоғистон Республикаси Кодексидаги оила ҳуқуқлари тамойиллари:

1) эркак ва аёл ўртасида ихтиёрий никоҳ (эр-хотин) иттифоқи;
2) оилада эр-хотинларнинг тенг ҳуқуқлари;
3) оила ишларига кимларнингдир ўзбошимча аралашишларига йўл берилмаслик;
4) оила ичидаги муаммоларни ўзаро розиликлар орқали ҳал қилиш;
5) болаларга оилада яхши тарбия бериш, уларнинг вояга етиши ва куч-қувватга эга бўлиши учун ғамхўрликлар кўрсатиш;
6) оилада вояга етмаган, кекса ва меҳнатга лаёқатсиз аъзоларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини яхши ҳимоя қилиш;
7) оила аъзоларининг ўз ҳуқуқларини тўсқинликларсиз амалга оширишини таъминлаш, ушбу ҳуқуқларни суд орқали ҳимоя қилиш имконяитлари;
8) барча оила аъзоларининг соғлом ҳаёт тарзини қўллаб-қувватлаш.

Болалар оилада тарбияланиш ҳуқуқига эга

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Никоҳ ва оилани ҳимоя қилиш икки хил шаклда амалга оширилади: *юрисдикциявий* ва *ноюрисдикциявий*.

Биринчи тури — оила ҳуқуқининг бузилган ёки талаш ҳуқуқларни ҳимоя қилиш борасидаги ваколатли давлат органларини тортиш орқали ҳимоя қилиш. Булар — суд, прокурор. Фуқаролик ҳужжатларни тиркаш органлари (ФҲДЁ), ғамхўрчилик органлари ва ички ишлар органлари.

Ноюрисдикциявий шакли — оилаларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича ташкмлотлар ва фуқароларнинг хатти-ҳаракатлари.

Фуқаролар бу ҳаракатларни давлат органларидан ёрам сўрамаган ҳолда ўзлари амалга оширадилар. Бундай хатти-ҳаракатлар *ўз ҳуқуқларини мустақил ҳолда ҳимоя қилиш деб аталади.*

Ёдда тутинг! Суд орқали ҳимоя қилиш — оила ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг асосий тури. Бу ишларда прокуратура, ички ишлар органлари, ФҲДЁ органлари, тарбия муассасалари, ижро этувчи органлар — ҳокимият муҳим ўрин эгаллайди. Масалан, ҳокимият ота-оналар ғамхўрликларидан маҳрум бўлган болаларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш чора-тадбирларини амалга ошириш, бундай болаларни рўйхатга олиш ишларини ташкиллаштириш, уларни оилаларга жойлаштиришга ёрдамлашиш ишларини ташкиллаштириши шарт. Ички ишлар органлари болаларни куч ишлатиш йўллари орқали тортиб олиш, шунингдек, алимент тўлашдан қочиб юрган шахсларни қидиришга боғлиқ қарорларни мажбурий равишда бажартиришда иштирок этишлари мумкин.

Глоссарий

- **Оила** — бир-бири билан мулкий ва номулкий ҳуқуқлар ва мажбуриятлар орқали боғланган кишилар гуруҳи. Улар никоҳдан ўтиш, қариндошлик, фарзандликка олиш ёки болаларни ўз тарбиясига олишни бошқа шакллари орқали вужудга келади.
- **Бола** — 18 ёшга (вояга етмаган) тўлмаган шахс.
- **Никоҳ** — эр-хотинлар ўртасидаги мулкий ва номулкий ҳуқуқлар ва мажбуриятларни вужудга келтирадиган, оила қуриш мақсадида қонунчиликда белгиланган тартиблар асосида томонларнинг ихтиёрий ва тўла розиликлари асосида тузилган эркак ва аёл ўртасидаги тенг ҳуқуқли иттифоқ.
- **Қариндошлик** — бир-бири ёки умумий ота-боболардан тарқалган шахсларнинг чамбарчас алоқалари.

Шундай қилиб, оилалар барқарорлиги жамият барқарорлиги билан таъминланади. Давлат ва жамият оилаларнинг имкон қадар тўлиқ оила бўлиши тарафдори. Одатда, тўлиқ оилаларда болалар ўзларини хавфсиз ҳис қиладилар, улар маънавий ва моддий томондан таъминланади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Оила тушунчасига изоҳ беринг. Ўзингизнинг оилавий шажарангизни яратинг. Қариндошлардан қайси бирлари катта ҳуқуқларга, қайси бирлари эса катта мажбуриятларга эга эканликларини аниқланг.
2. Қариндошлик алоқалари деган атамага қандай тушунасиз? Қариндошлар бир-бирларига ёрдам беришлари керакми? Қариндошлар ўртасидаги муносабатлар қонун билан тартибга солинадими?
3. Сиз яшаётган жойда кўп болали оилаларга қандай имтиёзлар берилган? Ушбу саволларни муҳокама қилинг, ҳаёт билан боғланг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-даражали топшириқ. Л. Толстойнинг "Уйингиздаги бахтли одам — энг бахтли одам" деган сўзи мазмунини тушунтиринг. Бўлажактурмуш ўртоғингизнинг вужудида қандай хусусиятлар бўлишини хоҳлайсиз?

2-даражали топшириқ. Болалар манфаатларини кўзлайдиган давлат сиёсатининг мақсадларини таҳлил қилинг ("Бола ҳуқуқлари тўғрисида"ги Қонун, 6-модда). "Болаларнинг тана тузилиши, интеллектуал, маънавий ва ахлоқий жиҳатдан ривожланиши, уларнинг вужудида ватанпарварлик, қаҳрамонлик ва тинчликпарварлик туйғуларни тарбиялашда, шунингдек, болаларнинг шахсий инсоний хусусиятларининг жамият манфаати, давлат халқларининг анъаналари, миллий ва дунёвий маданият ютуқларига эришиши учун имкониятларини яратишга ёрдамлашиш;" деган мақсадларга эътибор қаратинг. Ушбу мақсадларга қандай эришиш мумкинлиги ҳақида ўз фикрингизни айтинг.

70-§. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ. ЭР-ХОТИНЛАРНИНГ ҲУҚУҚЛАРИ ВА МАЖБУРИЯТЛАРИ. НИКОҲ ШАРТНОМАСИ

Бугун дарсда:

оилавий муносабатлар, уларнинг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлари қандай тартибга солинишини биламиз; никоҳ шартномаси билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- эр-хотин
- никоҳ шартномаси
- ҳуқуқлар, мажбуриятлар
- эр-хотинларнинг мулкий тартиби
- умумий мулк

Никоҳда эр-хотинларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бир хил бўлади. Қонунда хотин-қизларнинг ҳуқуқларини чеклаш таъқиқланади. Бу хотин-қизларга фақат уй хўжалиги ишлари билан шуғулланишни эмас, шу билан бирга, эркак кишлиар каби бизнес билан шуғулланиш, лавозимларга эгалик қилиш ва ҳ. к. ишлар билан машғул бўлиш учун имкон беради.

Эр-хотин муносабатлари умрбодлик муносабатлар ҳисобланади, яъни никоҳ муайян муддатларга тузилмайди. Қозоғистонда давлат органларида рўйхатдан ўтган никоҳларгина қонуний никоҳлар ҳисобланади.

Эътиборберинг!

Фуқаролар никоҳдан ўтмасдан ҳам, бирга яшаб, уй хўжалиги ишларини биргаликда олиб бориш истаклари мавжуд ҳолатлар реал ҳаётда учрайди. Бу *фуқаролик никоҳ* ёки *аниқ никоҳ муносабатлари* деб аталади. Фуқаролик никоҳлардан туғилган фарзандлар ҳам, рўйхатдан ўтган никоҳлардан туғилган фарзандлар каби қонун билан ҳимоя қилинади. Бироқ, бундай муносабатлар, одатда, томонлар учун қонунчилик оқибатларини вужудга келтирмайди. Аммо, фуқаролик никоҳда туғилган фарзандларни тарбиялаш ва вояга етказиш ота-оналар мажбурияти сирасидан олиб ташланмайди.

Никоҳлари (эр-хотин бўлиш) давлат рўйхатидан ўтган кундан бошлаб эр-хотинларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари вужудга келади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Эр-хотинларнинг ҳуқуқлари:

— эр-хотинлардан ҳар бири фаолият тури, касби ва диний эътиқодини эркин танлаш ҳуқуқига эга;

— эр-хотинлар она бўлиш, ота бўлиш, болаларни тарбиялаш, уларга билим бериш, эр-хотинларнинг доимий яшайдиган жойларига доир масалаларни ва оила ҳаётига тааллуқли бошқа масалаларни биргаликда ҳал қиладилар;

— никоҳдан ўтиш (эр-хотин бўлиш) пайтида эр-хотинлар ўз хоҳишлари бўйича умимий фамилия сифатида ўзларидан биттасининг фамилиясини танлайдилар ёки эр-хотинлардан ҳар бири ўзларининг никоҳгача бўлган фамилияларини сақлаб қолади, ёки биттаси (иккаласи ҳам) ўз фамилияларига иккинчи томон фамилиясини қўшиб олади.

— никоҳ (эр-хотин) бекор бўлган ҳолатларда эр-хотинлар никоҳдан ўтиш (эр-хотин бўлиш) пайтида танлаган фамилияларини сақлаш ёки ўзларининг никоҳгача бўлган фамилияларини тиклаш ҳуқуқига эга;

— эр-хотинларнинг умумий мулкларига ҳуқуқ ва никоҳдалиги (эр-хотин бўлиб турганда) пайтида уй хўжалик ишларини олиб бориш, болаларни вояга етказишни амалга оширган ёки бошқа далилий сабаблар билан алоҳида даромадларга эга бўлмаган умр йўлдошига ҳам тегишли бўлади;

— эр-хотинларнинг умумий мулкларга эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва бошқариш эр-хотинларнинг иккаласининг розилиги бўйича амалга оширалади.

Эътиборберинг!

Эр-хотинларнинг деҳқон ёки фермер хўжалиги аъзоларининг умумий мулки ҳисобланадиган мулкларга эгалик қилиш, улардан фойдаланишва бошқариш ҳуқуқлари Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодексида белгиланган.

Эр-хотинларнинг мажбуриятлари:

— эр-хотинлар оилада ўз муносабатларини ўзаро ҳурмат ва ўзаро ёрдам асосида тузиш, оиланинг манфаатива кучайишига ёрдамлашиш,ўз фарзандларинингсоғликларига, вояга етишларига ва уларнинг салоҳиятларигағамхўрликлар кўрсатиши шарт;

— никоҳдан ўтиш (эр-хотин бўлиш)ни давлат рўйхатидан ўтаётган пайтда фамилиялари ўзгарган ҳолатларда,фуқаролар бир ой муддат ичида шахсини тасдиқлайдиган ҳужжатларни алмаштириши шарт;

— эр-хотинлардан биттаси кўчмас мулкка эгалик қилиш бўйича ҳаракат ва нотариусда тасдиқлаттириш ҳамда (ёки) қонунда белгиланган тартиб асосида рўйхатдан ўтказиш тақозо қилинадиган ҳаракатларни амалга ошириш учун иккинчи томоннинг нотариус томонидан тасдиқланган розилиги бўлиши шарт.

Эътиборберинг!

Эр-хотинларнинг никоҳдалиги (эр-хотин бўлиб турганда) пайтида тўплаган мулклари уларнинг умумий мулклари ҳисобланади. Улар:

— эр-хотинлардан ҳар бирининг иш фаолиятларидан,тадбиркорлик фаолиятларидан ва интеллектуалфаолиятнатижаларидан тушган даромадлари суммаси;

— эр-хотинларнинг умумий мулкларидан ва эр-хотинлардан ҳар бирининг алоҳида мулкларидан олинган даромад суммаси;

— улар олган пенсиялар, ёрдам пуллари, пенсия жамғармалари, шунингдек, махсус белгиларга эга бўлмаган мақсадсиз бошқа пулли тўловлар;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— эр-хотинларнинг умумий даромад суммалари ҳисобидан олинган қўчмас ва кўчар мулклар, қимматбаҳо қоғозлар, пайлар, омонотлар, кредит ташкилотларга ёки бошқа ташкилотларга ётқизилган капитал улушлар;

— оиладакимнинг номига сотиб олингани ёки пул харажатларини эр-хотинларнинг қайси бири ётқазганидан қатъий назар, эр-хотинлар никоҳдалиги (эр-хотин бўлиб турганда) пайтида тўплаган бошқа ҳар қандай мулклар.

Эр-хотинлардан ҳар қайси бирининг мулки:

— никоҳдан ўтиш (эр-хотин бўлиш)гача эр-хотинларнинг ҳар қайси бирига тегишли бўлган мулклар;

— эр-хотинларнинг никоҳдалиги (эр-хотин бўлиб турганда) пайтини ҳам меросхўрлик тартиби ёки бошқа қарзларсиз ҳаракатлар бўйича совға сифатида олган мулклар;

— никоҳдалиги (эр-хотин бўлган) пайтида эр-хотинларнинг умумий харажатлари ҳисобидан сотиб олинса ҳам, қимматбаҳо ашёлар ва бошқа зеб-зийнат ашёларини қўшмаганда, шахсий ашёлар (кийим-кечаклар, пойафзаллар ва бошқалар).

Ёдда тутинг! Низо пайдо бўлган ҳолларда, эр-хотинларнинг умумий мулкларини тақсимлаш, шунингдек, эр-хотинларнинг ушбу мулкларга тегишли улушларини аниқлаш медиация ёки суд тартиби асосида олиб борилади. Эр-хотинларнинг умумий мулкларини тақсимлаш ва бўлиш пайтида суд вояга етмаган болаларнинг манфаатларини инобатга олган ҳолдла, эр-хотинларнинг талабларига биноан эр-хотинлардан ҳар қайси бирига қандай мулклар ўзаро бўлиниши мумкинлигини белгилайди.

Вояга етмаган болаларнинг эҳтиёжларини таъминлаш учун сотиб олинган ашёлар (кийим-кечаклар, пойафзаллар,мактаб ва спорт қуроллари, мусиқа асбоблари, болалар кутубхонаси ва бошқалар) тақсимотга тушмайди ҳамда болалар ўзлари билан бирга яшайдиган ота ёки онага, қўшимча тўловларсиз берилади.

Эр-хотинлар ўзларининг вояга етмаган умумий фарзандлариномига эр-хотинларнинг умумий мулки ҳисобидан қўйган омонатлари ана шу болаларга тегишли бўлади ва эр-хотинларнинг умумий мулкларини тақсимлаган пайтда ҳисобга олинмайди.

Никоҳ шартномаси ёзма равишда тузилади ва уни шартли равишда нотариус тасдиқлаши керак. Никоҳ шартномаси никоҳни рўйхатдан ўтказишдан олдин ҳам, никоҳдалиги пайтидаги ҳар қандай вақтда ҳам тузилиши мумкин. Фуқаролик никоҳда бўлган эр-хотинлар, яъни давлат органларида рўйхатдан ўтмаган шахслар никоҳ шартномасини туза олмайдилар.

Никоҳ шартномаларининг субъектлари эр-хотинлар (улар сафида ўзларининг ота-оналари ҳам бўлиши мумкин) ёки никоҳдан ўтишга тайёргарлик кўраётган шахслар (куёв ва келин) бўлиши мумкин. Юқорида таъкидланганларни инобатга олган ҳолда, никоҳ тўғрисидаги шартномаларни аниқ эр-хотинлар, яъни бирга яшайдиган ва бир-бирига ғамхўрликлар кўрсатадиган, бироқ махсус органларда рўйхатдан ўтмаган шахслар тузиши мумкинми деган саволлар пайдо бўлади. Албатта, йўқ. Ҳатто улар бундай розиликларга эга бўлса-да, бу қонунга

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Оила – давлатнинг асоси.

кўра никоҳ шартномаси деб ҳисобланмайди. Бундай розиликларни давлат ўз ҳимоясига олмайди ва бундай никоҳлар бекор бўлган шароитларда давлат томонидан таъминланмайди.

Эр-хотинлар бир-бирини парваришлаш бўйича ҳуқуқлар ва мажбуриятларни аниқлаш ҳуқуқига эга.

Эр-хотинларнинг шахсий ҳуқуқлари ва мажбуриятлари никоҳ шартномасининг мазмунини ифодалай олмайди.

Шундай қилиб, никоҳ шартномасини фақат мулкий характерга эга масалалар бўйича тузиш мумкин. Эр-хотинлар ёки бўлажак эр-хотинлар никоҳ шартномасини тузиш пайтида ахлоқий аспектларни инобатга олиши керак.

Глоссарий

- **Никоҳ шартномаси** — никоҳдан ўтадиган шахсларнинг розилиги ёки эр-хотинларнинг никоҳдалиги ва (ёки) никоҳлари бекор бўлгандан кейинги мулкий ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилайдиган шартнома.
- **Эр-хотинлар мулкининг қонуний тартиби** — эр-хотинларнинг никоҳ пайтида биргаликда топган мулклари уларнинг умумий мулклари ҳисобланади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Эр-хотинларнинг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлари қандай?
2. Никоҳ шартномаси тушунчасига изоҳ беринг. Фуқаролик никоҳдан ўтган шахслар никоҳ шартномасини туза оладиларми?

1-даражали топшириқ. 2017 йилнинг апрель ойида Д. ва А. лар никоҳга туришга қарор қабул қилади. Ота-оналарининг талаби бўйича улар масжидда никоҳдан ўтади. Ёш эр-хотинлар никоҳдан ўтгандан кейин ФҲДЁ давлат органидан рўйхатдан ўтиш шарт эмас деб ҳисоблайди.

Орадан бир йил ўтгандан кейин эри билан уришиб қолган Д. никоҳдан ажралиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Бироқ никоҳдан ўтганлиги тўғрисидаги гувоҳномаси бўлмаганлиги сабаблирўйхатдан ўтказиш органи унинг шикояини қабул қилиб олмайди.

Вазиятни таҳлил қилинг. Мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатларини баҳоланг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

71-§. ОТА-ОНАЛАР ОЛДИДА БОЛАЛАРНИНГ ВА БОЛАЛАР ОЛДИДА ОТА-ОНАЛАРНИНГ ҲУҚУҚЛАРИ ВА МАЖБУРИЯТЛАРИ

Бугун дарсда:

ота-оналар ва болалар ўртасидаги ўзаро ҳуқуқлар ва мажбуриятлар ҳуқуқ орқали қандай тартибга солинишини биламиз.

Болаларнинг туғилиши, уларни ота-оналарнинг белгиланган ҳуқуқий тартибларда, яъни болаларнинг туғилганлигини рўйхатдан ўтказиш ва рўйхатдан ўтказувчи органлардаги қайдлар орқали тасдиқлаши асосида ота-оналар ва болалар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлар пайдо бўлади.

Қизиқарли манба!

Замонавий тиббиётнинг тараққий топишига боғлиқ ҳолда дунёга фақат биологик йўл билан (қариндошлик) эмас, бошқа йўллар билан ҳам дунёга келиши мумкинлиги маълум. Бугунги кунда битта аёлнинг эмбрионини бошқа аёлга ўтказиш орқали ҳам болалар дунёга келтирилмоқда, ана шу аёлнинг ҳомиладорлиги, туғиши сунъий уруғлантириш ҳисобланади. Шунга боғлиқ қариндошликка асосланмаган муносабатлар ҳам ота-оналар муносабатларига тенглаштирилмоқда. Шу билан бирга, фарзандликка олувчи ва фарзандликка олинган болалар ўртасидаги муносабатлар ҳам ота-оналар муносабатига тенглаштирилмоқда. Суррогат онадан фойдаланишорқали фарзандларнидунёга келтириш (суррогат она ва потенциал ота-оналар ўртасидаги шартнома бўйича ҳомиладор бўлиш ва дунёга келтириш) ҳам ота-оналар муносабатига тенглаштирилмоқда. Юқорида кўрсатилганлар адабиётда болаларнинг ижтимоий келиб чиқиши сифатидааниқланади.

Рўйхатдан ўтказувчи органларда болаларнинг отаси ва онаси (фарзандликка олувчилар) сифатида қайд қилинган ёзувлар ва болаларга туғилганлиги (фарзандликка олинганлиги) тўғрисида берилган гувоҳнома болалалрнинг туғилганлигини тасдиқлайдиган ҳужжат ҳисобланади.

Қизиқарли манба!

Муайян бир аёлни боланинг онаси деб эътироф этиш, одатда, қийинчиликларни вужудга келтирмайди. Боланинг ана шу аёлдан туғилганлигини аёлни туғдирган тиббиёт муассасасиберган маълумотнома, тиббий муассасаданбошқа жойларда туғилган болаларга эса уни туғдирган тиббиёт ходими ёзиб берган ҳужжат, шунингдек, гувоҳ сифатида берилган тиббий протокол ва бошқа далолатномалардалил бўла олади. Уларга, одатда, тибиий экспертизалар (қон таҳлили), генетик дактилоскопия ва бошқалар киритилади.

Ҳозирги кунда донор (суррогат) она амалиётдакенг қўлланилмоқда. Амалиётдабундай ҳолатларда тез-тез келишмовчиликлар бўлиб туради. Суррогат она ўзи туққан болага доир ўз ҳуқуқларини талаб қилади. Дунё тажрибасида кўрсатганидек, суд кўп ҳолларда "ҳомиладор она" томонида бўлади. Шу боис келишмовчиликлар ва тушунмовчиликлар бўлмаслиги учун, шартномада барча шароитлар мукаммал ёзилиши керак.

Эркак кишининг ота эканини аниқлаш анча қийинчиликларни вужудга келтиради. Ота бўлиш презумпцияси бўйича, бола қайд қилинган

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

никоҳда дунёга келган ҳолларда онасининг эри унинг отаси деб эътироф этилади. Мазкур шахс боланинг отаси бўлиши мумкин деган тахминлар илгари сурилади. Бола бекор қилинган ёки яроқсиз деб тан олинган никоҳларда ёки онасининг жуфти вафот этган пайтдан бошлаб 270 кун ичида дунёга келган ҳолларда ҳам ота бўйича презумпция амалга оширилади.

Таянч сўзлар:

- ота-она
- бола ҳуқуқи
- бола ҳуқуқини ҳимоя қилиш
- ота-она ҳуқуқи

Агар ушбу ҳолатлардан кейин узоқ вақт ўтган бўлса, у ҳолда боланинг отаси бошқа эканлигига ишонч пайдо бўлади. Бола никоҳдан ўтмаган ота-оналардан туғилган ҳолатларда эркак кишининг ота эканлиги ихтиёрий равишда ёки суд орқали аниқланади. Ота бўлишни ихтиёрий турда тан олиш боланинг отаси ва онасининг рўйхатдан ўтказиш органларига биргаликда ариза ёзиш йўли орқали амалга оширилади. Шунингдек, вояга етмаган ота-оналар ҳам оталикни эътироф этиш ҳуқуқига эга.

Қизиқарли манба!

Ҳаётда ота бўлишнинг эркин туридан бошқа ҳоллари ҳам учрайди. Никоҳсиз туғилган боланинг отаси бўлиб тиркалишдан бош тортадиган шахслар ҳам учраб туради. Шунинг учун боланинг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида эркак кишининг оталиги суд орқали аниқланади.

Ота эканлигини аниқлаш тўғрисидаги низони ечишда экспертнинг хулосаси муҳим роль ўйнайди. У учун медициналик-генетикалик (ҳомиладор бўлган вақтини аниқлаш) биологиялик |қонни текшириш| ва бошқа турли экспертиза юргизилади

Глоссарий

- **Алимент**— (лотин. alimentum — "таом, парваришлаш")эр-хотинлардан биттаси иккинчисига, ота-она вояга етмаган фарзандларига, катта фарзандкекса ота-онасига ва ҳ. к. шартли равишда тўлайдиган овқатланиш учун мўлжалланган харажат. Уни одамлар ўз хоҳишига кўра ва суд орқали тўлайдилар.
- **Ота-она ҳуқуқий муносабатлари**— ота-оналарнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари

Эркак киши каби болалар ҳам ўз ҳуқуқларига эга, бу энг аввало — табиий ва ажралмас ҳуқуқлар бўлиб ҳисобланадиган яшаш ҳуқуқидир.

Ҳар бир бола имкон қадар оилада яшаш ва тарбия топиш ҳуқуқига эга. Болаларни оилада тарбиялаш энг яхши тарбия тури ҳисобланади, шу сабабли унга афзалликлар берилади. Бола ўз ота-онаси оиласида ва бошқа қариндошлари билан бирга яшаш ҳуқуқига эга. Никоҳдан ажрашиш пайтида кўп ҳолларда бола онаси билан бирга қолади, ота билан учрашиш одатда якшанба кунларига белгиланади.

Ҳар бир бола ота-онасини билиш ва уларнинг ғамхўрликлари остида бўлиш ҳамда бирга яшаш ҳуқуқига эга. БМТнинг “Бола ҳуқуқлари тўғрисида”ги халқаро Конвенциясида болаларнинг ота-оналардан аж-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ралмаслиги, улар ажрашган ҳолларда эса, бола ота-оналаридан биттаси ёки иккаласи билан ҳам алоқа ўрнатиб туриш имконини мажбурий тазда яратилиши ифодаланган.

38-чизма

Бола ўз ота-онаси тарбиясида бўлиш, ўз манфаатлари ҳимоя қилиниш, атрофлича камол топиш, ўзининг инсоний қадр-қимматлари эъзозланиши ҳуқуқига эга. Бола ўз манфаатларини вужудга келтирадиган оилавий муаммоларни ҳал қилиш пайтида ўз фикрини эркин тарзда билдириш ҳуқуқига эга. Масалан, қандай мактабга ўқишга бориш, ёзги таътилни қаерда ўтказиш ва ҳ. к. Бола ўзи иштирок этиш тарафдори бўлган тўгараклар ва спорт секцияларини мустақил ҳолда танлайди.

Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенцияга мувофиқ, бола ўзининг махфийлигини сақлаш ҳуқуқига эга. Махфийлиги белгилари — исми, фамилияси, отасининг исми. Болага исм ота-оналар розилиги асосида қўйилади.

Авлодлар давомийлиги.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Болалар манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда, ота-оналар болага кулгули ёки ёмон исмлар қўймаслиги керак.

Боланинг фамилияси сифатида баъзан отасининг исми танланади ёки фамилия миллий анъаналар асосида берилади. Масалан, ота-она хоҳишига кўра ота исми ёнига "ўғли", "қизи" деган сўзларни қўшиб ёзиш мумкин.

Агар боланинг отаси иккита исмга эга бўлса, у ҳолда ота-оналар хоҳишига кўра отанинг битта исми берилади.

Қонун бўйича, бола ўз ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга. Ота-оналар (фарзандликка олувчилар, ҳомийлар, васийлар), ҳомий ва васий органлар, судлар, прокурорлар бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ишларини амалга оширади. Қонун болани ҳар хил даҳлсизликлардан, унинг қадр-қимматини хўрлашдан, ота-оналар томонидан содир этилиши мумкин бўлган хўрлаш ҳаракатларидан (уриш, калтаклаш, дўқ-пўписа қилиш ва ҳ. к.) ҳимоя қилади.

Ёддатутинг! Ҳимоя қилиш учун бизнинг давлатимиздавасийлик ва ғамхўрчилик органларига, судга, ювеналли юстиция органларига мурожаат қилишлари керак. Кўплаган европалик элларда, масалан, АҚШ, Канадада алоҳида хизматкор, полиция бор, болалар уларга ота-оналарининг жабр кўрсатиши, куч қўлланиши ҳақида қўнғироқ чалиб хабарлашаолади. Шундай шароитларда, дарҳол полиция келиб, ота-оналарга жарима тўлатадива ҳ. к.

Болаларнинг мафаатларини ҳимоя қилиш мақсадида Қозоғистон Республикаси бундай ота-оналарни ҳуқуқидан айириш ва болани ҳукумат ғамхўрлигига бериш чораларини қонун асосида кўриб чиқади. Боланинг мулкда ҳуқуқи бор, лекин у ҳуқуқ боланинг ота-онаси, оиласи, оила аъзоларининг асраб-боқиш учун ҳаражат ёрдамининг олишига боғлиқ. Алиментлар, нафақа ва бошқалар ота-онасининг номига келиб тушади, бироқ улар болаларни асраб-боқишга, билим беришга ҳамда тарбиялашга ишлатилади.

Ёдда тутинг! Қонун болага совға ёки мерос тартибида олинган мулкка кўчмас мулк қилиб, ўз меҳнатидан фойда олишга, хусусийлаштирилган уй эгаси бўлишга ва бошқаларга имкон беради.

Болаларнинг манфаатларини ҳимоя қилиб ўтириб, бола тарбиясини намунали шакл тартибида таниб, давлат оилавий тарбиянинг устуворлигини қонун бўйича тасдиқлади. Бугунги кунда болалар овули, оилавий болалар уйининг ривожланиши тасодиф эмас. Ёш оилалар |одатда талабалар ёки балоғат ёшига етмаганлар| ўз болаларини моддий шароитлари ҳал қилингунга, олий ўқув ўрнини битиргунга қадар, вояга етгунча "Ишонч" уйига вақтинча топширади. Бу ҳолатларда оналарга болалари билан учрашишга шароитларини билиб туришга ва ғамхўрлик қилишга имконият берилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Болалар ота-онасига ёрдам беришяпти.

Давлат болаларга ғамхўрлик қилиш билан бирга, боланинг туғилишига боғлиқ ёрдам пули тўлайди, кўп болали оилаларни қўллашга тиришади.

Ота-оналар Конституциялик вазифаларини ўз эрки билан бажармаган тақдирда, алиментни мажбуран тўлатади. Шунга қараб боланинг давлат ҳимоясида эканлигини билишга бўлади.

Ота-она ва бола орасидаги шахсий ва мулкий муносабатлар йиғиндиси ота-оналарнинг ҳуқуқий муносабатларнинг бир қатор ўз белгилари бор. Улар:

– тезкор сифатида бўлади, яъни ота-оналарнинг ҳуқуқий муносабатлари бола балоғат ёшига тўлганида тўхтатилади;

– ота-оналарнинг ҳуқуқий муносабатлари болаларни тарбиялашда она ва ота орасидаги тенглик асосида қурилади;

– ҳуқуқлар ва мажбуриятлар олиб ташланмайди (масалан, ота-она бола тарбиялаш мажбуриятидан бош торта олмайди, алимент тўлаш муддатини бошқа одамга бера олмайди).

Ота-оналар ўз болаларининг соғлигини сақлашга, уларга тарбия беришга мажбур ва ҳуқуқли. Тарбиялаш турини танлай олади. Шу билан бирга улар болаларни тарбиялашга ва ривожланишига жавобгар. Бола қандай шароитда бўлмасин ҳуқуқбузарлик қилган ҳолларда улар учун жавоб беради (масалан, мактабдаги партани синдириш).

Ота-оналар боласининг ўрта билим олишини таъминлаши мажбур. Бола билим бериш ташкилотини ота-оналар бола билан бирга ўтириб танлайди. Ота-оналар боласининг дарсга қатнашмаслиги, унинг мактабдаги тартибсизлигини қўлламаслиги керак.

Ота-оналарнинг боласини ёлғиз тарбиялашга ҳуқуқи бор. Аммо бу таълим муассасаларида ўқитиш ва тарбиялаш фактларига ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди. Бу ҳолат болани уларнинг тарбиясига улуш қўшиб юрган бува-бувилари ва бошқа қариндошларидан ажратмаслиги керак. Болаларнинг давлат ташкилотларига тарбиялашга топшириш, учинчи шахсни қатнаштириш, одатда, энг сўнгги чора бўлиб ҳисобланади. Бу чора ота-оналар қандайдир бир шароитларга боғлиқ бола тарбиясига қатнаша олмайдиган ҳолардагина қўлланилади.

Ота-оналар ҳар хил нохуш ҳолатларда (болаларнинг уришиши, мактабдаги деразани синдириши ва бошқалар) олдини олиш учун болаларини назорат қилишга мажбур.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ота-оналар ўз фарзандлари манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга ва мажбур. Аниқроғи, ота-оналар судларда, жисмоний ёки юридик шахслар билан муносабатларда ўз фарзандларининг манфаатларини ҳимоя қиладилар. Ота-оналар алиментларни ундириб олиш пайтида бола номидан ҳаракат қилади. Масалан, уч яшар бола ўзича пулни олиб, уни сарф қила олмайди. Бу унинг ёшига мос келмайди.

Ота-оналарнинг ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тегишли равишда бажармасликлари муайян санкциялар қўллашга олиб келади. Эр-хотинлардан биттаси болани вояга етказишдан, унга ғамхўрликлар кўрсатишдан бўйин товлаган вазиятларда, суд орқали алимент ундирилиши мумкин.

Глоссарий

- Ота-оналар ҳар хил салбий вазиятлар (болаларнинг уришиши, мактабдаги ойналарни синдириш ва ҳ. к.)нинг олдин олиш учун болаларни назорат қилиб бориши шарт.

Болалар, шу билан бирга, мажбуриятларга ҳам эга. Булар – болаларнинг ота-оналарга тегишли бажарадиган зарур хатти-ҳаракатлари.

ҚР Конституциясининг 27-моддасида “Вояга етган меҳнатга лаёқатли болалар меҳнатга лаёқатсиз ота-оналарига ғамхўрлик кўрсатиши шарт” дейилган. Бу конституциявий меъёр ниҳоятда адолатлидир. Шу билан бирга, “Бола ҳуқуқи тўғрисида”ги қонуннинг 20-моддасида болаларнинг қуйидаги мажбуриятлари белгиланган: “Ҳар бир бола Қозоғистон Республикаси Конституциясини ва қонунларини асраш, бошқа шахслар ҳуқуқлари, эркинлиги, виждони ва қадр-қиммати, Республика давлат рамзларини ҳурмат қилиш, меҳнатга лаёқатсиз ота-оналарига ғамхўрликлар кўрсатиш, тарихий ва маданий меросларни асраш учун ҳаракатлар қилиш, тарих ва маданий ёдгорликларни асраш, табиатни асраш ва табиий бойликларга оқилона муносабатда бўлишга мажбур”. Ушбу мажбуриятлар сирасига ота-оналарни ва катталарни ҳурмат қилиш, кичикларни иззат қилиш, халқ анъаналари ва давлат тилини билиш, шунингдек, ҳурмат қилиш тамойилларини қўшишимиз мумкин.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Ота-оналар ва болалар ҳуқуқлари ва мажбуриятлари қандай асослардапайдо бўлади?
2. Боланинг никоҳдан ўтган (никоҳдан ўтмаган) ота-оналаридан туғилганлигини аниқлаш тартиби ҳақида гапириб беринг.
3. Боланинг ҳимояланиш ҳуқуқи, ўз фикрини билдириш ҳуқуқи, ота-оналари ва бошқа қариндошлари билан алоқалар ўрнатиш ҳуқуқи, исм-шариф, фамилияга эга бўлиш ҳуқуқи тўғрисида гапириб, уларнинг мазмунини тушунтириб беринг.
4. Боланинг оилада яшаш ва тарбия топиш ҳуқуқлари яна нималарни ўз ичига олади?
5. Болалрнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлариникимлар ҳимоя қилади? Вояга етмаган болалар ўз ҳуқуқлари ва қонуний манфатлариниҳимоя қилиш ҳуқуқига эгами?
6. Мулк ҳуқуқи бўйича болалар ўзига тегишли мулкни бошқара оладими?
7. Ота-оналар болаларни тарбиялаш ва уларга билим бериш масалаларниқандай ҳал қилиши шарт?
   Ушбу муаммолар бўйича келишмовчиликлар вужудга келганда, уларни ҳал қилиш учун ота-оналар қайси органларга мурожаат қила оладилар?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1-даражали топшириқ. Эр-хотинлар янги туғилган қизига ўзларининг севимли шаҳри шарафига Алмати деб исм қўйиш бўйича қарор қабул қилдилар. Болаларнинг туғилишини рўйхатга олувчи ФҲДЁ органи ҳодимлари бу исмни рад этадилар. Шу билан бирга, ота-оналарга бу исм шахсий исмлар каталогида кўрсатилмаганлиги туфайли, келажакда болалар боғчасида ва мактабда бола дўст-дугоналар орасида кулгига айланиши бўйича огоҳлантириб тушунча берадилар. Ота-оналар бунга рози бўлиб, аризани қайта ёзиб, фарзандига Олма деган исм қўядилар.

ФҲДЁ органи ходимларининг талаби тўғрими? Бундай ҳолларда ота-оналар нималар қилмоғи керак?

2-даражали топшириқ. 11 ёшли М. нинг ота-онаси ўртасида унинг бокс билан шуғулланишига доир низо пайдо бўлади. Ота ўғлидан бокс тўгарагига қатнашишни давом эттиришини талабқилади, она эса бунга қарши бўлади. Бокс дарсларига тўсқинликлар қилиб, келажакда М. нинг соғлигига зарарли таъсир қилади деб ҳисоблайди. Буви онанинг фикрини қўллаб-қувватлайди. Ота эса М. ни кучли ҳамда сабрли бўлиш учун бокс билан шуғулланиши керак деган фикрни илгари суради. М. боксни яхши кўради, бироқ у онаси хавотирга тушишини хоҳламайди. Бундай вазиятда қандай қарор таклифқила оласиз?

Эдвард Де Бононинг усулидан фойдаланинг.

3-даражали топшириқ. Шаҳар аҳолиси Т. "Адолат жамияти" диний сектасига қатнай бошлайди, маълум вақт ўтгач 12 ёшли А. исмли ўғлини ҳам секта хизматига жалб қилади. Рафиқасидастлабкипайтлардабунга унчалик аҳамиятбермайди, бироқ умр йўлдоши фарзандининг бир неча соат давомида намоз ва диний адабиётларўқиттира бошлаганида хавоатирга туша бошлайди.

Ушбу масалалар бўйича умр йўлдошига айтган сўзлари ҳеч қандай натижа бермайди. Бир неча вақтдан кейин Т. мактабда ахлоқсизлик аҳволининг яхши эмаслигини айтиб, ўғлининг мактабга боришини таъқиқлайди.

Фарзандининг тақдиридан хавотирга тушган она адвокатдан ёрдам сўрайди.

Ота А. нинг қандай ҳуқуқларини поймол қилди? Никоҳ-оила тўғрисидаги қонунда ота-оналарнинг ўз фарзандлари ҳуқуқларини поймол қилганликлари учун жавобгарликлар кўриб чиқилганми? А. нинг онасига қандай маслаҳатбера оласиз?

13-боб. МЕҲНАТ ҲУҚУҚИ ТИЗИМИ

72-§. МЕҲНАТ ҲУҚУҚИ ТЎҒРИСИДА ТУШУНЧА ВА УНИНГ АСОСИЙ МАНБАЛАРИ

Бугун дарсда:

меҳнатнинг нима эканини биламиз, меҳнат ҳуқуқи тўғрисидаги тушунча ва унинг манбалари, шаклларини ўрганамиз.

Таянч сўзлар:

- меҳнат
- иш
- Меҳнат кодекси
- меҳнат соҳасидаги кафолатлар
- меҳнат эркинлиги

Инсоннинг яшаш учун ҳаракатлари ва тараққиётининг асоси меҳнат ҳисобланади. Атроф-муҳитга таъсир кўрсатиб, уни ўзгартирган ҳолда, доимий равишда ўсиб келаётган эҳтиёжларга боғлиқ одамларнинг ўзларининг ишга лаёқатли эканликларини ривожлантириб, ўз билимларини мукаммаллаштиради ва меҳнат

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

фаолияти доирасини кенгайтиради. Ҳаётнинг объектив шартлари инсонни меҳнат қилишга даъват этади.

Қизиқарли манба!

Бир қараганда, "Меҳнат дегани нима?" деган саволнинг жавоби маълум, чунки уни кундалик ҳаётдан кўп эшитамиз. Бироқ, махсус адабиётларда меҳнат тушунчасига оид аниқ изоҳлар йўқ. Қозоқ тилида еңбек, ўзбек тилидаги меҳнат сўзлари бир неча маъноларни англатади: 1) инсоннинг ҳаёти учун керакли маънавий ва моддий қадриятларни ишлаб чиқариш воситалари ёрдамида яратишга мақсадли турда ёндошилган инсон фаолияти; 2) иш, хизмат; 3) бирор нарсага эришиш учун интилиш; 4) иш ҳаракатлари натижалари.

Меҳнат ва *иш* атамалари бир-бирига қисман ёки ўхшаш тушунчалар эмас. Жамият ҳаётида муҳим ўринга эга бўлганлиги туфайли меҳнат ижтимоий ҳодиса ҳисобланади. Чунки аниқ иш фаолияти орқали одамлар бир-бири билан алоқалар ва муносабатлар ўрнатади. Шунинг учун ҳам меҳнат инсонларга хос. "Иш" — жисмоний тушунча. Уни инсон, машина ёки ҳайвонлар бажариши мумкин. Меҳнат вақтинчалик хусусиятларга эга ва иш вақти билан ўлчанади. Ишлар табиий бирликлар билан ўлчанади (кг, метр, дона ва ҳ. к.).

Ёдда тутинг! Тарихий жиҳатдан олганда фабрика, кейин меҳнат қонунчилиги, шу билан бирга, меҳнат ҳуқуқи соҳалари ишчиларни фабрикант ёлланмачилар зулмидан алоҳидалаш, уларнинг меҳнатларини ҳимоя қилишни таъминлаш мақсадида пайдо бўлган.

Меҳнат ҳуқуқи ишчининг муайян меҳнат вазифаларини амалга ошириши бўйича яратилган меҳнат шартномасси асосида вужудга келадиган иш берувчи билан ишчи ўртасидаги муносабатларни тартибга солади. Меҳнат ҳуқуқи, шунингдек, меҳнатга ҳақ тўлаш, меҳнат тартиби, иш вақтини белгилаш ва ундан фойдаланиш, меҳнатни муҳофаза қилиш ва ҳ. к. муносабатларни тартибга солади.

Ёдда тутинг! Меҳнат муносабатлари меҳнат шартномаси доирасида амалга оширилади. Агар бундай шартномалар бўлмаса, бу муносабатлар меҳнат тартиби билан эмас, бошқа ҳуқуқий меъёрлар билан тартибга солинади.

Ишчи ички меҳнат тартиблари қоидаларига бўйсунади. Иш берувчи ишнинг ишини ҳимоя қилиш ва ташкиллаштиришни таъминлайди.

Глоссарий

- **Меҳнат ҳуқуқи** — меҳнат функцияси бўйича ишчи ва иш берувчи ўртасидаги муносабатларни тартибга соладиган ҳуқуқий меъёр.
- **Кафолатлар** — ижтимоий меҳнат муносабати соҳаларидаги ходимларнинг ҳуқуқларини таъминлайдиган воситалар, усуллар ва шартлар.
- **Тўлов ҳақи** — меҳнат мажбуриятларини ва бошқа мажбуриятларни бажаришга боғлиқ ишчилар харажатларини тиклаш мақсадида тайинланган пулли тўловлар.
- **Тўлов ҳақини тўлашдан мақсад** — меҳнат функциясини ижро этиш жараёнида ишчиларга етказилган зарарларни қоплаш. Тўлов ҳақи ва кафолатлар мавжуд бўлган шароитларда тегишли тўловлар иш берувчи ҳисобига амалга оширилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Меҳнат муносабатларини тартибга солувчи барча меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар мажмуий турда меҳнат қонунчилигини ташкил этади.

Ёдда тутинг! Меҳнат қонунчилигининг мақсади:
— меҳнат муносабатларини ва меҳнат муносабатлари билан бевосита боғлиқ бошқа муносабатларни тартибга солиш;
— меҳнат муносабатларидаиштирок этувчи томонлар ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш;
— меҳнат соҳасидаги ҳуқуқлар ва эркинликларнинг энг қуйи кафолатларинибелгилаш.

Қозоғистон Республикаси меҳнат қонунчилигининг мажбуриятлари меҳнат муносабатларида иштирок этувчи томонларнинг манфаатларини тенглаштириш, ижтимоий барқарорликка, жамоат розилигига эришишга қаратилган ҳуқуқий шароитлар яратиш ҳисобланади.

Меҳнат соҳасидаги энг қуйи ижтимоий стандартлар — ойлик маошнинг энг қуйи миқдори, кундалик ишлар (иш сменаси)нинг узоқлиги, ҳар йиллик ҳақ тўланадиган асосий меҳнат таътили.

Меҳнат ҳуқуқида тамойилларнинг – барчаси ижро этилиши шарт асосий ғоялар ва талабларнинг аҳамияти катта. ҚР Конституциясининг 24-моддасида меҳнат эркинлиги ҳуқуқи, мутахассислик ва иш турини эркин танлаш ҳуқуқи тасдиқланган. Меҳнат соҳасида камситишларга, мажбурий ишлатиш таъқиқланади.

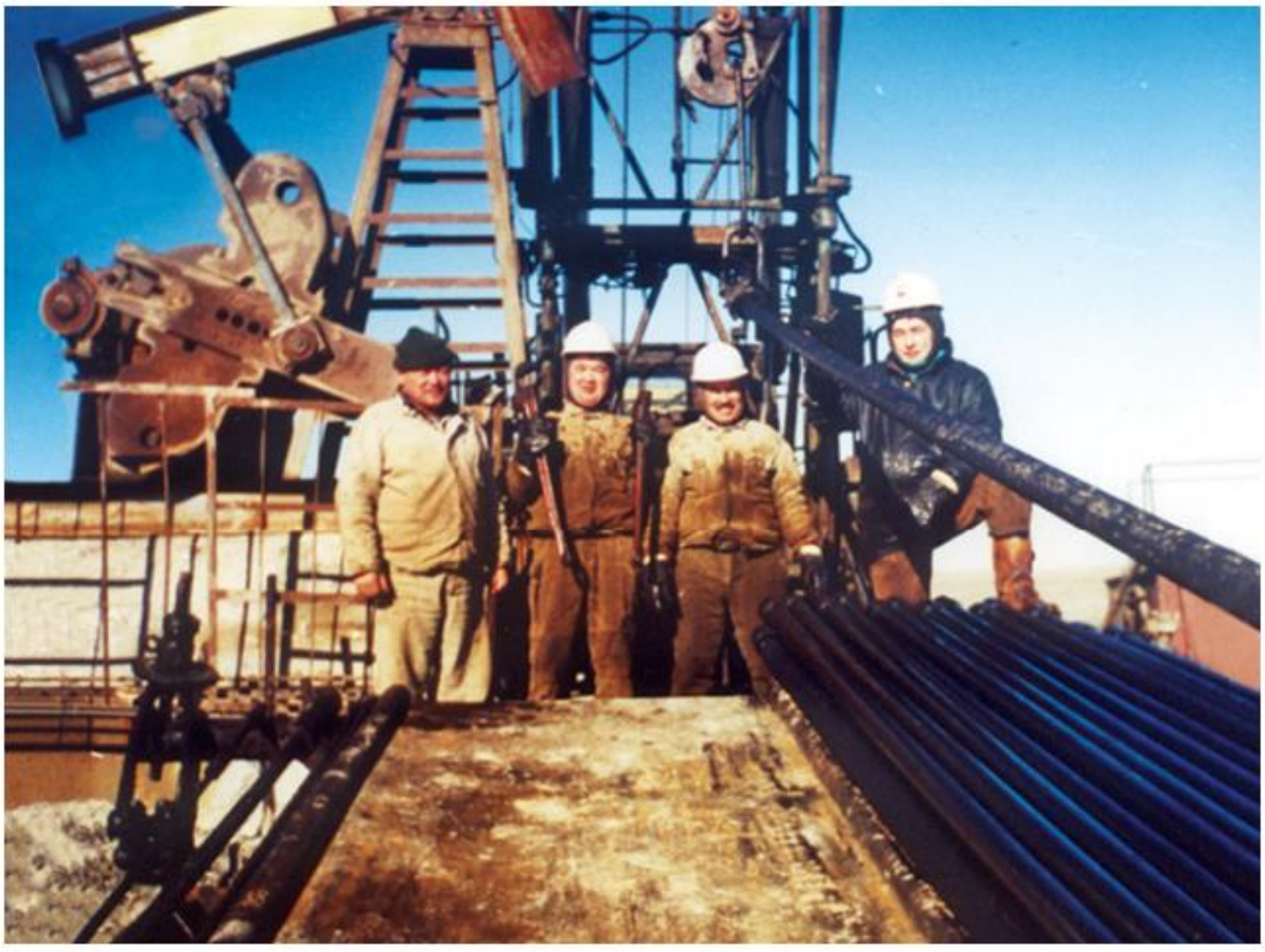

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-жадвал

Меҳнат ҳуқуқининг манбалари

Халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар	Қозоғистон Республикаси Конституция си, 1995 й. 30 август	Қозоғистон Республикаси Қонунлари, Президент фармонлари, ҚР Ҳукуматининг ҳужжатлари	Қозоғистон Республика-сининг меҳнат қонуни, 2015 й. 23 ноябрь	Бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар
Шартномалар, пактлар, кон-венциялар. Асосий ҳужжат – 1 9 4 8 йил 10 декабрда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси, ҚР Парламенти ратификация қилган Хал-қаро меҳнат ташкилоти Конвенцияси	Меҳнат ташкилоти-ларининг аоссий тамойилларини қарор топтиради, фуқаролар-нинг аосий ҳуқуқлари ва мажбурият-ларини, уларни қонунбузар-ликлардан ҳимоя қилиш ҳамда амалга ошириш кафолатларини тасдиқлайди.	Қозоғистон Республика-сининг ҳокимият ва бошқарув олий органлари қабул қилган расмий ҳужжатлар	Фуқаролар-нинг меҳнат эркинликлари ҳуқуқини амалга ошириш жараёнида вужудга келган меҳнат муносабатлар-ини, ижтимоий ҳамкорлик муносабатлари ва меҳнатни муҳофаза қилиш ҳамда хавфсизлик бўйича муносабатлар-ни тартибга солади	Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги томонидан қабул қилинган расмий меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар; ўзини-ўзи бошқариш ва маҳаллий бошқарув органлари томонидан қабул қилинган л о я-л ь ҳужжатлар; жамоавий хусусиятга эга битимлар ва шартномалар

Мажбурий меҳнатга фақат суд қарори асосида ҳарбий ёки фав-қулодда вазиятлар пайтида рухсат берилади. Ишчилар дам олиш, энг кам иш ҳақи ҳажмидан кам бўлмаган миқдордаги мукофот пули олиш ҳуқуқига эга.

Бозор иқтисодиёти шароитида ишчи ва иш берувчининг манфаатла-ри мос келавермайди. Шунинг учун меҳнат қонунчилигининг асосий функцияларидан бири — ишчининг манфаатини ҳимоя қилиш, уни амалга ошириш йўлларидан бири эса, *тўлов ҳақи ва кафолатлар бериш.*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

39-чизма

Шундай қилиб, меҳнат ҳуқуқи иш берувчи ва ишчининг ўртасида меҳнат шартномаси асосида вужудга келадиган муносабатларни тартибга солади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Меҳнат ва меҳнат ҳуқуқи тушунчаларига изоҳ беринг.
2. Меҳнат ҳуқуқи манбаларини тавсифланг.
3. Меҳнат соҳасининг мақсадлари, вазифалари, кафолатлари ва энг қуйи стандартларини аниқланг. Уларнинг ижтимоий аҳамияти қандай?

1-даражали топшириқ. "Меҳнат қилиш ҳуқуқи", "Меҳнат эркинлиги ҳуқуқи" тушунчаларини солиштиринг. Бу тушунчалар бир-биридан қандай фарқ қилади? Мажбурий меҳнатга жалб қилиш мумкинми?

73-§. МЕҲНАТ МУНОСАБАТЛАРИНИНГ СУБЪЕКТЛАРИ

Бугун дарсда:

меҳнат муносабатларининг мазмунини, унда иштирок этувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, меҳнат шартномаси тўғрисидаги тушунчаларни ва уларнинг мазмунини ўрганамиз.

Меҳнат муносабатлари субъектлари ишчи ва иш берувчи ҳисобланади.

Меҳнат муносабатлари ишчи ва иш берувчи ўртасидаги меҳнат шартномаси асосида пайдо бўлади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ишчилар ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга. Улар ҚР Меҳнат Кодексида, жамоавий шартномаларда ва меҳнат шартномаларида кўрсатилган.

Ишчиларнинг ҳуқуқларини кўриб чиқамиз. Ишчиларнинг ҳуқуқлари:

• меҳнат, жамоавий шартномаларнинг талабларига мувофиқ вақтли ва тўла ҳажмда ойлик маош олиш;

• танаффусга чиқиш, жумладан, ҳар йиллик ҳақ тўланадиган меҳнат таътилига чиқиш;

• меҳнат мажбуриятларини бажаришга боғлиқ соғлигига етказилган зарарларни қоплаттириш;

• мажбурий ижтимоий суғурта;

• меҳнат (хизмат) вазифаларини бажариш пайтида хавфли воқеалардан суғурта қилиш;

• меҳнат ҳуқуқи поймол бўлган ҳолатларда иш берувчининг устидан шикоят қилиш;

• меҳнати учун ҳеч қандай камчиликларсиз иш ҳақи олиш;

• меҳнат хавфсизлиги ва меҳнатни муҳофаза қилиш талабларига мувофиқ жиҳозланган иш ўрнига эга бўлиш;

• иш берувчида сақланадиган мустақил манбаларнинг ҳимоя қилинишини таъминлаш.

Таянч сўзлар:

- меҳнат муносабатлари
- ишчи, иш берувчи
- меҳнат шартномаси
- меҳнат тартиби

Глоссарий

- **Меҳнат шартномаси** — иш берувчи ва ишчилар ўртасида тузиладиган икки томонлама ёзма шартнома.
- **Ишчи** — меҳнат шартномаси бўйича иш берувчида ишлайдиган ва ана шу иши учун иш ҳақи оладиган жисмоний шахс.
- **Иш берувчи** — ишчи билан меҳнат шартномаси тузган жисмоний шахс.
- **Синов муддати** — ишчининг ишни бажаришга лаёқатлилигини текшириш учун иш берувчи томонидан тайинланган муддат.

Ишчиларнинг мажбуриятларини кўриб чиқамиз. Вазифалари:

• меҳнатга оид мажбуриятларини шартномаларга, меҳнат, жамоавий шартномаларга, иш берувчининг ҳужжатларига мувофиқ бажариш;

• меҳнат интизомига риоя қилиш;

• иш ўрнида меҳнат хавфсизлиги ва меҳнатни муҳофаза қилиш, ёнғин хавфсизлиги, ишлаб чиқариш хавфсизлиги ва ишлаб чиқариш санитария талабларига риоя қилиш;

• иш берувчи ва ишчиларнинг мол-мулкларига эҳтиёткорона муносабатда бўлиш;

• инсонлар ҳаёти ва соғлигига, иш берувчи ва ишчилар мулкининг сақланишига хавф соладиган ҳолатлар вужудга келгани, шунингдек, бекор туриб қолиш хавфи вужудга келганлиги тўғрисида иш берувчига хабар бериш;

• меҳнатга доир мажбуриятларини бажаришга боғлиқ ўзига маълум бўлган давлат сирларини, хизмат, тижорат ёки қонун билан ҳимоя

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

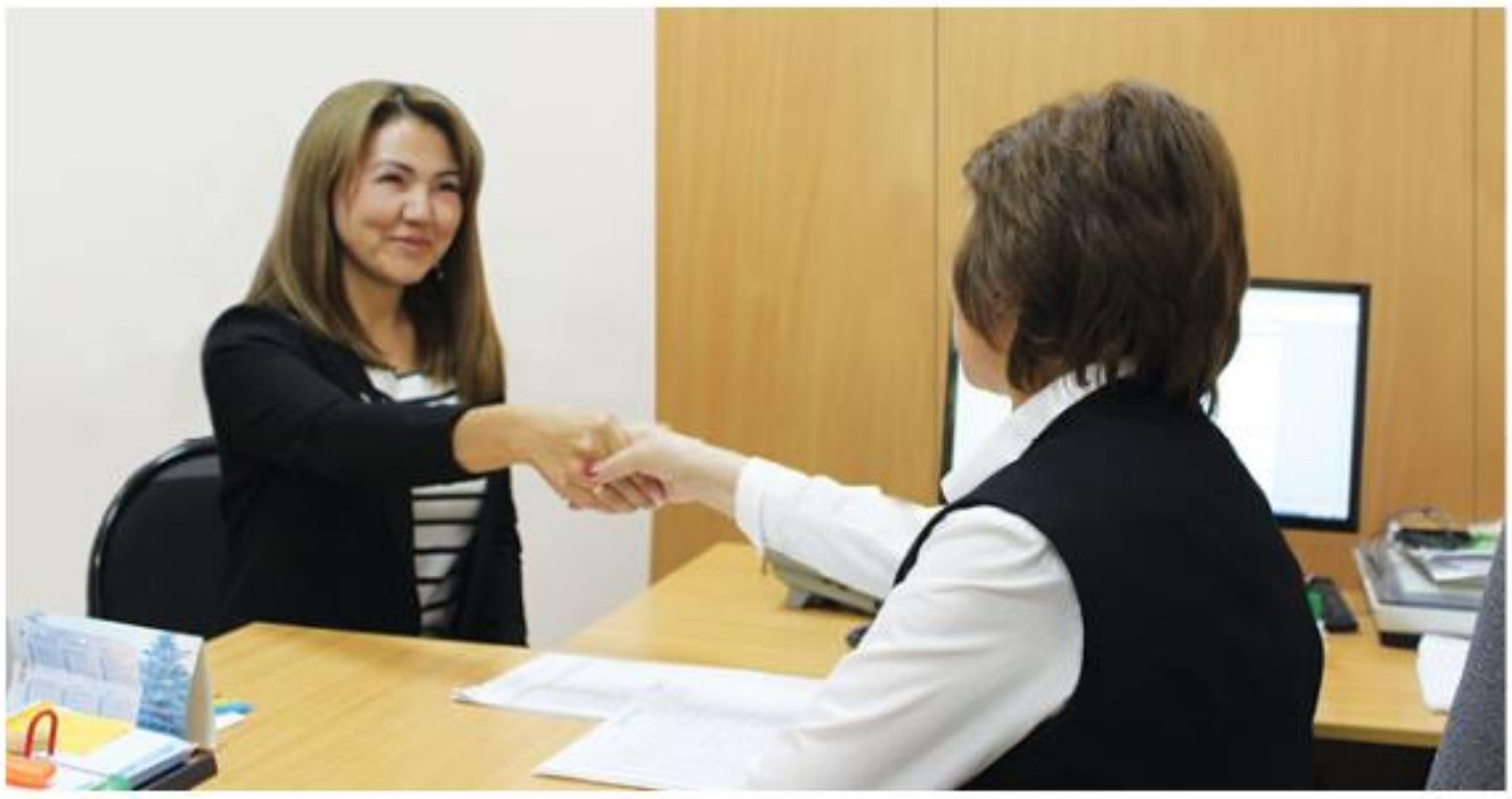

Ишчи ва иш берувчи

қилинадиган бошқа сирларни ташкил этадиган маълумотларни эълон қилмаслик;

• иш берувчига етказилган зарарларни Қозоғистон Республикасининг қонунларида белгиланган доирада қоплаш.

Иш берувчилар ҳам ўзларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга.

Ҳуқуқлари:

• ишга қабул қилиш пайтида керакли ҳужжатларни талаб қилиш;

• ишчидан жамоавий, меҳнат шартномалари, меҳнат интизоми қоидаларини ва иш берувчи чиқарган бошқа ҳужжатларнинг талабларини сақлашни талаб қилиш;

• ишчиларни рағбатлантириш, уларга интизомий жазо чораларини қўллаш, моддий жавобгарликка тортиш;

• ишчиларга синов муддатини белгилаш;

• ишчиларни касбий тайёргарликлардан, қайта тайёрлаш, тоифасини ошириш курсларидан ўтказишни таъминлаш.

Иш берувчининг вазифалари:

• Қозоғистон Республикаси меҳнат қонунчилиги, шартномалари, жамоавий, меҳнат шартномалари, эълон қилинган ҳужжатлар талабларига риоя қилиш;

• ишчига Қозоғистон Республикасининг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларида, меҳнат, жамоавий шартномаларда, иш берувчининг ҳужжатларида кўзланган ойлик маоши ва бошқа тўловларни ўз вақтида ва тўла ҳажмда тўлаш;

• ишчиларни Қозоғистон Республикасининг меҳнат қонунчилигида, меҳнат, жамоавий шартномаларга мувофиқ меҳнат шароитлари билан таъминлаш;

• ишчиларни ўз маблағлари ҳисобидан жиҳозлаб, асбоб-ускуналари, техник ҳужжатлари билан ва меҳнатга доир мажбуриятларини бажаришга зарур бўлган бошқа қуроллар билан таъминлаш;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

• меҳнат хавфсизлигига ички назоратни амалга ошириш;

• ишчиларни мажбурий ижтимоий суғурталаш;

• иш ўринлари ва технологик жараёнларда рискларни бўлдирмаслик бўйича чора-тадбирлар кўриш, ишлаб чиқариш ва илмий-техник тараққиётларни инобатга олган ҳолда, профилактик ишларни олиб бориш;

• ишчиларнинг меҳнат (хизмат) вазифаларини бажариш жараёнида соғлиги ва ҳаётига етказилган зарарларни Қозоғистон Республикасининг қонунчилигига мувофиқ қоплаш;

Меҳнат шартномаси асосида ишчи корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятида алоҳида ишлар билан шуғулланади. Ишчи ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириш учун алоҳида таркиб (штат) га қабул қилинади. Ишчи ички меҳнат интизомига қатъий риоя қилади. Меҳнат шартномасининг талаблари сир сақланиши мумкин. Шартномага доир сирларни эълон қилганлиги учун томонлар розилиги орқали жавобгарликлар белгилаш мумкин.

Ёдда тутинг! Томонлар шартноманинг барча муҳим талаблари бўйича шартнома тузган пайтида меҳнат шартномаси тузилган ҳисобланади. Меҳнат шартномаси камида икки дона ёзма равишда тузилади, унга томонлар имзо чекади. Имзоланган шартноманинг бир донаси ишчида, иккинчиси эса иш берувчида сақланади. Меҳнат шартномасини тузиш учун 16 ёшдан рухсат берилади.

Ишга қабул қилиш пайтида синов муддати белгиланиши мумкин. Унинг муддатидан кўзда тутилган мақсад ходимнинг зиммасига юклатилган вазифаларга мослигини текширишдан иборат. Синов муддати ишчининг иш стажига қўшилади ва уч ойдан ошмаслиги шарт. Ишчи синов муддатидан ўтгандан кейин ишга бутунлай қабул қилинди деган мазмунда буйруқ чиқариш талаб қилинмайди.

Меҳнат шартномасини бекор қилиш учун сабаб бўладиган асослар:

1) томонларнинг розиликлари бўйича меҳнат шартномасини бекор қилиш;

2) меҳнат шартномаси муддатининг ниҳоясига етиши;

3) иш берувчининг ташаббуси бўйича меҳнат шартномасини бекор қилиш;

4) ишчининг бошқа ишга ўтишига боғлиқ;

5) ишчининг ташаббуси бўйича меҳнат шартномасини бекор қилиш;

6) томонларнинг ихтиёридан ҳоли ҳолатлар;

7) ишчининг меҳнатга оид муносабатларини давом эттиришни рад этиши;

8) Қозоғистон Республикаси қонунларида белгиланган шароитлардан ташқари, ишчининг сайланадиган ишлар (мансаб)га ўтиши ёки меҳнатга оид муносабатларини давом эттириш имкониятларини бекор қилишга олиб келадиган мансабларга тайинланиши;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

9) меҳнат шартномасини тузиш талабларининг бекор қилиниши.

Ёдда тутинг! Шартномаларни бекор қилиш бўйича ташаббусларни ишчи, иш берувчи ва учинчи томон (суд, ҳарбий комиссариат, корхоналар ва ҳ. к.) тузиши мумкин. Ишчи ишдан озод этилиши тўғрисида аризани меҳнат таътили, шунингдек, касал бўлган пайтида бера олади. Бундай ҳолларда меҳнат таътилидаги вақти ва касал бўлган пайти огоҳлантириш муддатига киритилади.

Ҳар қандай шароитларда меҳнат шартномасининг бекор қилинишидан энг ками билан бир ой олдин биринчи томон иккинчи томонни шартноманинг бекор қилиниши бўйича огоҳлантириши керак. Ушбу муддат ниҳоясига етгандан кейин ходим ишини тўхтатиш ҳуқуқига эга бўлади, иш берувчи эса у билан бир йўла ҳисоб китоб қилишга мажбур.

Меҳнат шартномасини иш берувчининг ташаббуси бўйича бекор қилиш асослари:

- иш берувчининг юридик шахс сифатида тарқатилиши ёки иш берувчининг фаолияти тугатилиши; ишчилар сони ёки штатларнинг қисқартирилиши;
- иш берувчининг иқтисодий ҳолат ёмонлашишига олиб келган ишлаб чиқариш ҳажми, бажариладиган ишлар ва кўрсатиладиган хизматлар ҳажмининг пасайиши;
- аттестатция натижалари тасдиқлаган малака даражасининг етарли эмаслиги оқибатидан ёки ишни давом эттиришга тўсқинлик қиладиган ва уни давом эттириш имкониятини содир эттирмайдиган соғлиги туфайли ишчининг бажарадиган лавозимига ёки бажарадиган ишига мос келмаслиги;
- синов муддати даврида суст иш натижаларининг юзага чиқиши;
- ишчининг бир иш кунида сабабсиз уч ва ундан кўп соат давомида, иш берувчига номаълум бўлган сабаблар билан бир ойдан ортиқ ишхонада бўлмаслиги;
- ишчининг ишхонада алкоголь ичимликларини ёки гиёҳвандлик, психотроп моддаларни истеъмол қилиб, маст, кайф ҳолда юриши;
- ишчининг ишхонада ўғирликлар содир этиши;
- ишчининг порахўрлик ҳуқуқбузарликлар содир этиши;
- ишчининг нафақа ёшига тўлиши ва ҳ. к.

Меҳнат шартномаси асоссиз бекор қилинса ёки ишчи бошқа ишга асоссиз ўтказилса, меҳнат низолари билан шуғулланадиган орган уни олдинги ишхонасидаги ўз ишига жойлаштириши керак. Бундай ҳолларда ишхонада наилож бўлмаган вақтлари учун ишчига ўртача ойлик маоши тўланади, бироқ у олти ойдан ошмаслиги керак.

Ишчининг интизомий салбий ҳаракатлар содир этганлиги учун иш берувчи навбатдаги интизомий жазо турларини қўллаш ҳуқуқига эга

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бўлади: огоҳлантириш, хайфсан эълон қилиш, жиддий хайфсан эълон қилиш, иш берувчининг ташаббуси билан меҳнат шартномасини бекор қилиш.

Ёдда тутинг! Иш берувчи интизомий жазо чоараларини қўллагунга қадар ишчидан ёзма равишда тушунтириш хати талаб қилиши шарт. Агар икки иш куни ўтгунча ишчи тушунтириш хати ёзиб бермаса, у ҳолда тегишли ҳужжатлар тайёрланади.

Шундай қилиб, ишчи ва иш берувчи меҳнат муносабатларининг субъектлари ҳисобланади. Улар меҳнат шартномаларида тасдиқланган ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Меҳнат муносабатларининг субъекти деган ким?
2. Ишчи ва иш берувчининг ўртасидаги меҳнат муносабатлари қандай ҳужжатлар асосида вужудга келади?
3. Ишчи ва иш берувчининг асосий вазифаларифақида гапириб беринг. Бу мажбуриятлар ҳуқуқлар билан қандай боғланган?
4. Меҳнат шартномаси тушунчасига изоҳ беринг. Унинг мажбуриятлар тармоқлари ҳақида гапириб беринг.
5. Меҳнат шартномасининг бекор қилиниши асослари ҳақида гапириб беринг.
6. Иш берувчининг ташаббусибўйича ишчи билан қандай шароитлардамеҳнат шартномаси бекор қилиниши мумкин?

1-даражали топшириқ. Ишчи ва иш берувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятларининг нисбий жадвалини тузинг. Ишчи ва иш берувчининг ҳуқуқлари ва ишчининг мажбуриятлари ҳақида гапириб беринг.

74-§. ИШ ВАҚТИ ВА ТАЪТИЛ ВАҚТИ

Бугун дарсда:

иш вақти ва таътил вақтининг нима эканини, уларнинг турларини, унинг Қозоғистон Республикаси меҳнат қонунчилиги билан қандай тартибга солинишини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- иш вақти
- дам олиш вақти
- таътил
- танаффус

Иш тартиби қоидаларини иш берувчи белгилайди. Иш тартиби қоидаларида ишчиларнинг иш вақти ва танаффус вақти, меҳнат интизомини таъминлаш шароитлари, меҳнатга оид муносабатларни тартибга солишнинг бошқа муаммолари белгиланади.

Иш вақтига киради:

• тайёргарлик-тугатиш ишларининг вақти (наряд топшириш, материаллар, асбоб-ускуналар олиш; техника, ҳужжатлар билан танишиш; иш жойини тозалаш, тайёрлаш; тайёр маҳсулотларни топшириш ва ҳ. к.);

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

• технологияга, ишни ташкиллаштиришга, меҳнатни муҳофаза қилиш ва хавфсизлик қоидаларига боғлиқ танаффуслар;

• иш жойида ишлаш ёки ишни кутиш вақти, ишчи ўзининг бўш вақтидан фойдаланмаган пайт;

• байрам ва дам олиш кунларидаги навбатчиликлар;

• уйдаги навбатчилик ва Қозоғистон Республикасининг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларига, иш берувчининг ҳужжатларига, жамоавий, меҳнат шартномасига мувофиқ иш вақтига кирадиган бошқа пайтлар.

Ёдда тутинг! Меҳнат кодексига мувофиқ иш вақтининг нормал узоқлиги ҳафтасига 40 соатдан ошмаслиги шарт.

Меҳнат қонунчилигида қуйидаги иш вақтлари белгиланган: узоқлиги нормал, узоқлиги қисқартирилган ва тўлиқ эмас иш вақти бўлиши мумкин.

40-чизма

Иш вақти ва унинг турлари

Узоқлиги нормал иш вақти	Тўлиқ эмас иш вақти	Узоқлиги қисқартирилган иш вақти
Инсоннинг соғлигига ва ривожланишиги зарар етказмайдиган иш узоқлиги. Иш вақтининг энг юқори узоқлиги — ҳафтасига 40 соат. Ишчи ва иш берувчи ўртасидаги ёзма шартнома асосида тузилади. Иш вақтининг узоқлиги ҳафтасига 40 соатдан кам. Ишчиларнинг муайян тоифалари учун меҳнатни муҳофаза қилиш, қулай шароитлар яратиш учун белгиланади. Иш вақтининг узоқлиги ҳафтасига 40 соатдан кам.	Олти кунлик иш ҳафтасига кундалик иш 7 соатни, беш кунлик иш эса 8 соатни ташкил этади. Кучли жисмоний ва ақлий интеллектуал куч ишлатишни талаб қилмайдиган ишларга ҳисобланган. Қонун бўйича иш берувчи ҳомиладор аёлларнинг, 14 ёшга тўлмаган фарзандлари бор ота-онаси ва оила аъзоларида ногирон инсон бўлган фуқароларнинг аризалари бўйича ярим ёки вақтинчалик ишлар белгиланиши шарт. Ойлик маоши узоқлиги қисқартирилган иш вақтидан кам. Таътил узоқлигини камайтиришга, меҳнат стажининг ҳисоблаш тартибининг ўзгартирилишига олиб келмайди.	Вояга етмаган болаларга мўлжалланган; зарарли меҳнат шароитлари мавжуд оғир меҳнат шароитидаги одамлар учун; ўқитувчилар ва университетларнинг профессорлари, ақлий интеллектуал юкламалар билан боғлиқ тиббиёт соҳасидаги ходимлар учун ўрнатилади. Узоқлиги қисқартирилган иш вақти ва тўлиқ эмас иш вақти ўртасидаги асосий фарқлар, узоқлиги қисқартирилган иш вақтида меҳнатга тўлалигича ҳақ тўланади, тўлиқ эмас иш вақтида иш вақтига ёки ишлаб чиқариш ҳажмига қараб ҳақ тўланади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Денгизда ҳордиқ

Тоғда ҳордиқ

Тунги пайтларда ишлайдиган ишчиларга махсус чекловлар қўлланилади. Соат 22 дан кейин 6 гача вақт тунги вақт ҳисобланади. Тунги вақтдаги ишларга зарур ҳолларда, масалан, алоқа, транспорт ва ҳ. к.

Ёдда тутинг! Ҳомиладор аёллargaўз розилиги бўйича тунги вақтда ишлашга рухсат берилади. Тунги иш вақтига таъқиқланган тиббиёт хулосасига эга 18 ёшга тўлмаган ва бошқа шахсларга ҳам тунда ишлашга рухсат берилмайди.

Ишчиларнинг ижтимоий-маиший ва бошқа шахсий эҳтиёжларини ишлаб чиқариш манфаатлари билан боғлаш мақсадида ишчилар учун ***қулай иш вақти*** тартиби белгиланиши мумкин.

Айрим ҳолларда, қўшимча ишларга ишчиларнинг ёзма розилиги билан жалб қилинади.

Ишчиларнинг розилигисиз қуйидагича вазиятларда:

1) давлат мудофааси учун, шунингдек фавқулодда вазиятларда, зилзила рўй берганда ёки ишлаб чиқаришда ҳалокатга йўл қўймаслик мақсадида ёки ҳалокат рўй берганда уларни бартараф этиш учун зарур ишларни олиб бориш пайтида;

2) сув билан таъминлаш, газ билан таъминлаш, иссиқлик билан таъминлаш, энергия билан таъминлашнинг ва яшашни таъминлашнинг бошқа тизимларининг нормал фаолият юритишини бузадиган бошқа ҳолатларга барҳам бериш учун;

3) агар ишда танаффус қилиш мумкин бўлмаса, ишчининг ўрнини эгаллайдиган ишчи ишга келмай қолганда, бошқа ишчилар билан алмаштиришга доир чора-тадбирлардан тезкорлик билан фойдаланган ҳолда, ишни давом эттириш учун;

4) соғликдан маҳрум бўлиш ёки ўлим хавф солган фуқароларга тезкор ва навбат куттирмайдиган ёрдам кўрсатиш учун қўшимча ишларга рухсат берилади.

Қўшимча ишларга қуйидаги ишчиларга:

— иш берувчига ҳомиладорлиги тўғрисида маълумотнома таклиф қилган ҳомиладор аёллар;

Глоссарий

- **Иш вақти** — меҳнатга оид мажбуриятларни бажариш вақти.
- **Дам олиш вақти** — ишчи ўзининг вазифаларини бажаришдан бўш бўладиган вақт қисми. Вахтаусули билан ишлайдиган ишчиларга (ишчилар гуруҳига) дам олиш кунлари смена жадвалларига (вахтажадвалларига) мувофиқ ҳафтанинг ҳар кунида навбат билан берилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— ўн саккиз ёшга тўлмаган шахслар;
— ногиронларга руҳсат берилмайди.

Қўшимча ишлар ҳар бир ишчи учун сутка ичида — икки соатдан, оғир ишларда эса, меҳнат шароитлари зарарли ва (ёки) хавфли ишларда бир соатдан ошмаслиги шарт. Иш берувчи ишчиларнинг аниқ ишлаган **иш вақтини ҳисобга олиши** шарт. Ишчи ишлаган ва ишламаган вақтлар ҳисобга олиниши шарт. Бу борада қўшимча ишлар вақти, тунги вақтдаги ишлар алоҳида ҳисобланади.

Ҳар бир ишчи танаффус қилиш ҳуқуқига эга. Дам олиш вақти — танаффус вақти, ишчи меҳнатга оид муносабатларини бажаришдан бўш вақтининг узоқлиги.

Дам олиш вақтининг турлари:

1) иш куни (иш сменаси) ичидаги танаффуслар: дам олиш ва овқатланиш учун мўлжалланган танаффус; смена вақти ва махсус танаффуслар;
2) кундалик (сменалараро) дам олиш;
3) дам олиш кунлари (вахталараро дам олиш);
4) байрам кунлари;
5) дам олиш ҳисобланади.

Меҳнат шартномаси асосида ишлайдиган ишчиларга қонун билан дам олиш кунлари, ҳар йиллик ҳақ тўланадиган меҳнат таътили, белгиланган иш вақтининг узоқлигига кафолат берилади (41-*чизма*).

41-*чизма*

Ёдда тутинг! Давлат ҳафталик дам олишнинг энг қуйи миқдорини ва йиллик меҳнат таътилини белгилайди.

Ишнинг айрим турларида ишчиларга ишлаб чиқариш ва меҳнат технологиясига ҳамда уларни ташкиллаштиришга боғлиқ иш вақтига қўшиладиган сменали танаффуслар берилади.

Масалан, йилнинг иссиқ ва совуқ пайтида тоза ҳавода, иситилмайдиган ёпиқ иншоотларда, шу билан бирга, юклаш-тушириш ишларида ишлайдиган кишиларга исиниш ёки салқинлашиш, дам олиш учун махсус танаффусларберилади. Улар иш вақтига киритилади.

Иш берувчи ҳар бир инсоннинг дам олиши, салқинлашиши, исиниши учун керакли жиҳозлар билан бинони жиҳозлаши шарт. Бир ярим ёшгача бўлган болалари бор аёл-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ларга, бир ярим ёшгача бўлган болаларни онасиз тарбиялаётганоталарга (фарзандликка олувчиларга) болани (болаларни) овқатлантириш учун ишнинг ҳар бир уч соатидан кечиктирмасдан қўшимча танаффусларберилади. Болани (болаларни) овқатлантириш учун мўлжалланган танаффусларнинг вақтига қўшилади. Танаффусларнайтида аёллар, оталар, фарзандликка олувчиларнинг ўртача ойлик маоши сақланади.

Ишчиларга ҳар ҳафтада дам олиш кунлари берилади. Беш кунлик иш ҳафтасида ишчиларга ҳафтасига — икки дам олиш куни, олти кунлик иш ҳафтасида эса бир дам олиш куни бералади.

Узлуксиз ишлаб чиқариш соҳаларида ёки ишлаб чиқариш-техник шароитлар бўйича ёки аҳолига доимий равишда узлуксиз хизмат кўрсатиш зарурлиги туфайли дам олиш кунлари ишни тўхтатиш мумкин бўлмаган ишлаб чиқариш корхоналарида ишлайдиган, шунингдек, вахталик усули билан ишлайдиган ишчиларга дам олиш кунлари смена жадвалларида (вахта жадвалларида) кўрсатилганидек ҳафта кунларида навбат билан берилади.

Ёдда тутинг! Иш берувчи дам олиш кунларини ками билан ҳафтасигабир марта, шунингдек, давлатбайрами кунларини дам олиш кунлари билан таъминлашгамажбур.

Давлат байрамлари. Агар давлат байрами дам олиш кунига (шанба ёки якшанба) тўғри келса, у ҳолда ҚР Қонунига мувофиқ "Қозоғистон Республикасида байрамлар тўғрисида"ги, дам олиш кунлари бир кунга узайтирилади. 1-2 январь (Янги йил), 8 март (Халқаро хотин-қизлар куни), 21-22 март (Навруз байрами), 1 май (Қозоғистон халқларининг бирдамлиги куни), 7 май (Ватанҳимоячилари куни), 9 май (Ғалабакуни), 6 июль (ҚР пойтахти куни), 30 август (Конституция куни), 1 декабрь (Биринчи Президент куни), 16 декабрь (Қозоғистон Мустақиллиги куни) 7 январда мусулмонлар тақвими бўйича Қурбон ҳайитининг биринчи куни, православларнинг Рождество куни иш тартибларига ва фойдаланиладигансмена жадвалига қарамасдан (дам олиш жадваллари), дам олиш кунлари ҳисобланади.

Агар давлат байрами дам олиш кунига (шанба ёки якшанба) тўғри келса, 13. 01. 2001 й. Қозоғистон Республикасининг "Байрамлар тўғрисида"ги Қонунига мувофиқ дам олиш бир кунга узайтирилади.

Ишчиларга қуйидагича дам олиш кунлари берилади: ҳар йиллик ҳақ тўланадиган меҳнат таътили; ижтимоий таътиллар.

Ҳар йиллик ҳақ тўланадиган меҳнат таътили ишчиларнинг дам олишига, ишга лаёқатлиликларини тиклашга, соғлигини яхшилашга ва ишчиларнинг бошқа зарурий эҳтиёжларига мўлжалланади ва иш ўрни (лавозими) ҳамда ўртача ойлик маоши сақланган ҳолда, муайян тақвим кунлари (24 кундан кам бўлмаган) сонига берилади.

Ижтимоий таътиллар деб она бўлиш, болаларни парваришлаш, ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда билим эгаллаш учун қулай шароитлар яратиш мақсадида ҳамда бошқа ижтимоий мақсадларда ишчиларни муайян бир даврга ишдан озод этиш тушунилади. Ишчиларга қуйидагича ижтимоий таътил турлари берилади: ойлик маоши сақланмайдиган таътил; ўқув таътили; ҳомиладорлик ва фарзанд туғилишига, янги туғилган фарзандни парваришлашга боғлиқ таътил; бола уч ёшга тўлгунга қадар уни парваришлашга боғлиқ ойлик маоши сақланмайдиган таътил.

Шундай қилиб, ишлаган ҳар бир фуқаро дам олиш ҳуқуқига эга.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Назорат саволлари

1. Иш вақти ва дам олиш вақтининг қандай турларини биласиз?
2. Қозоғистон Республикасиқонунчилигида қандай дам олиш турлари кўриб чиқилган? Уларнинг мақсадлари қандай?
3. Мусулмонлар тақвими бўйича нишонланадиган Қурбон ҳайитининг биринчи куни ва православларнинг Рождество куни 7 январь нима сабадандам олиш куни деб эълон қилинган?

1-даражали топшириқ. Фуқаро Б. ва П. ларни стадион маъмурияти муз майдонини тўлдириш учун чақиришади. Ҳисоб-китоб пайтида улар қўшимча иш вақти учун ҳақ тўлашни талаб қилади, чунки уч кун давомида қўшимча иш ишлайди. Маъмурият шартномага имзо чекилганлигини инобатга олган ҳолда, штатдан ташқари жамғарма маблағи ҳисобидан ҳақ тўлашади, шу боис бу ишчилар учун меҳнат қонунчилиги меъёрларига қўлланилмайди деб рад этади.

Ишчиларнинг талаблариқонунийми? Ишчиларнинг муносабатларимеҳнатқонунчилиги билан тартибга солинадими?

75-§. ВОЯГА ЕТМАГАН ШАХСЛАР МЕҲНАТИДАГИ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР

Бугун дарсда:

вояга етмаган шахсларнима сабабданишчиларнинг алоҳида тоифаларигакиришини, уларнинг меҳнат қонун бўйича қандай тартибга солинишини биламиз.

Таянч сўзлар:

- вояга етмаганларнинг меҳнати
- енгил иш
- ёшига боғлиқ алоҳида иш шартлари

Вояга етмаганлар ёшига боғлиқ махсус ҳимояга муҳтож ишчилар тоифасига киритилади.

Қозоғистон Республикасининг Вояга етмаганлар тўғрисидаги меҳнат қонунчилигида уларнинг ишга жойлашиши, меҳнат шароити, меҳнат шартномаларининг бекор қилинишига ва ҳ. к. омилларга доир кўпгина таъқиқлар белгиланади. Бундай таъқиблар камситиш ҳисобланмайди, чунки улар ушбу одамларга алоҳида ғамхўрликлар билан боғлиқ.

Вояга етмаганлар меҳнат шартномасини тузиш пайтида *шартли равишда тиббий кўрикдан ўтиши шарт*. Улар ҳар йили 18 ёшга тўлганга қадар тиббий кўрикдан ўтиб туриши керак.

Тиббий кўрикдан ўтишдан кўзда тутилган мақсад вояга етмаган болаларнинг соғликлари ҳолати у ишлаётган ишига мос келишини аниқлашдан иборат.

Вояга етмаганларни ишга жойлаштириш пайтида синов муддати белгиланмайди.

Ёш болаларни ишга қабул қилгандан кейин иш берувчи ойлик маошдан жисмоний шахслар даромадига солинадиган солиқларни, мажбурий пенсия бадалларини тўлашга мажбур.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-жадвал

Вояга етмаганлар учун иш вақтининг узоқлиги

Тоифа	Ҳафтасига, ортиқ эмас	Смена билан, ортиқ эмас
16 ёшга тўлмаган ишчилар.	24 соат	5 соат
16 ёшдан 18 ёшгача бўлган ишчилар.	35 соат	7 соат
16 ёшга тўлмаган ишчилар ўқув масканида билим эгаллашни давом эттиради ва бўш вақтида ишлайди.	12 соат	2,5 соат
16-18 ёш оралиғидаги ходимлар ўқув масканида билим эгаллашни давом эттиради ва бўш вақтида ишлайди.	17,5 соат	4 соат

Меҳнат қонунчилигида вояга етмаганларнинг меҳнат шароитлари бўйича талаблар ўсмоқда. Шунинг учун вояга етмаганларни ишга жалб қилиш таъқиқланади:

— зарарли ва (ёки) хавфли меҳнат шароитларидаги ишларга, ер ости ишларига;

— соғликларига ва ахлоқий ривожланишига тўсқинлик қиладиган ишлар (ўйин, тунги рақс ва клубларда ишлаш, алкоголь маҳсулотлар, тамаки маҳсулотлари, гиёҳвандлик ва бошқа заҳарли моддаларни ташиш ва сотиш);

— вояга етмаганларга улар учун белгиланган лимитлардан ошадиган юкларни ташиш ва ҳаракатлантириш таъқиқланади;

— вахта усулида бажариладиган ишлар ва бошқа ишлар билан бирга;

— вояга етмаганлар диний ташкилотларга ишга жойлаша олмайди.

Ёдда тутинг! 18 ёшга тўлмаган шахслар қабул қилинмайди:
— давлат хизматидаги лавозимларга;
— қўриқловчи сифатида ишлаш;
— полиция органи ишларига.

16 ёшга тўлган болалар меҳнат муносабатларига ишчи сифатида қабул қилина олади. Шу билан бирга, кичик ёшлардаги ходимлар билан меҳнат шартномасини тузиш мумкин.

Агар ишчи асосий умумий таълимга эга бўлса, 15 ёшга тўлгандан кейин; сиртқи, кечки ёки масофадан ўқитиш ёки умумтаълим ўқув масканларида ўқишини давом эттириб, ишчилар билан меҳнат шартномаси тузилиши мумкин.

15 ёшга тўлган ёш болалар меҳнат шартномасини тузиш ана шундай ходимларнинг соғликларига зарар етказмайдиган енгил ишларни бажаришга рухсат берилади.

14 ёшга тўлган ёш бола талаба бўлса ҳам меҳнат шартномаси тузилиши мумкин; иш соғликка зарар етказмайдиган енгил иш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Глоссарий

- **Вояга етмаган ёш бола** — қонун билан тасдиқланган муомала лаёқати ёшига тўлмаган шахс.
- **Вояга етмаганларнинг махсус меҳнат шароитлари** — меҳнат ҳаракатлари жараёнидаги вояга етмаган шахсларнинг соғлиги ва ҳаётининг хавфсизлигини таъминлаш тизими.

тоифасига киради; иш бўш вақтларда олиб борилади ва ўқув жараёнларини бузмайди.

14 ёшга тўлмаган шахслар билан кинематография, театрларда, театр ва концерт ташкилотларда, циркларда меҳнат шартномасини туза оладилар. Шу билан бирга, иш уларнинг соғлигига ва инсоний ривожланишига зарар етказмаслиги керак. Бундай ишчи билан меҳнат шартномаларини тузган пайтда ота-оналари (ҳомийлари) ва ҳомий ва васий органларнинг розилиги талаб қилинади.

Унинг таркибига ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, ташкилий-техник, санитар-гигиеник, даволаш-соғломлаштириш, реабилитация ва уларнинг вояга етмаганига боғлиқ бошқа чора-тадбирлар киради.

Ҳомийлик ва васийлик органларидан рухсат олиш кундалик рухсат этилган ишлар узоқликларини ва иш бажарилиши мумкин бўлса ҳам шартлари кўрсатилиши шарт.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Қозоғистон Республикаси меҳнат қонунчилигига мувофиқ вояга етмаган шахсларга қандай имтиёзлар берилади?
2. Ёш болаларнинг меҳнатлари қандай муҳофаза қилинади?

1-даражали топшириқ. Оила да тўрт нафар фарзандбор. Ота хусусий транспорт ташувчи бўлиб ишлайди. Она ўзи ўстирган кўкатларни сотиш билан шуғулланади. Ўғил нодавлат университет талабаси. Қиз мактабда тарих фани ўқитувчиси сифатида фаолиятюритади.

Иккинчи қиз ва унинг эри — озиқ-овқат дўкони сотувчилари. Учинчи қиз — уй бекаси, бир ёшли қизи тарбияси билан машғул.

Ушбу шахслардан қайси бирига Қозоғистон Республикасининг Меҳнат қонунчилиги кўриб чиқилади? Аниқланг.

2-даражали топшириқ. Вазиятни таҳлил қилинг.

13 ёшли ёш бола Т. онасининг туғилган кунига совға олишни хоҳлаб, ишга жойлашишга қарор қилади. Қўшни ҳовлида супермаркет қурилишига уни участка бошлиғи қурилиш майдонига қўриқчи қилиб ишга қабул қилади. Бундай вазиятда Қозоғистон Республикасининг Меҳнат қонунчилиги бузилдими?

2-даражали топшириқ. М. 7 ёшида болалар кийимини намойиш қилиш учун "Next" гўзаллик агентлигига ишга қабул қилинади. Бироқ Қозоғистон Республикасининг расмий Меҳнат кодексида 14 ёшгача бўлган вояга етмаган шахсларнинг ишга жойлашишига оид бандлар мавжуд эмас.

Вазиятни таҳлил қилинг. Мазкур ҳолатда Қозоғистон Республикасининг Меҳнат қонуни бузилдими?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

IV бўлим

ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

IV бўлим. ПРОЦЕССУАЛҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

14-боб. ЖИНОЯТ ПРОЦЕССУАЛҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

76-§. ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИНИНГ МАҚСАДЛАРИ

Бугун дарсда:

жиноят процесси нималигини аниқлаймиз; Қозоғистон Республикасида жиноят процессининг мақсадларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- жиноят процесси
- жиноят процессининг мақсадлари
- Жиноят-процессуал Кодекси
- фуқароларнинг қонуний ҳуқуқлари ва манфаатларинихимоя қилиш

Глоссарий

- **Жиноят процессуал ҳуқуқи** — суд органлари, прокуратура, жиноят ишларини тергов қилиш ва суриштириш, аниқлаш ишларини тартибга соладиган ҳуқуқ соҳаси.
- **Жиноят процесси** — суд, прокурор, терговчи, суриштирувчи органларнинг ва бошқа жиноят ишида иштирок этувчиларнинг қонун билан тартибга солинган фаолияти.

Жиноят процессуал ҳуқуқи фуқароларнинг қонуний ҳуқуқлари ва мажбуриятларини ҳимоя қилиш ишларида, Қозоғистон Республикасида ҳуқуқни ҳимоя қилиш ҳаракатлари ва судга раислик қилиш ишларини олиб боришда муҳим вазифаларни бажаради.

Жиноят ишларининг ўрганилишига, тергов ишлари олиб борилишига, ҳал қилинишига боғлиқ жиноят процессларида иштирок этувчилар ўртасида вужудга келадиган ижтимоий муносабатлар жиноят процессуал ҳуқуқи предмети ҳисобланади.

Жиноят-процессуал ҳуқуқда иккита асосий усуллар — императив ва диспозитив усуллар қўлланилади. Жавобгарлик ва мажбуриятларга, таъқиқларга асосланагн малакали ёзувлар усули **императив усул** деб аталади. Ушбу усулдан суд мажлисини ўтказиш регламентларини, тартибини аниқлаш пайтида, жиноят процессида иштирок этувчиларга мажбуриятлар юклатилганда ва ҳ. к. жараёнларда қўлланилади.

Рухсат беришга асосланган томонлар тенглиги **диспозитив усул** деб аталади. Бу усул императив усулга нисбатан кам қўлланилади. Диспозитив усул процесс субъектларига ҳуқуқлар беради. Бунга жабрланувчига шикоят қилиш ва қаршилик кўрсатиш ҳуқуқлари берилиши мисол бўла олади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Жиноят процессида ҳуқуқбузарликларга доир хабарларни текшириш, олдиндан тергов ўтказиш, суд томонидан жиноят ишларини ўрганиш ва ҳал қилиш, суд қарорларининг ижро этилишини текшириш ишлари киритилади.

Жиноят процесси жиноий ҳуқуқбузарликлардан азият чеккан шахслар, шу билан бирга, жиноий таъқибларга учраган шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга мўлжалланган. Жиноят процесси озодлик ва ҳуқуқларга ноқонуний таъқиблар қўйишнинг олдини олиш ва қонун-қоидалардан тегишли даражада фойдаланишга қаратилган.

Жиноят процесси махсус жиноят-процессуал тартиблар асосида амалга оширилади. Жиноят процессининг мақсадлари ҚР Жиноя-процессуал кодексининг 8-моддасида тасдиқланган.

42-чизма

Жиноят процессининг мақсадлари

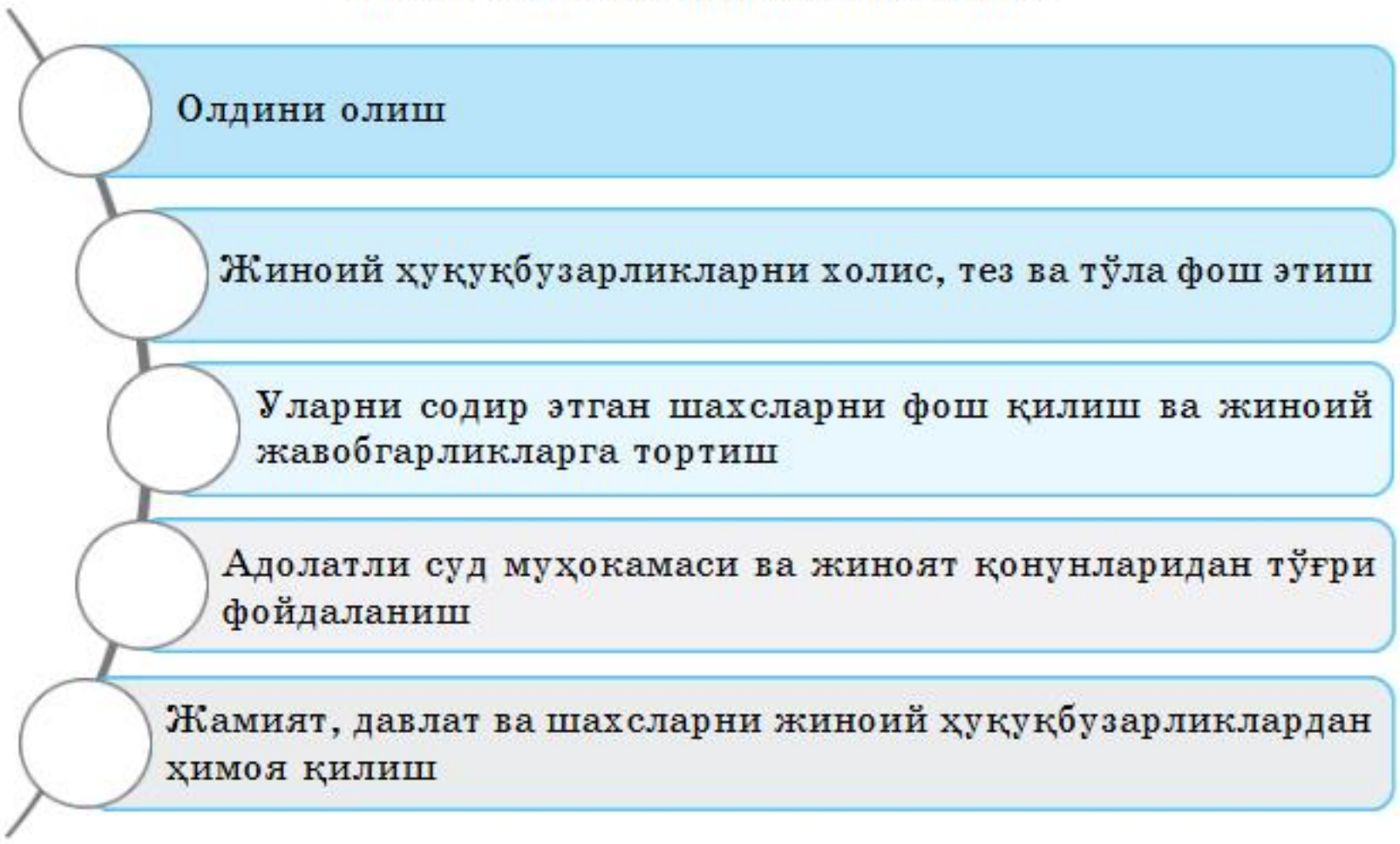

Жиноятни тез ва тўла фош этиш давлат органларининг вазифаларига киради, содир этилган жиноятларнинг барча ҳолатлари ва уларни содир этган барча шахслар қисқа муддат ичида аниқланиши шарт.

Жиноятни фош қилиш натижалари бўйича айбдор шахсларга жазо чоралари тайинланади. Тергов қилиш мақсадлари — жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этган шахсларни аниқлаш, жумладан, ҳар бир иштирокчиларни аниқлаш керак.

Ёддатутинг! Айбдорни аниқлаш шартли жавобгарлик ва жазо бўйича масалаларни ҳал қилишнинг мажбурий шарти ҳисобланади.

Фақат айбдор шахсни фош қилиш ва жазолаш — айбсиз шахсни асоссиз айблаш ва судлашгайўл қўймаслик деган маънони англатади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Жиноят қонунларидан тўғри фойдаланишни таъминлаш жиноий қонунчиликнинг барча талабларига кучли риоя қилинишни англатади. Шундагина жиноятнинг оғирлигига, уни содир этган шахсларга мос айбдорни адолатли жазолаш ва айсиз шахсни жиноий жавобгарликларга тортишдан фориғ қилиш имконияти вужудга келади.

Жиноят процессининг мақсадлари ва муддаоларига кўра бўлинадиган жиноий процессуал ҳужжатларнинг турлари: олдиндан тергов ўтказиш ва текшириш ҳужжатлари, суд ҳужжатлари, прокурорнинг назорат ҳужжатлари.

Тарих саҳифаларидан. Тарихий, маданий, диний, миллий ва бошқа кўпгина омиллар нуқтаи назаридан олсак, ҳар бир давлатдаги жиноий ишлари бўйича ишлаб чиқариш тажрибалари бир-биридан фарқ қилади. Ушбу тажрибаларни таҳлил қилиш асосида жиноят процессининг қуйидаги турлари шаклланган: айблаш, қидириш (инквизиция), пойга ва аралаш.

Айблаш процесси қулдорлик тузумида ва феодал жамият бошларида пайдо бўлган. Бу процеснинг мазмуни жиноят ишининг қўзғатилиши ва бекор қилиниши тўлалигича жабрланувчига боғлиқ бўлади, бу айбланувчининг алоҳида ҳолатларини бошқаради. Муайян даражада дин таъсирида исботлаш тизими шаклланган. Гувоҳлик қилиш, ордалиялар, яккама-якка суҳбатлар, расмий қасамёдлар исбот сифатида эътироф этилган. Гувоҳлар одатда жабрланувчига ёки айбланувчига тавсиф бериш учун таклиф қилинади.

Қидириш (инквизация) процесси қулдорлик жамияти даврида пайдо бўлса-да, ўрта асрларда кенг тарқалган. Бундай ҳолатларда суд тергов фаолияти билан бирга муайян даражада ишни ҳимоя қилиш ва ҳал қилиш вазифаларини ҳам бажарган. Айбланувчи ўзини ҳимоя қилиш имкониятларидан маҳрум бўлган. Ўз айбини тан олиш ва энг қимматли исбот бўлган. Қонунларда ҳар қандай тақдирларда фактлар тўғрисида энг ками билан икки нафар гувоҳнинг айтганлари тўла исбот бўла олади дейилган. Аниқ исботлар мазмундорлиги билан эмас, балки гувоҳларнинг ижтимоий аҳволи ёки уларнинг ҳар қандай тақдирда алоҳида хусусиятлари билан баҳоланган.

Пойга процесси инглиз-саксон ҳуқуқ тизимига эга давлатларда тарқалган (Буюк Британия, АҚШ, Канада, Австралия). Бу икки томон ҳам (ҳимоячи, айбловчи) қонуний бир хил имкониятларга эга деган мазмунни англатади. суд суд ишларига раислик қилиш вазифаларини бажаради.

Исботлар расмий далолатномаларнинг айрим элементлари сақланиши пайтида ички ишончлар бўйича баҳоланади (юбориладиган далолатларни, “исботлаш стандартларини” меъёрий тасдиқлаш ва ҳ. к.).

Аралаш процесс Европа давлатларига хос (Германия, Австрия, Бельгия, Италия, Франция). Бу борада судгача бўлган босқичларда инквизиция процесси устун бўлса (мутлақо ошкораликнинг йўқлиги, айбланувчининг ҳимояланиш имкониятларга эга эмаслиги), судларда эса пойга элементларининг хусусияти устун бўлади. Процесс атамаси ана шундан пайдо бўлган. Далиллаш тизими судьяларнинг ички иишончлари бўйича далолатномаларни эркин тарзда баҳолашга боғлиқ бўлади. Судьяга таъсир кўрсатишига кўра далолатномаларнинг қиммати ва аҳамияти ошади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қизиқарли маълумот!

XV-XVШ асрлардақозоқ халқининг урф-одатлари бўйича содир этилган жиноятлдар бийлар судларида кўриб чиқилган. Олий суд ҳокимияти бийлар судининг қарорларини қайта кўриб чиқадиган хон қўлида бўлган. Жиноят процесси (жараёни) жабр чеккан шахсларнинг ташаббуслариорқали бошланган. Қидирувчи низогар ёки даъвогар деб, жавоб берувчи эса жавобгар ёки жавоб берувчи деб талаганШунингдек, низогар билан жавоб берувчининг вакиллари иштирок этган, гувоҳлар — факт ва жон берувчилар.

Қозоқ халқининг маиший ҳуқуқлари бўйича суд ошкоралик, баҳс-мунозара шаклида ўтиб, барча ишлар, фуқаролик ва жиноят ишлари даъвогарлик хусусида бўлган. Бийлар икки томоннинг ўзаро розиликлари орқали сайланган, ишларни ўрганмасдан олдин бийларни сайлашдан воз кечиш ҳам мумкин бўлган. Суд ишини ўрганиш суд олдидан даъвогар ва жавобгарларнинг қамчиларни ташлаш одати билан бошланган. Бу икки томоннинг суд таркиби ва бийларнинг бўлғувчи қарорларидан рози бўлишни англатган. Ишни ўрганишдан олдин бий икки томонни муросага чақирган, фақатмуросага келишдан воз кечгандан кейингина суд ишлари бошланган Одатда бундай воқеаларга кўпчилик халқ йиғилган, жумладан, фақат манфаатдор шахслар эмас, шу билан бирга, қизиққан шахслар ҳам иштирок этганлар. Ишнинг боришини даъвогар ёки унинг вакили оғзаки равишда етказган, шунингдек, жавобгар ҳам ўзи ёки вакил орқали ўз кўрсатмаларини айта олган. Уларнинг номидан нотиқлар ва одатда ҳуқуқ қоидалари билан таниш бўлган қишлоқдошлари гапирганлар. Бий гувоҳларни чақириб улардан жавоб олган. Қозоқ халкининг одатий ҳуқуқлари гувоҳларга уларнинг ижтимоий мақомларига боғлиқ ҳолда ҳар хил шароитларни кўриб чиққан. Даъвогар ва жавобгарнинг гувоҳи сифатидааёллар, яқин қариндошлар, жисмоний жазоларга учраган вояга етмаган шахслар ва ақли расо деб тан олинмаган шахслар қабул қилинмаган.

Оддий жамоадошларнинг далиллари,гувоҳларнинг адолатлилигиқасам ичиш билан тасдиқланган ҳолатлардагинаисбот кучга киритилган. Султонлар,бийлар ва бошқа нуфузли шахсларнинг гувоҳ бўлиши қасамёдсизлароқ қабул қилинган.

Бий қарори оғзаки айтилиб, унинг хабаридан кейин ола ип анъанаси — суд жараёнининг ниҳоясига етганлигини англатадиган ола иплар кесилган. Бий бошқаргани учун даъвогар капиталидан 10% ва суд жараёнида процессуал қоидаларни бузганларга белгиланган барча жарималардан мукофотлар олган.

Бийлар судининг қарорларини ижро этиш даъвогарларзиммасига юклатилган, бироқ даъвогар қарорни бажаришни рад этган ҳолатлардагаровга олиш институтига мурожаат қилган — чорва молларини куч ишлатиш йўллари билан ҳайдаб олиб кетишган. Гаровга олиш, агар у қуйидаги талабларгамос келадиган бўлса, қонуний процессуал меъёр ҳисобланган:

1) қарор чиқарган бий ва даъвогарнинг жамоаси бошлиғи сўзлари асосида қилинган;

2) даъвогар қарши томонга чиқарилган қарорга куч ишлатиш орқали эришишини ошкора билдирган;

3) ҳайдаб олиб кетилган чорва молларининг сони тахминан даъвогарнинг молияси билан мувофиқлаштирилган.

Бийлар судида мағлубиятга учраган томон қарорни хон судида қайта кўриб чиқиш бўйича ариза бера олган. Суджараёни очиқ турда ўтказилган ва бийнинг нуфузи чиқарган қарорнинг адолатлилигигабоғлиқ бўлган. Шу тариқа, суднинг мақсади ҳақиқатга эришишгина эмас, икки томонни ўзаро муросага келтириб, кескинликларни бартарафэтишдан ҳам иборат бўлган.

Жиноят процессуал ва унинг мақсадлари айбдор шахсларни фош қилиш, тергов ўтказиш, уларни жиноий жавобгарликларга тортишда

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

муҳим вазифаларни бажарган ва қонунларга зид ҳаракатларнинг олдини олиш, адолатни қарор топтиришга таъсир кўрсатган.

Назорат топшириқлари

1. Жиноят процессуал ишларнинг мазмуни ва тузилмаси ҳақида гапириб беринг.
2. Жиноят процессуал ишларда ҳуқуқий тартиботнинг қандай усуллари қўлланилади?

1-даражали топшириқ. Жиноят процесси мақсадларини таҳлил қилинг. Ҳар бир мақсадлар ҳақида қисқача гапириб беринг. Мақсадлар қандай амалга оширилганлиги ҳақида ОАВ материалларидан фойдаланган ҳолда мисоллар келтиринг.

2-даражали топшириқ. Айблаш, қидириш (инквизиция), пойга ва аралаш процесслар-ни қозоқ халқининг қадимий ҳуқуқий-жиноят процесслари билан солиштиринг.

Сиз қандай фикрдасиз, кўчманчилар тамаддуни шароитида нима сабабдан жиноят процессининг айнан ушбу тизими шаклланган?

77-§. ЖИНОИЙ ПРОЦЕССУАЛ ТАМОЙИЛЛАРИ

Бугун дарсда:

Қозоғистон Республикасида жиноят процессининг асослари ва тамойилларини аниқлаймиз; уларнинг мазмунини атрофлича кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- жиноят процесси
- жиноят процесси тамойиллари

Жиноят процесси тамойиллари деб асосий ҳуқуқий қоидалар ёки умумий ва етакчи аҳамиятга эга бўлган ҳуқуқий меъёрларга айтилади. Бу қоидалар жиноят процессида иштирок этувчиларнинг барчаси учун мажбур. Тамойиллар процессларнинг мазмуни ва табиатини англатади, унинг барча босқичлари, турлари ва институтлари таркибини аниқлайди ва жиноят процессуал фаолиятини давлатнинг жиноят суди ишлари олдига қўйган мақсад ва вазифаларига эришиш учун юборади.

ҚР Жиноят процессуал кодексида берилган жиноят процесси тамойилларининг рўйхати:

- қонунийлик тамойили;
- судга раислик ишларини фақат суднинг амалга ошириши;
- инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини суд оқали ҳимоя қилиш;
- шахснинг нуфузи ва қадр-қимматини ҳурмат қилиш;
- шахс даҳлсизлиги;
- жиноят ишлари бўйича иш юритиш пайтида фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш;
- шахсий ҳаёт даҳлсизликлари;
- турар-жойлар даҳлсизлиги;
- мулк даҳлсизлиги;
- айбсизлик презумпцияси;
- қайта судлаш ва жиноий таъқибларга рухсат бермаслик;
- судга раислик қилиш ишларини қонун ва суд олдида тенг ҳаракатларда амалга ошириш;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

- судьяларнинг мустақиллиги;
- суд ишларини олиб боришда томонларнинг мулоҳазакорликлари ва тенг ҳуқуқлиги асосида амалга ошириш;
- суд ишининг ҳолатларини атрофлича, тўла ва объектив ўрганиш;
- далолатномаларни ички ишончлар бўйича баҳолаш;
- шубҳаланувчи, айбланувчининг ҳимоя ҳуқуқларини таъминлаш;
- малакали қонуний ёрдам ҳуқуқини таъминлаш;
- гувоҳликка доир далиллар келтириш мажбуриятларидан озод этиш;
- шаффофлик;
- жиноят суд ишини олиб бориш тили;
- процесс ҳаракатлар ва қарорларга қарши шикоят қилиш эркинлиги.

Айрим тамойилларга тўхталамиз:

Шахснинг обрў-эътибори ва қадр-қиммати ҳурмат қилиш тамойиллари. Жиноят иши бўйича иш юритиш пайтида жиноят процессида иштирок этадиган шахсларнинг нуфузини туширадиган ёки қадр-қимматларини камситадиган қарорлар ва ҳаракатлар таъқиқланади, шахсий ҳаёт тўғрисида маълумотларни, шу каби инсон сир сақлаш керак деб ҳисоблайдиган ва хусусиятга эга маълумотларни тўплаш, фойдаланиш ва тарқатишга рухсат берилмайди.

Шахсий даҳлсизлик тамойиллари.

Жиноят-процессуал кодексида белгиланган асослар ва тартиблар бўйича бўлмаса, ҳеч кимни жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этган деган шубҳалар блан ҳибсга олиш, қўриқлаш билан қамоққа олиш ёки бошқа турда озодликдан маҳрум этиш мумкин эмас. Бу тамойил асосида 1966 йилда БМТ томонидан қабул қилинган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт мужассам топган.

Шубҳаланувчи, айбланувчининг ҳимоя ҳуқуқларини таъминлаш. Шубҳаланувчи, айбланувчи ҳимоя ҳуқуқига эга. Улар бу ҳуқуқларни ушбу Кодексда белгиланган тартиб асосида шахсан ўзлари ҳам, шу каби ҳимоячи, қонуний вакили ёрдамида ҳам амалга ошира оладилар.

Жиноят прцессуал ишларини олиб борадиган орган шубҳаланувчига, айбланувчига уларнинг ҳуқуқларини тушунтириш ҳамда уларнинг шубҳадан, айбланишдан қонунларда

Глоссарий

- **Виждон** – инсон ёки идоранинг ижобий ижтимоий-инсоний қиймати, нуфузи, репутацияси; асосий инсонпарварликка хос хусусиятлардан бири, адолат,интизом, эзгуликларнинг олий даражаси.
- **Қадр-қиммат** – инсоннинг молиявий имкониятларга,олиб борган меҳнатларига,мавқеига алоқадор бўлмаган ажралмас хусусияти.Бу инсоннинг номоддий манфаатларидан бири, у инсонга дунёга келган заҳоти берилади. У ажралмас ва ҳеч кимга берилмайди. Инсоннинг қадр-қимматига зарар келтирадиган сохта ахборотлар тарқатиш, шахснинг қадрини пасайтириш маъмурий ҳуқуқбузарликлар ҳисобланади.
- **Жиноят процессининг тамойиллари** – жиноят процессида иштирок этувчи барча шахслар риоя қилиши шарт бўлган умумий мажбурий талаблар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

таъқиқланмаган барча воситалар билан ҳимояланиш имкониятларини таъминлашга, шунингдек, уларнинг шахсий ҳуқуқлари ва мулкий ҳуқуқларини ҳимоя қилишга чоралар қўллашга мажбур.

Малакали қонуний ёрдамларда ҳуқуқий таъминот тамойиллари. Ҳар ким жиноят процесси жараёнида ушбу Кодексда кўзланган тартиб асосида малакали қонуний ёрдамлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Қонунларда кўзланган шароитларда қонуний ёрдамлар бепул кўрсатилади.

Шунга боғлиқ ҳолда, жиноят процессидаги тамойиллар жиноят процессида иштирок этувчиларнинг барчаси риоя қилиши шарт бўлган умумий талаблар ҳисобланади. Тамойиллар процессларнинг мазмунини, унинг ўзига хос белгиларини билдиради ва жиноят прцессуал қонунлари асосини бажаради. Энг асосийси, жиноят ишлари бўйича суд ишлари пайтида меъёр тамойилларни сақламаган ҳолда қабул қилинадиган қарорлардан воз кечишга олиб келади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Жиноят процессуал тамойиллари мазмунини гапириб беринг. Шаффофликтамойиллари қандай вазиятлардақўлланилади?Нима сабабдан?
2. Далолатномаларниички ишонч бўйича баҳолаш тамойили деб нимага айтилади?

1-даражали топшириқ. Туман прокурори 14 яшар жабрланувчи ҳаётининг жинсий томонлари ва экспертиза хулосаси тўғрисида сирни фош қилганлиги учун вазифасиданозод этилади.Шунингдек, жабрланувчи ҳақида газетадахабар тарқатади.Жиноят процессининг қоидаси бузилганлигини аниқланг.

2-даражали топшириқ. Қозоғистон Республикасининг 2013 йил 3 июлдаги "Давлат кафолатлаган қонуний ёрдам тўғрсида"ги ҚР Қонунининг қоидаларини тадқиқ қилинг. Мазкур қонун нималарни тартибга солади ва кафолат беради? Кимлар давлат томонидан кафолатланганқонуний ёрдамлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга? Ёрдамларқандай амалга оширилади?

78-§. ЖИНОЯТ ПРОЦЕССУАЛ СУБЪЕКТЛАРИ

Бугун дарсда:

Қозоғистон Республикасижиноят процессуал субъектлари билан танишамиз; уларнинг жиноят процессидаги ўрни ва ҳуқуқий ҳолатларини кўриб чиқамиз.

ҚР Жиноят-процессуал кодексига мувофиқ жиноят процессида иштирок этувчилар:

жиноий таъқибларни ва судда айблашни амалга оширадиган органлар ҳамда шахслар, шунингдек, жиноят процесси бўйича иш юритиш пайтида ўз ҳуқуқлари ва манфаатларини ёки ўзлари вакиллик қиладиган ҳуқуқлар ва манфаатларни ҳимоя қиладиган шахслар. Булар: прокурор (давлат айбловчиси), терговчи, суриштироувчи орган, суриштирувчи, шубҳаланувчи, айбланувчи, уларнинг қонуний вакиллари, ҳимоячи,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

фуқаролик жавобгар, жабрланувчи, алоҳида айбланувчи, фуқаролик даъвогар, уларнинг қонуний вакиллари ва вакиллари.

Жиноят процессининг айрим иштирокчилари асосий, марказий процесс муносабатлардан иборат асосий вазифаларни бажаради. Асосий иш юритиш вазифаларидан бири: айблаш, ҳимоя ёки иш бўйича қарор. Иштирокчилар фақат алоҳида иш юритиш ҳаракатларининг эмас, барча жиноий процессларнинг субъектлари ҳисобланади.

Процес иштирокчиларини таснифлаш жиноят процессуал фаолиятларига асосланади: адолат (ишга рухсат бериш), айблаш (жиноий таъқиб) ва ҳимоя. Шунинг учун Жиноят-процессуал кодексида барча иштирокчиларни судга, айблаш, ҳимоя томонларига ва бошқа иштирокчиларга бўлади.

Жиноят процессининг ҳар бир иштирокчиси (субъекти)нинг ҳуқуқий вазиятини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- жиноят процесси субъектлари
- терговчи
- суриштирувчи
- шубҳаланувчи
- айбланувчи
- ҳимоячи
- жабрланувчи
- гувоҳ

Глоссарий

- **Жиноят процесси субъектлари** жисмоний ва юридик шахслар ҳисобланади. Улар процесс ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эга ҳамда уларни амалга ошириш жараёнида жиноят-процессуал муносабатларда иштирок этади.

1. Терговчи — жиноят иши бўйича судгача тергов ишларини олиб боришни ўз ваколатлари доирасида амалга ошириш ваколатларига эга мансабдор шахс: ички ишлар органларининг терговчиси, миллий хавфсизлик органларининг терговчиси, уюшган порахўрликка қарши кураш хизматининг терговчиси ва иқтисодий тергов хизмати терговчиси, шунингдек, ушбу Кодексда кўзланган шароитларда — прокурор.

2. Суриштирувчи — иш бўйича ўз ваколатлари доирасида судгача тергов ишларини олиб борадиган ваколатли мансубдор шахс.

3. Шубҳаланувчилар сирасига кирадиганлар:

1) шубҳаланувчи деб эътироф этиш тўғрисида қарор чиқарилган;

2) ушбу Кодекснинг 131-моддаси бўйича ушланган;

3) унинг хатти-ҳаракатларини текшириш бўйича қарор чиқарилган;

4) жиноий салбий ҳаракатлар содир этган деган шубҳаларнинг мавжудлигига боғлиқ жавоб олинган шахс.

Эътиборберинг!

ҚР ЖК 131-моддасига мувофиқ жиноий суриштирув органининг мансабдор шахси жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этган деб шубҳаланган шахсни ушлаган пайтда унинг қандай жиноий жавобгарликлар содир этганлиги тўғрисида шубҳаланганлигига доир хабар беради, унга ҳимоячи чақириш, ҳеч нарса

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

айтмаслик ҳуқуқи эканлигини ва унинг айтганларининг ҳаммаси судда унга қарши қўлланилиши мумкин эканлиги тушунтирилади. Бу "Миранда қоидаси" деб аталади. Ҳибсга олинган шахс қозоқ ёки рус тилини билмайдиган, ҳибсга олинган пайтда спиртли ичимлик ичган, гиёҳвандлик моддаси истеъмол қилган, токсикоман тебраниш шароитида ёки психосоматик хасталик вазиятида бўлиб, ўз ҳуқуқларини тўғри қабул қилиб, тушуна олмаган ҳолатларда жавоб олганча шубҳаланувчининг ҳуқуқлари мос равишда таржимоннинг иштироки билан керак бўлган ҳолларда ҳимоячининг иштирокида олиб борилиб, жавоб олиш баёнотига киритилади. Уч соат ичида тергов органининг мансабдор шахси, суриштирувчи, терговчи ҳибсга олиш баёнотини тўлдиради. Баёнотга уни тўлдирган мансабдор шахс, шубҳаланувчи ва уни ҳимоя қилувчи (унинг иштирокида) имзо чекилади. Баёнотга тибиий тасдиқлаш хулосаси қўшиб тикилади. Судгача тергов ишларини олиб борган шахс, ҳибсга олиш тўғрисидаги баёнот тўлдирилган вақтдан бошлаб ўн икки соат ичида прокурорга ёзма равишда хабар бериши шарт.

Ёдда тутинг! Шубҳаланувчини суднинг санкциясисиз қирқ саккиз соатдан кўп тутиб туриш мумкин эмас, вояга етмаган шахслар — йигирма уч соатдан кўп тутиб турилмайди. Етмиш соатдан ортиқ тутиб туриш:

1) жуда оғир жиноят содир этган деган шубҳа билан ҳибсга олинганлар;

2) террористик ёки экстремистик жиноят содир этган деган шубҳа билан ҳибсга олинганлар;

3) оммавий тартибсизликлар жараёнида жиноят содир этган деган шубҳа билан ҳибсга олинганлар;

4) жиноий гуруҳ таркибида жиноят содир этган деган шубҳа билан ҳибсга олинганлар;

5) наркотик воситалар, психотроп моддаларва шунга ўхшашашёларниноқонуний муомалага олиб кириш билан боғлиқ, вояга етмаган шахсларнинг жинсий мустақиллигига қарши, шу билан бирга, инсон ўлимига олиб келадиган қасддан содир этилган жиноятлар учун;

6) шахсни терговчи судга вақтида етказилишини таъминлаш мумкин бўлмаган вазиятлардаёки тегишли йўл алоқаларининг бўлмаслиги, шунингдек, фавқулоддавазиятлар бўлган ҳолатлардабўлади.

4. Айбланувчи шахс деб, ўзига тегишли:

1) прокурор айблаш ҳужжатини тасдиқлаган;

2) прокурор жиноий салбий ҳаракатлар тўғрисида баёнотни тасдиқлаган ҳамда жиноят ишини жиноий ишларнинг тегишли моддалари бўйича судга юбориш тўғрисида қарор қабул қилган;

3) судгача тергов ишларини олиб бориш кўзланган тартиблар асосида процесс шартнома тузиш орқали ниҳоясига етган.

Ўзига тегишли суд муҳокамаси тайинланган, алоҳида айблаш ишлари бўйича эса ўзига тегишли шикоятларни суд ўзининг иш юритишига қабул қилган айбланувчи судланувчи деб аталади. Ўзига тегишли айблов ҳукми чиқарилган судланувчи судланган шахс деб аталади.

Ўзига тегишли оқлов ҳукми чиқарилган айбланувчи оқланган шахс деб аталади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5. Ҳимоячи — ҳимояланиш ҳуқуқига эга гувоҳ, шубҳаланувчи, судланувчи, судланган шахс, оқланган шахснинг ҳуқуқлари ва манфаатларини қонунда белгиланган тартиб асосида ҳамоя қилишни амалга оширадиган ҳамда уларга жиноят иши бўйича иш юритиш пайтида қонуний ёрдам кўрсатган шахс.

Ҳимоячи вужудга келган шубҳаларни, айбловларни инкор қиладиган ёки шубҳаланувчи, айбланувчининг жавобгарликларини енгиллаштирадиган вазиятларни аниқлаш мақсадида барча қонуний шароитлар ва ҳимоя усулларидан фойдаланиш ва уларга қонун нуқтаи назаридан касбий ёрдам беришга мажбур.

6. Жабрланувчи жиноят процессида жиноий ҳуқуқбузарликлар ўзига бевосита ахлоқан, ўзига хос ёки мулкий зарар етказган деб фаҳмлаш бўйича асослар мавжуд шахс. Шахс жиноят процессида тегишли қарор чиқарилгандан кейин жабрланувчи деб топилади.

7. Гувоҳ. Жиноят тафтиш органи ушбу Кодексда кўзланган шароитларда тергов ҳаракатларини олиб бориш фактини, унинг бориши ва натижаларини тасдиқлаш учун жалб қилинган шахс.

Шундай қилиб, жиноят процесси субъектлари – жиноят процессида иштирок этувчилар, улар ўзларининг жиноят-прцессуал ҳуқуқлари орқали жиноят ишининг хулосалари ва боришларига таъсир қилади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Жиноят процесс субъектлари тушунчасига изоҳ беринг. Процесда иштирок этувчиларни тавсифланг.
2. Процесда иштирок этувчиларнинг жиноят-процессуал фаолиятларинианиқланг.
3. Шубҳаланувчи ва айбланувчининг ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг ҚР Жиноят-процессуалкодексига мослиги қандай?
4. Жиноят-процессуалкодексига мувофиқ жабрланувчи қандай ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга?

1-даражали торшириқ. “Миранда қоидаси”нинг мазмуни ҳақида гапириб беринг. Мазкур қоида кимларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилади? Ушбу қоида қандай амалга оширилади? “Миранда қоидаси”нинг асосий ғоялари қандай?

2-даражали топшириқ. Қозоғистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 10-моддасини муҳокама қилинг.

Жиноят процессининг юқорида келтирилган иштирокчиларидан ташқари иштирокчиларини аниқланг.

Гувоҳнинг ким эканлигини ва унинг жиноят процессидаги аҳамиятини аниқланг. ЖКнинг 90-моддаси мақсадини тушунтиринг: “Жиноят процессни олиб бораётган органларга шахсий ёки хизмат вазифаси бўйича тобе бўлса, гувоҳ судгача тергов ишларида иштирок эта олмайди. Шу билан бирга, ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари ва суд ходимлари, махсус ҳуқуқшунослик ўқув масканлари ўқувчилари, назоратда юрган судланганлар ҳамда бошқа жиноят ишлари ва жиноий жавобгарликларга тортилган шахслар гувоҳ бўла олмайди”.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

79-§. ЖИНОЯТ ТАФТИШ ИШЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРАДИГАН ДАВЛАТ ОРГАНЛАРИ ВА МАНСАБДОР ШАХСЛАРНИНГ ФУНКЦИОНАЛ РОЛЛАРИ

Бугун дарсда:

Жиноят тафтишишларини амалга оширадиган жиноят процессининг ҳар бир иштирокчиси (субъектлари)нинг функционал роли (ваколати)ни биламиз.

Таянч сўзлар:

- тергов судьяси
- жиноят процесси
- хизмат роли
- терговчи
- прокурор

Жиноят процессининг ҳар бир иштирокчиси (субъектлари)нинг функционал роли Қозоғистон Республикасининг Жиноят-процессуал Кодексида кўрсатилган. Судгача тергов ишларида судьянинг роли алоҳида аҳамиятга эга. Тергов судьяси ваколати Қозоғистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексининг 55-моддасида кўрсатилган. Улардан айримларини кўриб чиқамиз.

Судгача иш юритиш жараёнида тергов судьяси Қозоғистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексида кўзланган шароитларда қуйидаги саволларни ўрганадилар: қўриқлаш орқали ҳибсга олишни санкциялаш; уй қамоғига олишни санкциялаш; мансабидан вақтинча четлаштиришни санкциялаш; яқинлашишга таъқивлашни санкциялаш; экстрадициявий қамоқни санкциялаш; қўриқлаш орқали ҳибсга олиш, уй қамоғи, экстрадициявий қамоқ муддатини узайтириш; кафолатлардан фойдаланиш; мулкларни таъқиқлашни санкциялаш; қўриқлаш орқали ҳибсга олинмайдиган шахсларни суд-психиатрик ва (ёки) суд-тибиий экспертиза олиб бориш учун тибиий ташкилотга мажбуран жойлаштириш; олдин ўзига тегишли қўриқлаш билан ҳибсга олиш қўлланилган шахснинг руҳий касал эканлигига доир фактлари аниқланган пайтда, уни касалларни жиддий алоҳидалаш шароитида тутиб туришга мослаштирилган, психиатрик ёрдам кўрсатадиган махсус тибиий ташкилотга ўтказиш; майитни эксгумациялаш; шубҳаланувчи, айбланувчига халқаро қидирув эълон қилиш масалаларини ўз ичига олади;кўриб текширишни санкциялаш; тинтувлар ўтказишни санкциялаш; олишни санкциялаш; алоҳида тинтув ўтказишни санкциялаш муаммоларини ўрганади.

Прокуратура

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Прокурор – тезкор қидирув хизматларини, суриштирув, тергов ва суд қарорларининг қонунийлигини назорат қилади, шунингдек, жиноий процесснинг барча босқичларида жиноий изқуварликларни ўз ваколати доирасида амалга оширадиган мансабдор шахс.

Прокурор шубҳаланувчи, айбланувчи, судланувчи ёки уларнинг ҳаракатлари учун мулкий жавобгар бўладиган шахсга:

1) ўзининг кучсиз ҳолатига, шубҳаланувчи, айбланувчи, судланувчига боғлиқ бўлишига ёки бошқа сабаблар бўйича талаблар қўйиш ва уни ҳимоя қилиш ҳуқуқларидан мустақил равишда фойдаланишга лаёқатсиз жабрланувчининг;

2) давлат манфаатларини ҳимоя қилиб талаблар қўйиш ҳуқуқига эга.

Терговчи ўз қарори билан ишни ўзига қабул қилиб олиб, мазкур иш бўйича олдиндан тергов ишларини олиб бориш ва Қозоғистон Республикасининг Жиноят-процессуал Кодексида кўзланган барча тергов ҳаракатларини бажариш ҳуқуқига эга.

Глоссарий

- **Тергов судьяси**— биринчи босқичдаги суд судьяси. У суд ишларида шахсларнинг қонуний манфаатларини, эркинликлари ва ҳуқуқларининг ҳимоя қилинишини назорат қилади. Тергов судьяси суд раиси ҳукми билан ушбу суд судьялари ичидан тайинланади.
- **Терговчи**– бу ўз ваколат доирасида жиноят иши бўйича олдиндан тергов ишларини амалга оширишга ваколат берилган мансабдор шахс.

Терговчи атрофлича, тўла ва объектив турда ўрганиш жараёнида барча чора-тадбирлардан фойдаланиши шарт, шахснинг жиноий ҳуқуқбузарлик содир этганлигини аниқлайдиган маҳаллий исботлар йиғилган шароитда шубҳаланувчининг хатти-ҳаракатларини саралаш йўллари орқали, унга қатъий чоралар кўришни танлаб олиш, жиноий ҳуқуқбузарликларни ошкора кўрсатадиган айбловчи ҳужжатларини йиғиш, йиғилган далилларни тавсифлаб, шахсни жиноий тафтиш қилиш ишларини амалга ошириши шарт.

Терговчи ўзи олиб борган тергов ишлари бўйича ўрганилаётган ишларга тегишли оператив ҳисобот ва тергов органларининг яширин тергов ҳаракатлари материаллари билан танишиши ҳамда мазкур ишга қўшишни талаб қилиш ҳуқуқига эга, тергов органларига бажариш мажбур бўлган топшириқ ва қидирув, терговчилик ва яширин тергов ҳаракатларини амалга оширишда кўрсатмалар бериб ва улардан тергов ишларига ёрдам кўрсатишларини талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Жиноий ҳуқуқбузарликларнинг хусусиятига кўра **суриштирув органларига:** қонунда белгиланган ваколатларига мувофиқ жиноий ҳуқуқбузарлик белгилари ва уларни содир этган шахсларни топиш, жиноий ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва бартараф этиш мақсадида

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

зарурий жиноят-процессуал ва қидирув чора-тадбирларидан фойдаланиш; олдиндан тергов ишлари олиб бориладиган ишлар бўйича тартиб асосида жиноят-процессуал ва қидирув чора-тадбирларини бажариш; ишлар бўйича олдиндан тергов ишларини олиб бориш мажбурий эмас; судгача жадаллаштирилган тргов-суриштирув ишларини олиб бориш; жиноий салбий ҳаракатлар бўйича судгача тергов-суриштирув ишларини баёнот шаклида амалга ошириш; олдиндан тергов ишларини олиб бориш вазифалари юклатилади.

Суриштирув органлари:

1) Ички ишлар органлари;
2) миллий хавфсизлик органлари;
3) порахўрликка қарши хизмат;
4) иқтисодий текширишлар хизмати;
5) ҳарбий полиция органлари;
6) чегара хизмати органлари;
7) ҳарбий полиция органи бўлмаган ҳолларда ҳарбий қисмлар, тузилмалар командирлари, ҳарбий идоралар ва гарнизонлар бошлиқлари;
8) Қозоғситон Республикасининг дипломатик ваколатхона раҳбарлари, консул идоралари ва ваколатхоналар вакиллари;
9) Қозоғистон Республикасининг давлат ҳимояси хизмати.

Жиноят процессидаги ҳар бир субъектлар хизматларининг аниқ регламентланиши ва ижро этилиши Қозоғистон Республикасидаги жиноят процесслар вазифаларини жадаллик билан ижро этишга таъсир кўрсатади.

Назорат топшириқлари

1. Тергов судьясининг фаолиятиҳақида гапириб беринг (ҚР ЖК 55-56-моддалар).
2. Терговчининг фаолиятиникўрсатинг (ҚР ЖПК 60-модда).
3. Суриштирув органлари фаолиятиҳақида гапириб беринг (ҚР ЖПК 61-модда).

1-даражали топшириқ. Тўрт гуруҳга бўлинган ҳолда, Қозоғистон Рес-публикасининг Жиноят-процессуал Кодекси моддаларидан фойдаланиб,жиноят процессида мутахассис, эксперт, гувоҳнинг ҳуқуқлари, вазифалари,ваколатлари ва ролини очиб берадиган кичик тақдимот тайёрланг (10 минут).

80-§. ЖИНОИЙ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИ ТЕРГОВ ВА ТЕРГОВНИНГ АСОСЛАРИ. СУДГАЧА ТЕРГОВ-СУРИШТИРУВ

Бугун дарсда:

судгачаиш юритишни бошлашнинг асоси ва асосланишини,судгачатерговнинг муддатини, шунингдек, тергов ҳаракати ишларининг умумий қоидаларини кўриб чиқамиз.

Жиноят процессуал қонунида жиноят ишини босқичма-босқич ўрганиб чиқиш белгиланган, унинг ҳар бир босқичи жиноят процессининг поғоналарини ташкил этади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚР Жиноят-процессуал Кодексида кенг тарқалган "тергов" атамасининг ўрнига кўп ҳолларда судгача тергов (тергов иши) тушунчаси қўлланилади.

Қозоғистон Республикасининг Жиноят-процессуал Кодексига мувофиқ судгача тергов-суриштирув ишларига доир аризаларни рўйхатга олишдан, Судгача терговнинг ягона тизимида (СТЯТ) жиноий ҳуқуқбузарликлар тўғрисида хабар бериш ёки биринчи навбат куттирмайдиган тергов ҳаракатларидан бошланади. Судгача тергов ишларининг бошланиши тўғрисида бир сутка ичида прокурор хабардор қилинади. Судгача тергов-суриштирув ишлари алоҳида айблаш ишларини қўшмаганда барча аризалар, хабарлар бўйича жиноий ҳуқуқбузарликлар тўғрисида ишлар мажбуран бажариши керак.

Таянч сўзлар:

- суриштирув
- олдиндан тергов
- протокол шакли
- жиноят процессининг босқичлари
- айбига иқрор бўлиш

Судгача тергов-суриштирув ишларининг бошланишига жиноий ҳуқуқбузарлик белгиларини (ҚР ЖПК 180-модда) кўрсатадиган етарли манбалар асос бўла олади.

Аниқроғи:

1) жисмоний шахслардан илтимос ёки давлат органларининг мансабдор шахсидан ёки ташкилотда бошқарув ишларини бошқараётган, жиноий ҳуқуқбузарлик ёки бедарак йўқолган шахсдан хабар;

2) айбига иқоро бўлиб келиш;

3) оммавий ахборот воситаларидан хабар;

4) жиноий изқуварлик органининг мансабдор шахси тайёргарлик кўраётган, содир этилаётган ёки содир этилган жиноий ҳуқуқбузарликлар тўғрисида баёнотнома.

ҚР ЖПКга мувофиқ, жиноий изқуварлик органи жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этилган ёки содир этишга тайёргарлик кўрилаётганлиги тўғрисида ҳар қандай хабарларни ёки аризаларни қабул қилиш ҳамда рўйхатдан ўтказишга мажбур. Ариза берувчига қабул қилинган аризани рўйхатга олиш бўйича ҳужжат ёки жиноий ҳуқуқбузарликлар тўғрисида хабар берилади.

Судгача тергов-суриштирув, аниқлаш, олдиндан тергов ҳамда протокол шаклида олиб борилади.

Глоссарий

- **Босқичлар** — бир-биридан якуний иш юритиш қарорлари билан чекланган ва иш бўйича жиноят ишида иштирок этадиган органлар ва шахслар доираси, бевосита вазифаларбилан тавсифланадиганиш юритиш ҳаракатларини ижро этиш тартиби ва жиноят-процессуал муносабатлари тавсифи билан ўзаро боғланган, мустақил жиноят процесси қисмлари.
- **Судгача иш юритиш** — жиноят ишини судгача тергов-суриштирув ишлари бошлангандан эътиборан уни прокурор моҳияти бўйича ўрганиш ёки иш юритишни тугатиш учун судга юборгунга қадар иш бўйича иш юритиш, шунингдек, алоҳида айбловчи ва ҳимоячи томонларнинг жиноят иши бўйича материаллар тайёрлаши.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Глоссарий

- **Судгача тергов-суриштирувнинг ягона тизими (СТСЯТ)** — қабул қилинган процесс қарорлари, олиб борилган ҳаракатлар, жиноят иш юритишнинг олдинга томон одимлаши, жиноят процесси шикоят эгалари ва иштирокчилар тўғрисида маълумотлар киритиладиган автоматлаштирилган манбалар базаси. Тизимда ишлашга асос бўладиган – ана шу тизимда рўйхатдан ўтиш ва керакли шахснинг электрон рақамли муҳрининг бўлиши.
- **Жиноий тафтиш (айблаш)** — жиноят қонунида таъқиқланган хатти-ҳаракатларни ва уларни содир этган шахсларни, охиргисининг жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этганлиги бўйича айбдорлигини аниқлаш мақсадида, шунингдек, ана шундай шахсларга жазо ёки бошқа жиноий-ҳуқуқий таъсир чораларини қўллашни таъминлаш учун айбловчи томон амалга оширадиган процесс хизмати.

Судгача терговни аниқлаш жиноятлар бўйича жиноят изқуварлик органи ҚР ЖПКнинг 191-моддаси иккинчи ўн иккинчи бандида кўзланган шаклда олиб борилади.

Судгача тергов-суриштирув олдиндан тергов шакли ҚР ЖПКнинг 187-моддасида кўзланган жиноят иши бўйича амалга оширилади, вояга етмаган шахслар ёки ўзларининг тана ёки ақлан камчиликларига боғлиқ ўзларининг ҳимояланиш ҳуқуқларини ўзлари амалга ошира олмайдиган шахслар содир этган жиноятлар бўйича барча ишлар бўйича, шунингдек, ушбу Кодекснинг 32-моддаси иккинчи бандида кўзланган тартиб асосида қўзғатилган жиноий ҳуқуқбузарликларни содир этган шубҳаланувчи ишларини қўшмаганда, номаълум шахсларни топишни аниқлаш ишлари бўйича олиб бориши шарт. Судгача тергов жиноий ҳаракатлар бўйича жиноий изқувар органи ҚР ЖПК 191-моддасининг ўн олтинча -йигирма тўртинчи бандларида кўзланган протокол шаклида амалга оширилади.

Судгача тергов-суриштирув протокол шаклидаги ишларни қўшмаганда, жадаллаштирилган тартиб билан ниҳоясига етказилиши мумкин.

Жадаллаштирилган судгача тергов-суриштирув кичик ва ўртача оғирликлардаги жиноятлар бўйича, агар тўпланган далиллар билан аниқланган жиноят фактлари ва уни содир этган шахс, ўз айбини тўлалигича тан олиш, етказилган зарарлар миқдори билан келишадиган бўлса, унга ушбу қарорнинг ҳуқуқий натижаларини тушунтирган ҳолда, шубҳаланувчини хабардор қилади. Судгача жадаллаштирилган тергов ўн беш сутка ичида тугатилиши шарт.

Судгача жадаллаштирилган тергов қўлланилмайдиган вазиятлар:

1) жиноий ҳуқуқбузарликлар мажмуий муносабатга эга бўлганда, уларнинг энг ками билан биттаси жуда оғир жиноят бўлганда;

2) суд ишининг тилини билмайдиган шахсларга тегишли;

3)жиноий изқуварликнинг афзалликлари ва иммунитетини эгаллаган шахсларга тегишли;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4) жиноий ҳуқуқбузарликларда иштирок этувчиларнинг энг камида биттаси ўз айбини тан олган ҳолларда;

5) вояга етмаган шахслар ёки ўзларининг тана ёки ақлан камчиликлар кучига боғлиқ ўзларининг ҳимояланиш ҳуқуқларини ўзлари амалга ошира олмайдиган шахслар.

Судгача тергов муддатлари. Судгача тергов жиноят ишининг мураккаблигини, тергов ҳаракатларининг ҳажмини ва ишнинг аҳволини текшириш етарли эканлигини инобатга олган ҳолда, мантиқий муддатда ниҳоясига етказилиши шарт, бироқ Қозоғистон Республикаси Жиноят Кодексида белгиланган жиноий текширув муддатидан ошиб кетмаслиги керак.

Жиноят суд ишининг мантиқли муддатини аниқлашда жиноят ишининг ҳуқуқий ва фактларга боғлиқ мураккабликлари, судгача суд ишида иштирок этувчиларнинг процессуал ҳуқуқларини амалга ошириш, судгача тергов ишларини олиб борган шахснинг судгача суд ишини ўрганиб чиқишини ўз вақтида амалга оширишда ўз ваколатларини тадбиқ этиш усуллари инобатга олинади.

43-чизма

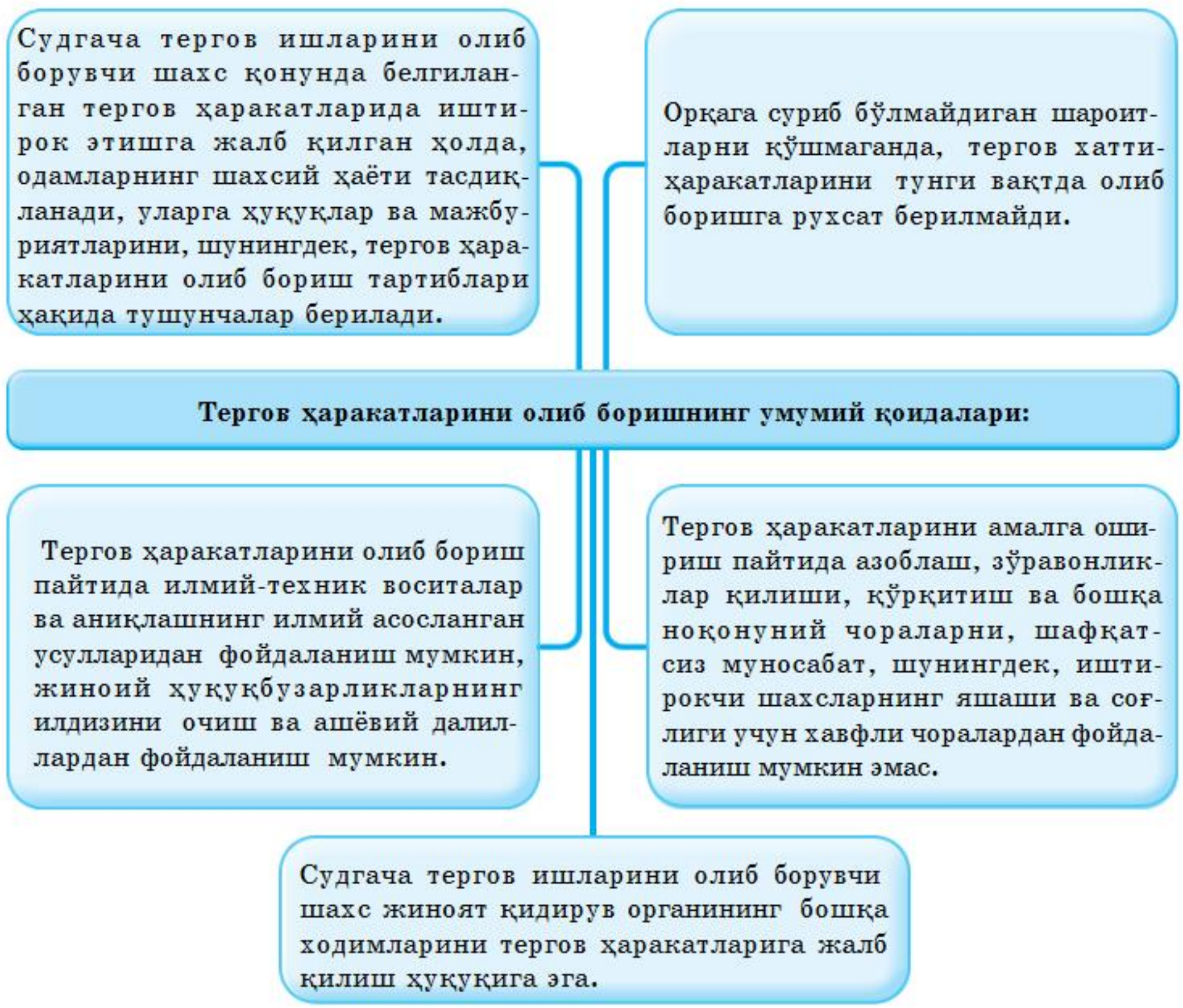

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Судгача тергов ишининг муддати ариза берувчининг рўйхатга олинган ва Судгача тергов ишининг ягона реестрида хабар қилинган босқичидан бошлаб, жиноят ишини айблаш ҳужжатлари ёки тибиий хусусиятга эга мажбурий чораларни қўллаш масалаларини ўрганишга доир қарори билан прокурорга юборган кунгача ёки ишни тугатиш бўйича қарор чиққанча муддат ҳисобланади. Тергов ишлари бўйича судгача текшириш бир ойдан ва олдиндан текшириш ишлари бўйича икки ойдан ошмаслиги шарт.

Иш терговчига берилгандан кейин суриштирув органи мазкур иш бўйича терговни яширин тергов ҳаракатлари, шунингдек, фақат терговчининг буюртмалари бўйича қидириш чораларини амалга ошира олади.

Иш терговчига берилган ҳолатларда, ушбу иш бўйича жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этган шахс топилмаган ҳолатларда, суриштирув органи жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этган шахсни аниқлаш учун қидирув чораларини кўриши, терговчини натижалар билан хабардор этиб бориши шарт (43-*чизма*).

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Жиноят процесси ва жиноят процесси босқичларига изоҳ беринг.
2. Судгача иш юритишнинг ўзига хос хусусиятлариҳақида гапириб беринг.
3. Тергов ҳаракатларини олиб боришнинг умумий қоидалари ҳақида гапириб беринг.

1-даражали топшириқ. ҚР Жиноят-процессула Кодексининг 187-моддаси ва ҚР Жиноят кодексининг Махсус бўлимидан фойдаланганҳолда, 4-жадвални тўлдиринг.

4-жадвал

Тергов органи	Терговига мансуб ишлар *(ҚР Жиноят Кодексидагимоддаларни кўрсатиш, жиноий ҳуқуқбузарликлар)*
Миллий хавфсизликқўмитаси	
Ички ишлар органи	
Уюшган порахўрликка қарши хизмат	
Иқтисодий тергов хизмати	

81-§. ТЕРГОВ ИШЛАРИ

Бугун дарсда:

Жиноят-процессуал Кодексида кўриб чиқилган тергов ишлари тўғрисидаги тушунчалар ва уларнинг мазмунларини ўрганамиз.

ҚР Жиноят-процессуал Кодексида ҳуқуқбузарлик содир этган айбланувчини фош этиш ҳамда ҳақиқатни қарор топтиришга қаратилган бир неча тергов ишлари кўриб чиқилган. Айрим тергов ишларининг турларини атрофлича ўрганамиз.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тергов. Судгача тергов-суриштирув ишларини амалга оширадиган шахслар гувоҳ, жабрланувчи, шубҳаланувчиларни чақирув қоғозлари асосида улардан тергов ишларига жавоб олиш учун чақиртиришади.

Таянч сўзлар:

- тергов
- юзлаштириш
- ўрганиб текшириш
- эксгумация
- тан олмаслик
- тинтув ўтказиш
- тасдиқлаш
- тергов эксперименти

Жавоблар судгача тергов-суриштирув ишлари олиб бориладиган жойларда олинади. Судгача тергов ишларини олиб борадиган шахс, агар лозим деб топса, жавоб олувчи яшайдиган жойда ҳам олиб бориш ҳуқуқига эга. Жавоб олувчи олдида судгача терговни амалга ошириш чоғида жавоб олинадиган шахснинг шахси ҳимоя остига олинади. Агар шубҳа уйғонса, ундан жавоб олувчининг тилини билиш-билмаслиги, иш бўйича иш олиб бориш, аниқлаш, суриштириш ишлари қайси тилда олиб борилиши сўралади. Зарур ҳолларда таржимон билан бепул таъминланади.

Терговга чақирилган шахсга ким сифатида, қандай жиноят иши бўйича жавоб бериши ҳақида хабар берилади, ҚР Жиноят-процессуал Кодексида кўриб чиқилган ҳуқуқлар ва мажбуриятлар тушунтирилади, бу тўғрисида баёнотда белгиланади.

Тергов ишлари жавоб олинаётган шахсга таниш бўлган ҳолатлар тўғрисида гапириб беришни таклиф қилишдан бошланади.

Юзлаштириш. Судгача тергов-суриштирув ишларини амалга оширадиган шахс илгари жавоб олинган иккита шахс ўртасида, агар улар берган далилларда сезиларли қарама-қаршиликлар бўлса, ушбу қарама-қаршиликларннинг сабабларини аниқлаш учун юзлаштириш олиб бориш ҳуқуқига эга.

Глоссарий

- **Тергов** – жиноят иши ҳолатини аниқлаш учун шубҳаланувчидан, жабрланувчидан, гувоҳдан жавоб олиш.
- **Ўрганиб текшириш** – жиноят илдизини, бошқа моддий объектларни аниқлаш, шунингдек, иш учун муҳим аҳамиятга эга ҳолатларни аниқлаш мақсадида ерларни, ашёларни, ҳужжатларни, ҳаёт одамларни, жасадларни, ҳайвонларни ўрганиш, текшириш.

Юзлаштиришга чақирилган шахсларга аниқлаш учун юзлаштириш олиб борилаётган ишларнинг мазмун-моҳияти тўғрисида далиллар бериш навбатма-навбат таклиф қилинади. Сўнгра судгача тергов-суриштирув ишларини амалга оширадиган шахс рухсати билан бир-бирига саволлар бера бошлайди.

Ўрганиб текшириш. Жиноий ҳуқуқбузарликлар илдизи ва бошқа моддий объектларни топиш ҳамда аниқлаш, воқеа ҳолатини аниқлаш ва тергов ишига даҳлдор мазмунларини аниқлаш мақсадида судгача тергов-суриштирув ишларини амалга оширадиган шахс маҳаллий жойларни, турар жойларни, нарсаларни, ҳужжатларни, тирик шахсларни,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

жасадларни, ҳайвонларни ўрганиб текшириш ишларини олиб боради. Ўрганиб текширишни амалга оширадиган шахснинг кўрсатмалари ушбу тергов ҳаракатларининг барча иштирокчилари учун мажбурий ҳисобланади.

Ўрганиб текшириш бунга эҳтиёж пайдо бўлган ҳолларда, одатда, орқага сурилмасдан олиб борилади. Судгача тергов-суриштирув ишларини амалга оширадиган шахс содир этган жиноий ҳуқуқбузарликлар тўғрисида шикоят қилиб ёки хабар олган ҳолда, воқеа жойига дарров келиш ва ўрганиб текшириш ишларини олиб бориши шарт.

Ўрганиб текшириш пайтида топилган ва олиб қўйилган барча нарсалар шубҳаланувчиларга, ўрганиб текширишда иштирок этаётган бошқа шахсларга кўрсатилиши шарт, бу ҳақида баёнотга қайд қилинади.

Фақат ишга тааллуқли объектлар олиб қўйилади. Олиб қўйилган объектлар ғилофланади, муҳрланади ва судгача тергов-суриштирув ишларини амалга оширадиган шахснинг ва гувоҳлар жалб қилинган пайтда уларнинг имзо чекиши орқали тасдиқланади.

Тирик шахсни ўрганиб текшириш унинг кийган кийимларини ва танасининг очиқ қисмларини кўз билан текшириш, ташқаридан ўрганиб текшириш шаклида олиб борилади, ишнинг бориши ва натижалари тергов ҳаракатлари баёнотида кўрсатилади.

Турар жойларни ўрганиб текшириш фақат у ерда яшайдиган вояга етган шахсларнинг розилиги ёки тергов судьяси санкцияси асосида олиб борилади. Агар у ерда яшовчи шахслар вояга етган шахслар бўлса ёки уларнинг руҳий ёки бошқа оғир касалликлардан азият чекаётганлиги яққол маълум бўлса ёки улар ўрганиб текширишга қарши бўлса, судгача тергов-суриштирув ишларини амалга оширадиган шахс мажбурий ўрганиб текшириш бўйича қарор чиқаради, унга тергов судьясидан санкция бериши шарт. Санкция бериш рад этилган ҳолатларда, ўрганиб текшириш ишлари олиб борилмайди.

Сертификатлаш. Инсон танасининг алоҳида белгиларини, жиноий ҳуқуқбузарлик илдизларини, соғликка етказилган зарарларнинг белгиларини топиш, маст бўлиш ҳолатини ёки иш учун муҳим аҳамиятга эга бошқа хоссалар ва белгиларни аниқлаш учун, агар бунинг учун экспертиза ишларини олиб бориш талаб қилинмаса, шубҳаланувчига, жабрланувчига, гувоҳга, шикоят эгасига ва жиноят ҳуқуқбузарлик ишларини содир этган шахс сифатида бевосита кўрсатган шахсга сертификатлаш ишларини олиб борилиши мумкин.

Эксгумация. Инсоннинг жасадини дафн қилинган жойидан олишда эксгумация) олиб борилади агар талаб қилинса:

1) инсоннинг жасадини ўрганиш орқали текшириш, жумладан, уни қўшимча ёки қайтадан ўрганиш орқали текшириш;

2) тан олиш учун кўрсатиш;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3) экспертиза учун намуналар олиш ва экспертиза ишларини олиб бориш;

4) иш учун сезиларли аҳамиятга эга бошқа ҳолатларни аниқлаш талаб қилинганда, инсоннинг жасадини дафн қилинган жойидан чиқариб олиш (эксгумация) ишлари олиб борилади.

Тан олиш. Судгача тергов-суриштирув ишларини амалга оширадиган инсон олдин кузатилган шахс ёки объект билан ўхшашликларни ёки тафовутларни аниқлаш мақсадида шахс ёки нарсани тан олиш учун гувоҳга, жабрланувчига, шубҳаланувчига кўрсата олади. Тан олиш учун жасад ҳам кўрсатилиши мумкин. Тан олувчи шахслардан тегишли шахс ёки нарсани қандай шароитларда кузатгани ҳақида, қандай белгилари ва хусусиятларига кўра тан олиши ҳақида олдиндан жавоб олинади.

Тинтув ўтказиш. Топиш ва ашёларни ёки ҳужжатларни олиб қўйиш мақсадида олиб борилади, иш учун муҳим аҳамиятга эга, жумладан, таъқиқлашга кирадиган мулкларни топиш. Тинтув ўтказишнинг асоси ҳисобланадиган тахминлар учун етарли манбалардан мазкур ашёларни ёки ҳужжатларни муайян махсус идораларда ёки бошқа жойларда аниқ шахсда бўлиши мумкин. Тинтув ўтказиш қидирилаётган шахс ва шахс жасадини топиш учун олиб борилиши мумкин.

Олиб қўйиш. Иш учун муҳим аҳамиятга эга муайян ашёлар ва ҳужжатларни қаерда ва кимда эканлиги аниқ бўлганда, уларни олиб қўйиш мақсадида олиб борилади

Далилларни ана шу ерда текшириш ва аниқлаш. Жабрланувчи, гувоҳ, шубҳаланувчининг воқеа содир бўлган ердаги жавобларини текшириш ва аниқлаш қуйидаги мақсадларда олиб борилади:

1) воқеа содир бўлган жойдаги аҳволларни солиштириш йўли орқали жавобларнинг ростлигини аниқлаш;

2) текширилаётган воқеа содир бўлган жойнинг ўрнини ва йўналишини аниқлаш;

3) янги, аниқ далиллар топиш.

Воқеа содир бўлган жойда далилларни текшириш ва аниқлаш пайтида олдин жавоб олинган шахс текширилаётган воқеаларнинг ҳолатлари ва боришини воқеа рўй берган жойда янгилайди; иш учун муҳим аҳамиятга эга ашёлар, ҳужжатлар, илдизлар топилиб, кўрсатилади; муайян хатти-ҳаракатлар тасвирлаб кўрсатилади; текширилаётган воқеаларда қандай ашёларнинг қандай вазифаларни бажарганлиги кўрсатилади; воқеа рўй берган жойнинг ўзгаришига эътибор қаратилади; ўзининг олдинги далилларини аниқлайди ва белгилайди. Бу ҳаракатларга ташқаридан кимларнингдир иштирок этишига ва етакчи саволлар беришига рухсат этилмайди.

Тергов эксперименти иш учун муҳим аҳамиятга эга маълумотларни ўрганиладиган воқеанинг муайян хатти-ҳаракатларини, аҳволини,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҳолатларини янгилаш ва тажрибалар ўтказиш орқали текшириш ва аниқлаш мақсадида олиб борилади.

Эксперимент олиб бориш пайтида, аниқроғи, қандайдир фактларни қабул қилиш, муайян хатти-ҳаракатларни содир бўлиши мумкинлиги, қандайдир воқеанинг бошланиши текширилиши, шунингдек, бўлган воқеанинг тартиби ва илдизларининг пайдо бўлиш механизми аниқланиши мумкин. Тергов эксперименти унинг бориши ва натижаларини рўйхатга олишнинг илмий-техник воситалари шартли равишда қўлланилган ҳолда олиб борилади. зарур бўлган ҳолларда тергов экспериментига ўзларининг розилиги бўйича шубҳаланувчи, жабрланувчи, гувоҳ, мутахассис, эксперт ва тажрибали ҳаракатларни олиб борадиган шахслар жалб қилиниши мумкин.

Экспериментда иштирок этувчиларга уларнинг мақсади ва иш юритилиши тартиби тушунтирилади.

Барча керакли тергов ва тезкор қидирув ишлари ўтказилгандан кейин терговчи судгача тергов-суриштирув ишларини тугатиш бўйича қарор қабул қилади ёки биринчи босқичдаги судда суд муҳокамасига доир айблов ҳужжатини суд ишини бошлаш учун прокурорга юборади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Тергов ишларининг турларини аниқланг.
2. Ўрганиб текшириш қандай олиб борилади?
3. Тергов эксперименти дейилганда нималарни тушунасиз?

82-§. ЖИНОИЙ-ПРОЦЕССУАЛ ҚОНУНЛАРДА СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШ АСОСЛАРИ. СУД ПРОЦЕССИ БЎЙИЧА УМУМИЙ ҚОИДАЛАР ВА ТАЙЁРГАРЛИК БОБЛАРИ

Бугун дарсда:

суд ишларини юритишга боғлиқ муаммоларни ўрганамиз; суд ишларини юритиш босқичларига тўхталамиз.

Таянч сўзлар:

- асосий суд ишларининг юритилиши
- суд босқичи
- судланувчи
- айбланувчи
- судланган

Асосий суд ишларини юритиш — бу жиноят процесси босқичи, у судда тергов ҳаракатлари ва ишни тинглашга тайинлаш орқали олиб борилади. Суд ишларини юритиш жиноят ишини суд мажлисининг биринчи инстанциясида кўриб чиқилишини англатади. Суд ишларини юритиш натижалари фақат судланувчи жиноят содир этган айбдор деб топиб ва жиноий жазога тортилиши мумкин ёки айбсиз деб топилиб иш ниҳоясига етказилади. Суд қарори бўйича айбдор деб топиб ва унга жазо чораларини қўллаш ёки айбсизни оқлаш бўйича ҳукм ўқилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Суд ишларини юритиш босқичлари:

- тайёргарлик боби;
- суд тергови;
- томонларнинг мунозаралари;
- судланувчининг сўнгги сўзи;
- қарор ва ҳукмнинг эълон қилиниши.

Глоссарий

- **Асосий суд муҳокамаси** — жиноят ишининг биринчи босқичдаги суд мажлисида ўрганилиши.

Қозоғистон Республикасининг Жиноят-процессуал Кодекси меъёрларида асосий суд муҳокамасига тайёргарлик аниқ тартиблар билан белгиланган. Шу тариқа, судга жиноят иши тушганда суд раиси ёки унинг топшириғи бўйича бошқа судьялар суд ишларини олиб боришни қабул қилиш бўйича муаммоларни ҳал қилади. Судья қуйидаги қарорлардан биттасини қабул қилади:

1. Асосий судларда иш юритишнинг умумий ва қисқача тартибини тайинлайди.

2. Олдиндан эшитиш ўтказади. Ўта оғир жиноятлар тўғрисидаги ишлар бўйича олдиндан эшитиш мажбурий равишда олиб борилади. Бошқа ишлар бўйича, олдиндан эшитиш ўтказиш, зарур ҳолларда, қабул қилинган қарорлар тўғрисида ишни судловга киритиш учун прокурорга юбориш, ишни қисқартириш, иш бўйича ишни олиб боришни вақтинча тўхтатиш, жиноят ишларини бирлаштириш ва бўлиш, шунингдек, томонларнинг шикоят хатларини ўрганиб чиқиш ишлари олиб борилади.

Судья суд мажлисини ўтказишни тайинлаш имонияти тўғрисидаги масалаларни ҳал қилиш пайтида судланувчиларнинг ҳар бирига тегишли қуйидаги ҳолатларни аниқлайди (44-*чизма*):

44-*чизма*

- Мазкур ишнинг суд муҳокамасига мансублигини
- Ишни юритишни тугатиш ёки вақтинча тугатиш ҳолатлари мавжудлиги
- Судгача тергов-суриштирув ишларида жадаллаштирилган судгача тергов ишларини юритиш, иш юритиш бўйича битимлар тузиш, жиноят-процессуал қонунини бузишда медиация тартиблари асосида келишишга эришиш розилик, суд мажлисини ўтказишга тўсқинлик қилинганлигига йўл қўйилганлигини
- Айблов ҳужжати нусхаси таклиф қилинганлигини
- Айбланувчи танлаб олинган қатъий чоралар ва унинг қўлланилиш муддати узайтирилганлигини ўзгартириш ёки кучини бекор қилиш имконига эгалиги
- Ариза ва тавсифноманинг бўлишини
- Жиноий ҳуқуқбузарликлар билан содир этилган зарарларни қоплашни таъминлайдиган ишлар мавжудми ва мулкни мусодара қилиш имкониятлариними?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Суд томонидан ишни кўриб чиқиш белгилангандан кейин судья томонларга ишнинг барча материаллари билан танишиш учун имкон бериши шарт.

Асосий суд иш юритишининг умумий шартларини кўриб чиқамиз.

1. Суд муҳокамасида иш бўйича барча далолатномалар бевосита ўрганилиши керак. Суд судланувчи, жабрланувчи, гувоҳларнинг далилларини эшитиш, экспертларнинг хулосаларини эълон қилиш ва ўрганишга, ашёвий далилларни ўрганган ҳолда текширишга, баённомалар ва бошқа ҳужжатларни эълон қилишга, далолатномаларни ўрганиш бўйича бошқа суд ҳаракатларини олиб бориши шарт.

2. Ишни битта ана шу судья ўрганиши шарт.

3. Асосий суд муҳокамаси судланувчининг шартли равишда иштирок этиши билан ўтади. Судланувчи келмаган пайтда иш орқага чўзилиши шарт. Суд аниқ сабабларсиз судга келмаган судланувчини куч ишлатиш йўли орқали олиб келиши, шу каби унга тегишли қатъий чораларни қўллаши ёки ўзгартириши мумкин.

4. Судланувчининг ҳимоячиси асосий суд муҳокамаларига ушбу ҚР ЖПКда кўзланган шароитларда, шунингдек, судланувчи, уларнинг қонуний вакилларининг топшириғи ёки розилиги бўйича бошқа одамларнинг таклифи бўйича қатнашади.

5. Алоҳида айблаш ишларини қўшмаганда, прокурорнинг давлат айбловчиси сифатида асосий суд муҳокамасида иштирок этиши шарт.

6. Асосий суд муҳокамаси жабрланувчи ёки унинг вакили иштирокида олиб борилади.

Шундай қилиб, суднинг ишни ўрганиши жиноят ишини биринчи босқичдаги суд мажлисида ўрганиш деган маънони англатади. Фақат суднинг ишни ўрганиши натижасида судланувчи жиноят содир этувчи айбдор деб топилади, унга жиноий жазо тайинланади ёки айбсиз деб топилиб, оқланади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Суд томонидан ишни ўрганишнинг аҳамиятини таҳлил қилинг.
2. Суд томонидан ишни ўрганишдаги умумий шартларни аниқланг.
3. Суд мажлисини белгилаш мумкинлиги тўғрисида қарор чиқариш пайтида судья ҳар бир судланувчига тегишли қандай масалаларни аниқлаши керак?

83-§. СУД ТЕРГОВИ

Бугун дарсда:

суд терговига, суд мунозараларига ва ҳукм қарорларига тегишли масалаларни ўрганамиз.

Суд тергови иккита элементдан иборат: 1) томонларнинг ариза-ларини қабул қилиш ва тадқиқот далолатномаларини тартиб билан аниқлаш; 2) терговни олиб бориш далолатномаларидан ва бошқа суд

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҳаракатларидан иборат. Суд терговини ўтказиш тартиби ҚР Жиноят-процессуал Кодексида жиддий тартибга солинган.

Таянч сўзлар:

- суд тергови
- суд мунозараси
- ҳукм

Суд терговида айбловчи ва ҳимоячи томонлар таклиф қилган далолатномаларни ўрганади. Далолатномаларни аввало айбловчи томон таклиф қилади. Далолатномаларни ўрганиш тартибини томонлар билан келишган ҳолда, суд белгилайди. Судланувчи судга раиси (судья) рухсати билан суд терговининг ҳар қандай босқичида гувоҳлик қилиш ҳуқуқига эга.

Асосий суд муҳокамасида иштирокчилардан жавоб олиш қоидалари ҚРнинг Жиноят кодексида кўрсатилган.

Ашёвий далилларни ўрганиш. Тергов жараёнида ишга тикилган ва янгидан олинган ашёвий далиллар суд тергови жараёнида судда ўрганилиши ва томонларга таклиф қилиниши шарт. Ашёвий далилларни ўрганиш суд терговининг ҳар қандай босқичида томонларнинг илтимоси бўйича ҳам, шунингдек, суд ташаббуси билан ҳам олиб борилади. Ашёвий далиллар гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар томонидан ўрганилиши учун таклиф қилиниши мумкин.

Тергов ҳаракатларининг баёнотлари ва ҳужжатларини эълон қилиш. Суд терговининг якунланиши. Раислик қилувчи далолатномаларни ўрганиш якунлангандан кейин:

1) томонларга, уларнинг суд мунозараларида, суднинг ҳукм чиқариш пайтида фақат суд терговида кўриб чиқилган далолатномаларга таяниш ҳуқуқига эга эканлиги тушунтирилади;

2) томонлардан, улар суд терговини мукаммаллаштиришни хоҳлайдими ва нималар билан мукаммаллаштиришни хоҳлаши сўралади.

Суд терговини мукаммаллаштириш тўғрисидаги ариза эълон қилинган ҳолларда, суд бу аризани муҳокама этади ва ҳал қилади. Аризани ҳал қилган ва керакли суд ҳаракатларини бажаргандан кейин, шунингдек, суд терговларини мукаммаллаштириш тўғрисида ариза вужудга келмаган ёки суд уларни аниқ шаклда қабул қилмаган шароитларда суд раиси суд тергови якунланди деб эълон қилади.

Глоссарий

- **Суд тергови** — суд муҳокамаси босқичи, томонлар жиноят иши бўйича далиллар асосида ўзларининг тамойилларини баён қилади ва далолатномалар таклифқилиш орқали исботлайди, ҳамда суд иштирокида уларни текширади.

Суд мунозараси суд муҳокамаси босқичини англатади, суд ишида иштирок этувчи томонлар иш бўйича суд тергови натижаларига асосланган ўз тамойилларини оғзаки равишда баён этади. Биринчи бўлиб айбловчи, охири — судланувчилар ёки уларнинг ҳимоячилари гапиради. Гапирувчилар суд терговида ўрганилмаган

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

далолатномаларга ҳавола қилиш ёки рухсат этилмайдиган далиллар келтириш ҳуқуқига эга эмас. Суд суд мунозараси узоқлигини муайян вақт билан чеклай олмайди, бироқ раислик қилувчи, агар мунозарада иштирок этувчи фуқароларнинг сўзлари ўрганиладиган ишга тегишли бўлмаган ҳолатларга тааллуқли ёки суд мажлисида ўрганилмаган далолатномаларга асосланган бўлса, уларни бекор қилиш ҳуқуқига эга.

Иштирокчиларнинг барчаси гапириб бўлгандан кейин уларнинг ҳар бири томонлар вакилларининг сўзларидаги (таъкидланганлар бўйича яна бир бошқадан қисқача қаршиликларини ёки эслатмаларини) репликаларини билдириши мумкин.

Суд мунозаралари якунлангандан кейин суд раиси судланувчига сўнгги сўзини айтиш учун сўз беради. Судланувчининг сўнгги сўзларига ҳеч қандай саволлар берилишига рухсат берилмайди. Суд судланувчининг сўнгги сўзлари узоқлигини белгилаш ҳуқуқига эга эмас. Раислик қилувчи, агар судланувчининг сўзлари судда кўриб чиқилган ишларга тааллуқли бўлмаса, у ҳолда судланувчини тўхтатиш ҳуқуқига эга бўлади.

Судланувчининг сўнгги сўзини эшитиб бўлгандан кейин суд ҳукм чиқариш учун маслаҳатхонага кетади.

Ҳукм чиқариш Қозоғистон Республикасининг Жиноят-процессуал Кодекси меъёрлари асосида тартибга солинади ва асосий суд муҳокамасининг якуний босқичи ҳисобланади. Қозоғистон Республикасидаги судларда Қозоғистон Республикаси номидан ҳукм чиқарилади. Суд ҳукми қонуний ва асосли бўлиши шарт. Агар ҳукм қонуннинг барча талаблари сақланган ҳолда чиқарилган бўлса, у қонуний ҳукм ҳисобланади.

Агар ҳукм суд мажлисида судга таклиф қилинган далолатномалар атрофлича ва объектив ўрганиш асосида чиқарилган бўлса, у асосли ҳукм ҳисобланади.

Ишни ўрганган судья ҳукмни унга ҳар қандай ҳолларда таъсир кўрсатиш имкониятини бўлдирмайдиган ҳолатларда чиқаради. Ҳукм чиқариш пайтида бошқа шахсларнинг, жумладан, захирадаги судьяларнинг бўлишига рухсат берилмайди.

Суд ҳукми айбловчи ёки оқловчи ҳукм бўлиши мумкин. Айблов ҳукми судланувчини жиноят содир этишда айбдор деб топиш тўғрисидаги суд қароридан иборат. Айблов ҳукми:

1) жиноий жазо тайинлангандан кейин судланган шахс жазони ўташи шарт;

2) шахсни жиноий жавобгарликлардан озод этиш;

3) Жиноий жазо тайинлаш ва уни ўташдан озод этиш;

4) жиноий жазо тайинламаслик;

5) жиноий жазо ўташни орқага қолдириш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Судланувчи ўташи шарт бўлган жазони тайинлаш орқали айблов ҳукмини чиқарган ҳолда, суд унинг тури, миқдори, тартиби ва муддатини ўташни ҳисоблашни бошлашишини аниқ белгилаши керак.

Суд оқлов ҳукмидан судланувчи жиноий жавобгарликка тортилиб, судга берилган айблов бўйича унинг жиноят содир этилишида айбсизлигини тан олади ва эълон қилади. Агар судланувчининг хатти-ҳаракатларида жиноят ҳуқуқбузарликлар таркиби бўлмаса, агар судланувчининг жиноий ҳуқуқбузарликларга алоқадорлиги исботланмаса, у ҳолда оқлов ҳукми чиқарилади.

Ушбу асослардан ҳар бири бўйича оқлов суд томонидан судланувчининг айбсизлигини тан олишини билдиради ва унинг тўла оқланишига олиб келади.

Агар оқлов ҳукми чиқарилган ҳолда жиноят содир этган шахс аниқланмай қолса, у ҳолда ҳукм қонуний кучга киргандан кейин суд жиноят ишини прокурорнинг бошқа шахсни жиноий тафтиш зарурлиги бўйича муаммоларни ҳал қилиш учун унга юборади.

Суд раиси ҳукмнинг тўла матнини имзолагандан кейин суд мажлиси залига қайтиб ҳукмни тик турган ҳолда эълон қилади. Суд раиси судланувчи (оқланувчи)га, процессда иштирок этаётган бошқа шахсларга ҳукм бўйича шикоят қилиш тартиби ва муддати, суд мажлисининг баёнотномаси билан танишиш ва унга эслатмалар қилиш ҳуқуқи, шунингдек, ишни апелляция бўйича ўрганишда иштирок этиш тўғрисида ариза бериш ҳуқуқига эга эканликларига доир тушунчалар беради.

Оқланувчига унинг ноқонуний ҳибсга олиш, айбдор сифатида жалб қилиш, босим чораларини қўллаш, судга ноқонуний жалб қилиш орқали ўзига етказилган зарарлар ўрнини қоплашга нисбатан ҳуқуқи, шунингдек, ушбу ҳуқуқларни амалга ошириш тартибларини тушунтириши шарт.

Судланувчи оқланган пайтда ёки жазо тайинланмасдан ёки жазони ўташдан озод этиш, шунингдек, озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган ёки озодликдан маҳрум қилиш шартли турда жазога маҳкум этиш жазоси орқали айблов ҳукмини тайинлаган пайтда ҳибсда тутилган судланувчи суд мажлиси залида ҳибсдан зудлик билан озод этилади.

Назорат топшириқлари

1. Суд тергови тушунчасига изоҳ беринг.
2. Асосий суд муҳокамасида иштирок этувчилардан жавоб олиш қоидалари ҳақида гапириб беринг.
3. Қисқартирилган тартибда суд муҳокамаси ҳақида гапириб беринг.
4. Суд ҳайъати иштирокида суд муҳокамаси тартиби ҳақида гапириб беринг.

1-даражали топшириқ. ҚР ЖК 44-моддасини ("Суд тергови") ўқинг. 366-модда ("Судланувчининг тамойилларини аниқлаш") ва 365-моддага ("Далолатномаларни топиш ва ўрганиш тартиби") эътибор беринг. Мисоллар келтиринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-даражали топшириқ. ҚР ЖК 367-371-моддасини ўқиб ўрганинг. Гувоҳ, жабрланувчи, судланувчини савол-жавоб қилиш тартибини тавсифланг.Мисоллар келтиринг.

15-боб. ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

84-§. ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИ МАҚСАДЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Бугун дарсда:

фуқаролик процессуал ҳуқуқи тўғрисидаги тушунчалар, уларнинг мақсадлари ва тамойиллари билан танишамиз.

Таянч сўзлар:

- фуқаролик процесси
- императив
- диспозитив
- ҳуқуқ тамойиллари

Процессуал ҳуқуқ — фуқаролик ишларни ва низоларни ўрганиш, жиноятларни тергаш, шунингдек, маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишларда вужудга келадиган муносабатларни тартибга соладиган меъёрлар.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг **предмети** фуқаролик ишларни ўрганиш ва ҳал қилиш жараёнида, шунингдек, суд қарорларини ижро этишга боғлиқ суд ва процессда иштирок этувчилар ўртасида вужудга келадиган муносабатларни ташкил этади.

Бундай муносабатларни **тартибга солиш усули** *императив-диспозитив усуллар* деб аталади.

Императив (императив — "ҳукумат", "узул-кесил талаблар" — қонун танлаш учун йўл бермайдиган) усул суднинг давлат бошқаруви органи эканлигини ва бошқарув ваколатлари берилганлигини англатади. Суд ва судьянинг талаблари, топшириқлари, ҳукмлари процессда иштирок этувчилар учун **шарт** ҳисобланади. Суд судга раислик қилиш ишларини амалга ошириш мақсадида процессда иштирок этувчиларга мажбурий чоралар қўллаш (масалан, суд мажлисидан тартиббузарларни чиқариб иш мажбурий йўллар орқали олиб келиш ишларини амалга ошириш) жарима солиш ҳуқуқига эга. Шунинг учун ҳам, фуқаролик процессуал муносабатларини бошқарув ва бўйсиниш тамойиллари сифатида тавсифлайди.

Диспозитив усул фуқаролик ҳуқуқ субъектларининг ана шундай ҳуқуқ субъектларини бошқаришга қаратилган ҳаракатларни олиб боришга тўлалигича эга эканликларини билдиради. Чунки, одатда, фуқаролик ҳуқуқи манфаатдор шахсларнинг даъво аризалар (аризалар)ни юборишларига боғлиқ ҳолда пайдо бўлади. Суд фуқаролик ишларини мустақил равишда қўзғатиш ҳуқуқига эга эмас, фуқаролик процессининг ривожланиши ҳуқуқ бўйича низолар субъектларининг хоҳиш-иродаларини билдиришга боғлиқ бўлади.

Фуқаролик жараёнларининг мақсадлари

Қозоғистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 4-моддасига мувофиқ, фуқаролик суд ишларини юритиш мақсадлари:

- давлатнинг ёки юридик шахсларнинг поймол бўлган ёки низоли ҳуқуқларини, эркинликларини ва қонун билан ҳимояланадиган фуқароларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш ва тиклаш;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

• фуқаролар орасидаги ва ижтимоий-ҳуқуқий муносабатлардаги қонунийликларни асраш;

• низоларни тинч йўллар оқали тартибга солишга ёрдамлашиш;

• ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш;

• жамиятдаги қонунларга ва судга ҳурмат билан қарашни шакллантириш.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг асосий мақсадлари ва тамойиллари

Суд фаолияти фуқаролик процессуал ҳуқуқи тамойилларига асосланган. Бу тамойиллар аниқ меъёр шаклида ўз тасдиғини топган, ҳуқуқий меъёрларнинг умумий тамойилларида акс этган. Фуқаролик суд ишининг тамойилларини бузиш чиқарилган суд ҳужжатлари бекор бўлинишига олиб келади. Тамойиллар *конституциявий тамойиллар* ва *соҳавий тамойилларга* бўлинади (45-*чизма*).

45-*чизма*

Конституциявий тамойиллар

- Суд ишларини фақат суд раисининг амалга ошириши
- Судларнинг сайланмалилиги, тайинланиши ва ўзгармаслиги
- Суд ва қонун олдида барча фуқаролар тенг ҳуқуқли
- Судларнинг мустақиллиги ва фақат қонунларга бўйсуниши

Соҳавий тамойилларни кўриб чиқамиз.

Шахснинг қадр-қиммати ва нуфузини ҳурмат қилиш

Фуқаролик иши жараёнида фуқаролик процессида иштирок этувчи шахсларнинг қадр-қимматини туширадиган, зарар келтирадиган қарорлар ва ҳаракатларни амалга ошириш таъқиқланади. Фуқаролик кодекси суд раислигини амалга ошириш пайтида судьялар ва суднинг бошқа ходимлари томонидан йўл қўйилган ноқонуний ҳаракатлар (ҳаракатсизликлар) орқали етказилган зарарлар ўрни пулли маблағлар билан қопланишини кўриб чиқади. Бу харажатлар ваколатли органларнинг ихтиёрида бўлади, бу маблағлар кам бўлган ҳолларда давлат бюджети ҳисобидан субсидиар турда қопланади.

Адолатли суд раислигини амалга ошириш орқали етказилган зарарлар, масалан, адолатсиз суд қарорини қабул қилиш орқали фуқаролик ишлари бўйича мувофиқ бўлмаган ҳужжатларни қабул қилган пайтларда, суд ишларининг аҳамияти бўйича ҳал қилинмайдиган зарарларни англатади.

Психиатрик стационарларга ноқонуний жойлаштириш натижасида фуқароларга етказилган зарарларни қонун чиқарувчи ҳужжатларда белгиланган тартиб асосида суд мансабдор шахсларнинг айбига қарамасдан, давлат орқали тўла ҳажмда қопланади.

Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ноқонуний ҳаракатлари билан фуқаролик суд процессини олиб бориш жараёнида шахсларга келтирилган моддий зарарлар белгиланган тартиблар асосида қопланади. Моддий зарарларни қоплашнинг асослари, тартиби ва миқдори Фуқаролик кодексининг меъёрлари билан аниқланади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Туҳмат қилиш, яъни фуқаролик суд процесси жараёнида судьянинг иши бўйича иштирок этувчи шахсларнинг виждони ва қадр-қимматига зарар етказадиган ёки унинг обрўсини туширадиган қасддан сохта хабар тарқатиши жиноий жавобгарликларга олиб келади.

Суд процессида шаффофлик

Барча судларда фуқаролик ишлари бўйича иш юритиш очиқ судларда олиб борилади. Қонун бўйича судларда барча иштирокчилар, жумладан, ОАВ вакиллари иштирок этиш учун рухсат берилади. 16 ёшга тўлмаган шахслар, агар улар ишга ёки гувоҳ сифатида иштирок этмаса, суд мажлисига киритилмайди.

Ишда иштирок этувчи шахслар ва очиқ суд мажлисида қатнашган фуқаролар суд мажлиси ўтадиган жойдан *ёзма равишда* ёки овоз ёзиш воситаларидан фойдаланган ҳолда, суд терговлари боришини ёзиб олиши мумкин. Суд ишини олиб бориш жараёнида кинолента — фотосурат, видеотасвир, тўғридан-тўғри радио ва телевидениеларга суд ишларида *иштирок этувчи шахсларнинг фикрларини инобатга олган ҳолда рухсат этилади.* Бундай ҳаракатлар орқали суд мажлисининг нормал фаолиятига аралашмаслик керак ва суд вақтини чеклаши мумкин.

Ёпиқ суд мажлисида суд ишларини юритиш фақат қонунларда кўзланган асослар бўйича рухсат берилади.

Ёпиқ суд мажлисида суд муҳокамаси давлат сирлари тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига оладиган қонунга мос келадиган, шунингдек, суд иштирокчисининг фарзандликка олишга доир сирларини, шахсий, оилавий, тижорий ёки бошқа қонун билан ҳимояланадиган сирларининг сақланишини таъминлаш заруратига тегишли суд талабларини таъминлаган пайтда, фуқароларнинг ҳаёти тўғрисида очиқ аспектлар тўғрисида ёки очиқ суд ишини юритишга тўсқинлик қиладиган бошқа ҳолатлар тўғрисида ахборотлар тарқатилади.

Фуқароларнинг шахсий хат ва хабарлари ҳамда шахсий телеграф хабарлари очиқ суд мажлисида фақат ушбу хат ва хабарлар ҳамда телеграф хабарлари эгаси рухсати билан эълон қилиниши мумкин.

Суд ишларини юритишда иштирок этган фуқароларнинг буйруқларини оммавий тарзда бузган ҳолларда, суд ишлари бўйича иштирок этмайдиган барча фуқароларни суд залидан чиқариб юбориб, иш ёпиқ мажлисларда ўрганилади ёки иш юритишни орқага суриш мумкин.

Суд ишини юритиш тили

Қозоғистон Республикасида суд ишини юритиш фақат давлат тили (қозоқ тили) билан бирга расмий рус тилида олиб борилади. Қонунларда белгиланган ҳолларда бошқа тиллардан ҳам фойдаланилади. Суд ишларини юритиш тили судга даъво аризаси (шикоят) берилган тилга кўра суд қарори асосида белгиланади.

Иш юритилаётган тилни билмайдиган ёки яхши билмайдиган ишда иштирок этувчи шахсларга судда она тилида ёки ўзлари биладиган бошқа тилларда маълумотлар бериш, тушунчалар ва жавоб бериш, илтимос қилиш, шикоят қилиш, иш материаллари билан танишиш, судда гапириш ушбу Кодексда белгиланган тартиб асосида таржимоннинг хизматидан бепул фойдаланиш ҳуқуқи тушунтирилади ва таъминланади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Фуқаролик суд ишини юритишда иштирок этувчи шахсларга бошқа тилда ёзилган ишларнинг қонун бўйича зарур иш материалларининг суд ишини юритиш тилига суд бепул таржима қилиб беришни таъминлайди.

Фуқаролик процессининг функционал тамойиллари

Уларга қонунийлик, диспозитив, рақобат, томонларнинг иш юритишдаги тенгликлари, суднинг бевосита муҳокама қилиниши, судда иш оғзаки равишда ўрганилиши киради.

Суд фаолиятида **қонунийлик** дейилганда суднинг ҳуқуқий меъёрларидан тўғри фойдаланиш, чиқарилаётган ҳужжатлар ва олиб бориладиган барча процесслар ҳаракатларининг амалдаги қонунларга мослиги тушунилади.

Диспозитив усул бу — фуқаролик процессидаги ҳуқуқий муносабатлар субъектларининг ўз ҳуқуқ ва мақсадларини эркин тарзда билишидир.

Фуқаролик процессни қўзғатиш ишда иштирок этадиган томонлар ва бошқа шахсларнинг хоҳиш-иродаларига боғлиқ бўлади. Манфаатдор шахс (даъвогар, ариза берувчи) ўзининг даъво-аризаси, аризасининг ашёси ва асосини, шунингдек, берган даъволарининг ҳажмини ўзи аниқлайди.

Рақобат томонларнинг қарама-қарши бўлган қонуний манфаатлари туфайли келиб чиқади, у фуқаролик процессида баҳслашиш зарур эканлигини асослайди. Томонлардан ҳар қайси бири суддан ижобий қарор чиқартиришга ҳаракат қилади. шунинг учун ҳам поймол бўлган ҳуқуқлар ва қонуний манфаатларни ҳимоя қилиш жараёнида ўзларининг ҳуқуқий тамойилларини сақлашга *ўзларининг талаблари ва қаршиликларини исботлаш* ва асослаши шарт.

Глоссарий

- **Фуқаролик процессуал ҳуқуқи** — бу фуқаролик ишлари бўйича суд раислигини амалга ошириш тартиби, шунингдек, суд қарорларини мажбурий тарзда ижро этиш тартибларини тартибга соладиган қонунлар мажмуаси.

Суд иш юритиш фактларини аниқлаш учун ўз ташаббуси бўйича далолатномалар тузишдан тўла озод этилган, бироқ томонлар далилларни ариза бўйича у зарур материалларни олишга ёрдамлашади.

Томонларнинг иш юритишдаги тенг ҳуқуқларга эгалиги моддий муносабатларнинг (фуқаролик, оилавий, меҳнат ва ҳ. к.) субъектларининг тенглигига суянади (тенг ҳуқуқли ҳолат) ва иш юритиш ҳуқуқлари ҳамда томонларнинг иш юритиш мақсадлари тенглигини белгилайди.

Суднинг тўғридан-тўғри муҳокама этилиши. Суд ишни ўрганиш жараёнида иш бўйича далолатномалар ва бошқа ҳолатларни: ишга тааллуқли томонлар ва бошқа шахсларнинг тушунчаларини, гувоҳларнинг далилларини, экспертларнинг хулосаларини, давлат органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг хулосаларини эшитиш, ашёвий далилларни ўрганиш, овозли ёзувларни эшитиш ва видеотасвирлар,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

кино, фотоматериалларни ўрганиш, янгиланган бошқа материаллар билан бевосита танишиб чиқиши шарт.

Суд ишининг оғзаки тарзда ўрганилиши

Иш юритишнинг оғзаки тури ҳужжатларни тўлдириш, иш юритиш мажлиси учун буйруқ ёзишни инкор қилмайди.

Суд мажлисида хавфсизликлар таъминлаш.

Суд ҳужжатларининг мажбурийлиги.

Ихтисослашган қонуний ёрдамга ҳуқуқларни таъминлаш.

Шундай қилиб, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ичида ҳуқуқларни суд орқали ҳимоя қилиш муҳим аҳамиятга эга. Фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича суд ҳокимияти органларининг фаолияти *фуқаролик иш юритиш орқали амалга оширилади*. Фуқаролик ишлари бўйича суд раислигини амалга ошириш тартибини тартибга соладиган ҳуқуқий меъёрлар мажмуаси, шунингдек, суд қарорларини мажбурий тарзда ижро эттириш тартиби **фуқаролик иш юритиш ҳуқуқи** деб аталади.

Фуқаролик иш юритиш ҳуқуқи предмети фуқаролик ишларини ўрганиш ва ҳал қилиш жараёнида, шунингдек, суд қарорларини ижро этишга боғлиқ суд ва суд процессида иштирок этувчиларнинг ўртасида вужудга келадиган ижтимоий муносабатларни ўз ичига олади. Бу каби муносабатларни тартибга солиш усули *императив-диспозитив* усул деб аталади.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Фуқаролик процесси ҳуқуқи тушинчасига изоҳ беринг.
2. Фуқаролик процесси ҳуқуқида ҳуқуқий тартибга солишнинг қандай усулларидан фойдаланилади?
3. Фуқаролик процесси ҳуқуқининг асосий тамойиллари қандай?
4. Қозоғистонда судьяларкимлар томонидан тайинланади?Қозоғистонда судраислигини амалга оширишда судьяларкимларга бўйсунади?
5. Қонун ва судолдидафуқароларва ташкилотлартенглиги тамойилини қандай изоҳлайсиз?
6. Инсоннинг виждони ва қадр-қимматини ҳурмат қилиш тамойиллари нималарни англатади?
7. Суд муҳокамасида шаффофлик тамойиллари чекланганми?
8. Қозоғистонда суд муҳокамаси қайси тилда олиб борилади?

85-§. ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИ СУБЪЕКТЛАРИ

Бугун дарсда:

фуқаролик процесси муносабатларидаиштирок этувчиларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини кўриб чиқамиз.

Фуқаролик процесси — суд ва суд процессида иштирок этувчилар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларнинг мураккаб тизими, улардан ҳар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қайси бири фуқаролик процесси ҳуқуқининг муайян меъёрлари асосида вужудга келади. Суд ва суд процессининг битта иштирокчиси ўртасида бир неча процессуал ҳуқуқий муносабатлар пайдо бўлиши мумкин. Ягона нисбий турда ўзига хос ҳуқуқий муносабатлар мажмуаси фуқаролик процессини шакллантиради. Худди шу процессуал ҳуқуқий муносабатлар тизими фуқаролик суд ишини ташкил этади.

Таянч сўзлар:

- фуқаролик процесси
- суд раислигини амалга оширадиган шахслар
- суд процессида иштирок этувчи шахслар
- суд раислигини амалга оширишга таъсир кўрсатадиган шахслар
- даъвогар
- жавобгар

Фуқаролик иш юритиш муносабатларининг мажбурий субъектлари сифатида: бир томондан, *суд*, иккинчи томондан, *суд процессида иштирок этувчилар* чиқади.

Суд — давлат бошқарув органи, суд процессида иштирок этувчилар эса судга бўйсунадиган субъект, шунинг учун фуқаролик процессуал муносабатларида *бошқарув ва бўйсуниш муносабатлари* сифатида тавсифланади.

Шу билан бирга, фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг пайдо бўлиши, ўзгариши, бекор қилиниши суд процесссида иштирок этувчи шахсларнинг, биринчи навбатда, томонларнинг хоҳиш-иродаларини билдиришга боғлиқ.

Ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиши учун унда иштирок этувчиларнинг ҳуқуқий субъект хоссалари бўлиши керак. Бу субъектларнинг ҳуқуқий лаёқатли ва муомала лаёқатига эга эканликларини англатади.

14 ёшдан 18 ёшгача бўлган вояга етмаган шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари, шунингдек, муомала лаёқати чекланган деб топилган фуқаролар уларнинг қонуний вакиллари сифатида — ота-оналар, фарзандликка олувчилар ёки ҳомийлар ва васийлар томонидан ҳимоя қилинади.

Шунга қарамай, суд бундай ҳолатларда вояга етмаган шахсларни ёки муомала лаёқатига эга эмас деб топилган фуқароларни суд ишларида иштирок эттириши шарт. Айрим ҳолларда вояга етмаган шахслар ўз ҳуқуқларини ва қонуний манфаатларини суд орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга.

Масалан, фуқаролик, оилавий, меҳнат, кооператив, маъмурий ва бошқа ҳуқуқий муносабатлар туфайли вужудга келадиган ишлар бўйича ва уларнинг тадбирколрлик фаолиятидан тушган фойдаларни ва даромадларни сарф қилишга боғлиқ ишларда иштирок этади.

Фуқаролик процессуал муносабатларнинг пайдо бўлиши учун, шунингдек, фуқароларнинг ҳаракатлари сифатида қонуний фактлар керак.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчилар, уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари

Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларда иштирок этадиган ёки иштирок эта оладиган шахслар учта гуруҳга бўлинади:

1. Суд раислигини амалга оширадиган шахслар:

Суд процессининг махсус иштирокчилари ҳисобланади, чунки махсус ташкил этилган давлат бошқаруви органи сифатида судга раислик қилади. Суд фуқаролик процессига ўзининг барча босқичларида етакчи вазифаларни бажаради. Суд ишида иштирок этувчи шахслар судьядан шикоят қила олади, бундай ҳолларда судьяни алмаштира олади ва шу тариқа суд ишини бошқа судья ўрганади.

Суд мажлиси котиби фуқаролик ишларни ўрганиш чоғида суд баёнотини олиб боради ва суд мажлисида суд раиси топшириғига биноан бошқа топшириқларни ҳам бажаради.

Суд мажлиси котиби мазкур иш бўйича судга чақирилганлардан қайси бири келганлигини, келмаганларга хабар берилдими, келмаслигининг сабаби нимада эканлигини судга хабар қилади.

Суд ижрочиси — давлат хизматидаги мансабдор шахс қуйидаги вазифаларни бажаради: суд муҳокамаси пайтида залдаги тартибни сақлайди, суд раиси ҳукмларини бажаради ва судларда судьялар, гувоҳлар ва суд процессида иштирок этувчи бошқа шахсларни ҳимоя қилиш ишларини амалга оширади, уларни бегона шахслар таъсиридан ҳимоя қилади, суднинг суд процессини олиб бориш ишларига ёрдам беради, суд ижрочиларига судлар ва бошқа органларнинг ижрочи ҳужжатларини мажбурий тарзда ижро этишда ёрдам кўрсатиш.

Суд ижрочиси — давлат хизматидаги, суд ва бошқа органларнинг ҳужжатларини ижро этиш учун зиммасига қонун билан юкланган вазифаларни бажарадиган мансабдор шахс ҳисобланади.

2. Суд ишида иштирок этувчи шахслар

Суд ишида иштирок этувчи шахслар томонлар деб аталади; баҳсларга тегишли мустақил талабларни даъво қилувчи учинчи томонлар; низолар бўйича мустақил талабларни талаб қилмайдиган учинчи томонлар; прокурор; давлат органи; маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари, суд процессига мансуб ташкилотлар ёки фуқаролар; ариза берувчилар ва бошқа ишларни махсус суд ишини юритиш тартиби асосида ўрганиладиган манфаатдор шахслар.

Суд ишида иштирок этувчи шахслар қуйидаги ҳуқуқларга эга:

— иш материаллари билан танишиб, улардан парчалар олиб, нусхаларини нашр этиш;

— далолатномаларни таклиф қилиш ва уларнинг тадқиқотларида иштирок этиш;

— ишни қўзғатадиган бошқа шахсларга, гувоҳлар, экспертлар ва мутахассисларга саволлар бериш;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— қўшимча далилларни талаб қилиш бўйича аризаларни қўшган ҳолда бериш;
— судга оғзаки ва ёзма тушунча бериш;
— суд муҳокамаси жараёнида вужудга келадиган муаммолар бўйича уларнинг далилларини таклиф қилиш;
— суд ишида иштирок этувчи бошқа шахсларнинг аризалари ва далилларига қаршилик кўрсатиш;
— суд муҳокамасида иштирок этиш;
— суд мажлиси баёнотномаси билан танишиш ва унга ёзма огоҳлантиришлар бериш;
— суд қарорлари ва ҳукмларидан шикоят қилиш;
— фуқаролик процессини олиб бориш тўғрисидаги қонунлар билан кўриб чиқилган бошқа процессуал ҳуқуқлардан фойдаланиш.

Суд ишида иштирок этувчи шахслар ўзларининг иш юритиш ҳуқуқларидан адолатли фойдаланадилар. Бу шахслар ўзларининг иш юритиш вазифаларини бажармаган вазиятларда фуқаролик суд процессини юритиш тўғрисида қонунда кўзланган оқибатлар ўрин эгаллайди.

Суд ишида иштирок этувчи барча шахслар икки гуруҳга бўлинади:

1) ўзларининг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қиладиган шахслар. Ушбу томонга кирадиганлар; учинчи шахслар; ариза берувчилар ва махсус ишнинг манфаатдор шахслари иштирок этади.

2) давлатни, ижтимоий манфаатларни ёки жисмоний шахсларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қиладиган шахслар. Бу прокурор; давлат органлари, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари, ташкилотлар ёки жисмоний шахслар.

Суд ишларига жалб қилинган шахсларга қуйидагича вазифалар юклатилади.

Умумий вазифалар:
— суд ишини юритиш тартиби ва шаклларини сақлаш;
— судья (суд)нинг, суд мажлисида раислик қилувчининг буйруқларини бажариш;
— суд ишини ўрганиш жараёнида манзилгоҳнинг ўзгарганлиги тўғрисдаги хабар берилиши шарт.

Иш бўйича томонларнинг иш юритиш вазифалари:
— одамлар ўз талаблари бўйича баён қилинган вазиятларни далиллаш:
— далолатномалари сўраш бўйича суд талабларини бажариш;
— суд харажатларини қоплаш;
— агар суд иштирокчиларга суд мажлисида иштирок этишни шарт деб ҳисобласа, келиши керак.
— судга чақирув бўйича келиш.

3. Суд раислигини амалга оширишга таъсир қиладиган шахслар

Бу гуруҳга гувоҳлар, экспертлар, таржимонлар, мутахассислар, мулкий ҳомийлар, вакиллар ва бошқалар киритилади. Фуқаролик иши жараёнида улар қонуний манфаатларга эга бўлмайди Уларнинг фуқаролик процессидаги ўрни хизмат-ёрдамчи ҳисобланади. Улар иш бўйича фактларни белгилаш, уларни тўғри ҳал

Глоссарий

- **Фуқаролик процесси субъектлари**— фуқаролик процессуал муносабатлардаиштирок этувчилар ёки иштирок этиш истагида бўлган шахслар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қилиш ва аниқ хатти-ҳаракатларни амалга оширишга ёрдам кўрсатиш учун судга ёрдамлашади. Улар, шунингдек, иш бўйича иштирокчи шахсларга ҳам ана шундай ёрдам кўрсатадилар.

Гувоҳ, эксперт, мутахассис, таржимонларнинг расмий вазифалари:
— ҳаққоний далиллар бериш;
— исботланган ва объектив хулоса ва далиллар бериш;
— таржималарни пухта амалга ошириш;
— судга келиш ёки тегишли равишда далиллар келтиришдан уялмасдан; хулосалар чиқариш; таржималарни амалга ошириш.

Экспертлар қуйидаги вазифаларни амалга ошириш ҳуқуқига эга эмас: жиноят процессини олиб борадиган органларни хабардор қилмасдан, процессда иштирок этувчилар билан экспертлар қилишга боғлиқ муаммолар бўйича музокаралар олиб бориш; ўрганиш учун материалларни мустақил ҳолда йиғиш; агар экспертиза тайинлаган орган бунга махсус рухсат бермаган бўлса, объектларни тўла ёки қисман бекор қилиш ёки уларнинг ташқи тузилишини ёки асосий хусусиятларини ўзгартиришга олиб келиши мумкин тадқиқотлар олиб бориш ҳуқуқига эга эмас.

Мутахассиснинг вазифалари: тадқиқот ишлари ва баҳолаш ишларига ёрдам кўрсатиш учун махсус билими, малакаси ва илмий-техник воситалардан фойдаланган ҳолда, тергов ҳаракатларини олиб бориш ва суд муҳокамасида иштирок этиш; маслаҳат бериш; ўзи бажарган ҳаракатларга тегишли тушунчалар бериш.

Процесснинг барча иштирокчилари мажлисда қонун билан белгиланган тартибни сақлаши шарт.

Даъвогар ва жавобгар

Суд процессидаги томонлар даъвогар ва жавобгар ҳисобланади, низолар бўйича томонларнинг ҳуқуқларини суд ҳал қилади.

Даъвогар — бу ўз манфаатлари учун ёки манфаатларига тегишли иш қўзғатилган жисмоний ёки юридик шахс. Даъвогарнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини инобатга олган ҳолда, суд қарори бўйича судда низолар вужудга келади.

Даъвогар доим судга даъво аризаси киритган шахс эмас. Фуқаролик ишлари фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини, юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, ижтимоий ва давлатга хос манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадларидаги давлат органлари, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари, ташкилотлар, фуқаролар ёки прокуратура органлари олиб борган ҳаракатлар асосида жорий этилиши мумкин.

Жавобгар — жиноят ишида ўзига талаблар қўйилган жисмоний ёки юридик шахс. Даъвогарнинг фикрича, низолар ва қонуний манфаатларни бузган ёки унга қарши норозиликлар билдирган қонун бўйича низоларнинг иккинчи томони жавобгар ҳисобланади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Иштирокчилар билан ҳуқуқий низолар Қозоғистон Республикаси судларида ҳимоя қилинишга кирадиган бўлса, процессда иштирок этувчи томонлар Қозоғистон Республикаси фуқаролари ва қонуний шахсларнигина эмас, шунингдек, чет эллик ҳуқуқ субъектлари (чет элликлар, фуқаролиги бўлмаган шахслар, чет эллик юридик шахслар, халқаро ташкилотлар) иштирок эта олади. Давлат фуқаролик процесси томонлари ҳам бўла олади. Фуқаролик процессга бир неча даъвогарлар қатнаша олади.

Шундай қилиб, **фуқаролик процесси суд** ва процессда иштирок этувчилар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларнинг мураккаб тизими ҳисобланади, улардан ҳар қайси бири фуқаролик процессуал ҳуқуқининг муайян стандартлари асосида вужудга келади. Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатлари — суд ишларини юритиш пайтида суд билан қайсидир процесс иштирокчиси ўртасида вужудга келадиган фуқаролик ишлари бўйича фуқаролик процессуал ҳуқуқи меъёрларини тартибга солишга суд раислиги учун таклиф қиладиган ижтимоий муносабат.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Фуқаролик поцесси деб нимага айтилади?
2. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи субъекти атамасига изоҳ беринг.
3. Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатлариштирокчилари кимлар? Иштирокчилар ҳақида қисқача таъриф беринг.
4. Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатлариштирокчиларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини таҳлил қилинг.

16-боб. МАЪМУРИЙ ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

86-§. "МАЪМУРИЙ ПРОЦЕССУАЛ" ТУШУНЧАСИ, МАҚСАДЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Бугун дарсда:

Маъмурий процесс тўғрисида тушунча ва унинг белгилари билан танишамиз; маъмурий процесснинг асосий мақсадлари ва тамойилларини ўзлаштирамиз.

Таянч сўзлар:

- маъмурий процесс
- маъмурий процесс меъёрлари

Бугунги кунда Қозоғистон Республикасида маъмурий процессуал ҳали шаклланмоқда. Маъмурий процессуал атамасини кенг ва тор маъноларда тушуниш мумкин.

Маъмурий процессуал атамасини кенг маънода тушуниш — бу барча давлат бошқарувини амалга ошириш тартиби; ижро этувчи ҳокимият, унинг органлари ва мансабдор шахсларнинг расмий фаолиятлари.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Масалан, маъмурий процесс аҳамияти маъмурий одат ҳисобланади. Фаолият юритаётган ҳар бир маъмурият регламентида давлат хизматининг ижро этилиши ёки давлат хизматларини таклиф қилиш.

Глоссарий

- **Маъмурий процесс** — ижро этувчи органларнинг зиммаларига юкланган вазифалар ва хизматларни амалга ошириш учун олиб бориладиган хаттиҳаракатлар мажмуаси.

Маъмурий процессуал атамасини тор маънода тушуниш — маъмурий-деликт ҳуқуқий низоларни қўллаш тартибларини аниқлаш, уни жисмоний ва юридик шахсларга ҳар хил маъмурий мажбуриятларни қўллаш, шахсни маъмурий жавобгарликка тортишда фойдаланилади.

Бундай ҳаракат меъёрий ҳуқуқлик ҳужжатлар билан қатъий тартибга келтирилган.

Маъмурий процессуал белгиларни аниқлаймиз. Масалан, маъмурий процесс — бу:

1) давлат билан доимий алоқалар ўрнатиш, чунки процесс бошқарувни кучайтиришнинг алоҳида усулларини амалга оширади. Унинг асосини ваколатли бошқарув органлари фаолияти ташкил этади, бироқ процесс уни амалга оширишни кўзлайди ва бошқа кўпгина талаблар;

2) бу фақат қонун, ҳар қандай бошқарув хизмати эмас, бу усул ижтимоий тайинлаш процессларида акс этади — ҳуқуқий соҳаларнинг ҳар хил меъёрларини амалга оширишни таъминлаш (маъмурий процесс доирасида конституция меъёрлари ва маъмурий ҳуқуқлардангина фойдаланиш мумкин эмас);

3) муайян бошқарув ишларини ҳал қилишга қаратилган;

4) қонуний самарали хизмат, яъни бундай ҳуқуқий тартиб орқалигина эришиш ва эҳтимолий талаб қилинадиган натижаларга эришиш;

5) процесс ҳужжатларида (оралиқ ёки туб) натижалар фаолиятини шартли равишда расмийлаштириш;

6) процесс регламентида объектив заруратларни вужудга келтиради (46-*чизма*).

46-*чизма*

Маъмурий процесс объекти — ижтимоий муносабатлар, ҳар хил ҳуқуқ соҳаларида — маъмурий, меҳнат, молиявий, фуқаровий ва бошқа жи-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ноий ҳуқуқларни қўшмаганда, агар улар давлат бошқарув органи ижро этувчи ҳокимият ваколатлари соҳасида жойлашса тартибга солади.

Маъмурий процесс суммасини маъмурий ишларни шахсий аниқ ишларни ҳал қилиш жараёнида таклиф этиш имкониятларини асослайди, қайси ҳуқуқ соҳасига мансублигидан қатъий назар ижтимоий муносабатлар ҳуқуқ билан тартибга солинади.

Қуйидагидек хусусий ишлар бўлиши мумкин:

— фуқароларнинг аризалари бўйича, уларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларининг поймол этилиши;

— маъмурий ҳуқуқбузарликларга оид ишларни;

— мансабдор (интизомий) салбий ҳаракатларга доир ишлар бўйича;

— маъмурий тартиблар асосида давлатга етказилган моддий зарарларни (корхоналар, идоралар, ташкилотларга) маъмурий тартиб асосида қоплаш ишлари бўйича, жумладан, ҳарбий хизматчиларнинг моддий жавобгарликлари бўйича;

— иш бўйича маъмурий назорат;

— ишларни бошқариш соҳаларидаги низолар бўйича;

— ихтирочилар, янгиликлар ва патентлар бўйича иш;

— мулкни хусусийлаштириш ва бошқа ишлар.

Маъмурий процесс давлат бошқарувининг умумий тамойилларига асосланган. Маъмурий процесснинг махсус тамойилларига, объектив турда хоссаларини тасвирлаб, унинг моҳиятини очади (47-*чизма*).

47-чизма

Баъзи тамойилларни кўриб чиқамиз.

1) **қонунийлик тамойили** — ҚР Конституциясининг талабларига асосланган. Унинг мазмуни ҳуқуқий меъёрлардан фойдаланиш ҳар қандай вазиятларда қонуний бўлиши шарт;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2) **ҳақиқатнинг объектив тамойили** — ишнинг барча ҳолатлари (вазиятлари)ни атрофлича ва адолатли текширишни билдиради. Бу ҳуқуқлардан фойдаланувчи аниқ ишларни ўрганганда ундаги барча ишларга тааллуқли далолатлар ва далиллардан фойдаланиш ҳамда тўғри баҳолашга мажбур қилади;

3) **фуқароларнинг қонун олдида ва ишни ҳал қилувчи (ўрганувчи) органлар олдида тенг ҳуқуқли тамойиллари.** Барча фуқаролар қонун олдида тенг бўлиб, маъмурий ҳуқуқбузарлик ишлари бўйича ишлаб чиқариш йўлларида билинади, бир фуқарони иккинчи фуқародан устун қўйиш мумкин эмас, фуқаролар келиб чиқишига, ижтимоий ва мулкий шароитларига, ирқи ва миллатига, ёши, билими, тили, диний қарашлари, сиёсий ва бошқа ишонч-эътиқодлари, касби тури ва хусусияти, доимий яшаш жойи ва бошқа ҳолатлардан қатъий назар қонун олдида тенг;

4) **айбсизлик презумпцияси.** Қонунда кўриб чиқилган тартиб бўйича айбдорлиги исботланмаса ва ишни ўз ваколат доирасида ўрганган суд, орган (мансабдор шахс)нинг қонуний турда кучга кирган қарорлари билан тасдиқланмаса, маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш қўзғатилган шахс айбсиз деб топилади. Ҳеч ким ўзининг айбсиз эканини исботлаши мажбур эмас. Ҳар қандай шубҳаланишлар маъмурий ҳуқуқбузарликлар бўйича иш қўзғатилган шахс фойдасига асосланади.

Маъмурий ҳуқуқбузарликлар бўйича қонунлардан фойдаланиш пайтида вужудга келган шубҳалар ҳам унинг фойдасига ҳал қилиниши шарт. Маъмурий қонунларда, шунингдек, қуйидагича махсус тамойиллар кўрсатилган:

— маъмурий жавобгарликка қайта тортишга рухсат берилмаслик;
— инсонпарварлик тамойили;
— жисмоний шахсларнинг шахсий ҳаёти даҳлсизлиги;
— шахсларнинг шаънини ҳурмат қилиш;
— шахсий ҳаётига аралашмаслик ва сирларини ҳимоя қилиш;
— мулкий даҳлсизлик;
— маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишни ўрганадиган ваколатли суд, органларнинг мустақиллиги;
— гувоҳлик бериш вазифаларидан озод этиш;
— малакали қонун ёрдамига таяниш ҳуқуқлари билан таъминлаш;
— маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишлар бўйича ишларнинг шаффофлиги;
— ишлаб чиқариш жараёнида хавфсизликларни таъминлаш;
— иш қарорлари бўйича низолашиш ва процесс ҳаракатларига қарши шикоят қилиш эркинликлари.

Шундай қилиб, маъмурий процесс — орган (мансабдор шахс), ижро этувчи ҳокимиятнинг фаолиятида муайян тартибларни таъминлаш мақсадида маъмурий-ҳуқуқий қоидалардан фойдаланишда ҳуқуқий қоидалар билан тартибга солинган тизим.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Маъмурий процесс атамасига изоҳ беринг ва унинг асосий белгиларини атанг.
2. Маъмурий процесснинг асосий мақсадлари ва тамойилларини таҳлил қилинг.
3. Айб тамойили ва айбсизлик тамойилини қандай тушунасиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

87-§. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР ТУШУНЧАСИ ВА БЕЛГИЛАРИ

Бугун дарсда:

сиз маъмурий ҳуқуқбузарликлар тушунчаси ва унинг таркиби тўғрисидаги маълумотлар билан танишасиз.

Маъмурий ҳуқуқбузарликлар — қонун чиқарувчи ҳокимият маъмурий жавобгарликларга тортадиган жисмоний шахслар ёки юридик шахсларнинг қонунга зид ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги.

Маъмурий ҳуқуқбузарликларнинг жиноятдан фарқи шундаки, унда жамиятга сезиларли даражада зарар тегмайди, у жамиятга ўта хавф келтирадиган белгиларга эга эмас.

Айрим ҳаракатлар (масалан, муаллифлик ҳуқуқини бузиш ёки ўғирлаш) жиноий ҳуқуқбузарликлар сифатида, шу каби етказилган зарарларнинг даражасига ёки бошқа шароитларга боғлиқ жиноят ёки маъмурий ҳуқуқбузарликлар деб топилиши ҳам мумкин.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик белгилари

• Ҳуқуққа зид маъмурий жавобгарлик чора-тадбирлари билан ҳимоя қилинадиган маъмурий ва ҳуқуқнинг бошқа (меҳнат, ер, молиявий) соҳаларига қарши ҳаракатлар қилиш, унинг қоидаларини бузмаслик орқали белгиланади.

Бу меъёрлар бузилган ҳолларда маъмурий жавобгарлик чоралари қўлланилади.

Айбдорлик — агар аниқ бир шахснинг айби ёки ҳаракати қасддан ёки эҳтиётсизлик туфайли содир этилган бўлса бундай ноқонуний ҳаракатлар маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳисобланади (48-*чизма*).

• Ҳаракатнинг жазога лойиқлиги — содир этилган ҳаракат учун маъмурий жавобгарликка тортилади.

Таянч сўзлар:

- маъмурий ҳуқуқбузарлик
- маъмурий жавобгарлик
- маъмурий ҳуқуқбузарликлар таркиби

Глоссарий

- **Маъмурий ҳуқуқбузарлик** – маъмурий ҳуқуқ меъёрларини бузиш.
- **Айб** – содир этилган маъмурий ҳуқуқбузарликларга шахснинг руҳий муносабати.
- **Қонунга хилоф ҳаракат** – мажбуриятлар, қонун талабларини фаолтурда бажармаслик, тасдиқланган таъқиқларни бекор қилиш
- **Қонунга хилоф ҳаракатсизлик** – жисмоний ёки юридик шахсларнинг зиммасига юкланган ҳуқуқий мажбуриятларни фаол турда бажармаслик.

Тажрибадан олинган мисол. Ички ишлар органи ходимлари хизматига мос формасиз келган. Бу қонунга зид ҳаракат — қонунбузарлик. Мазкур салбий ҳаракатлар маъмурий ҳуқуқбузарликлар ҳисобланмайди. Бу тартиббузарлик ҳисобланади. бунинг учун ходим интизомий жавобгарликка тортилади.

Хатти-ҳаракат дейилганда фаол ҳаракат ёки ҳаракатсизлик, яъни қонунда белгиланган ўз вазифаларини бажармаслик тушунилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

• Иш-ҳаракат деганимиз — фаол ҳаракат ёки ҳаракатсизлик, яъни қонун белгилаган ўз мажбуриятини бажармаслик.

48-*чизма*

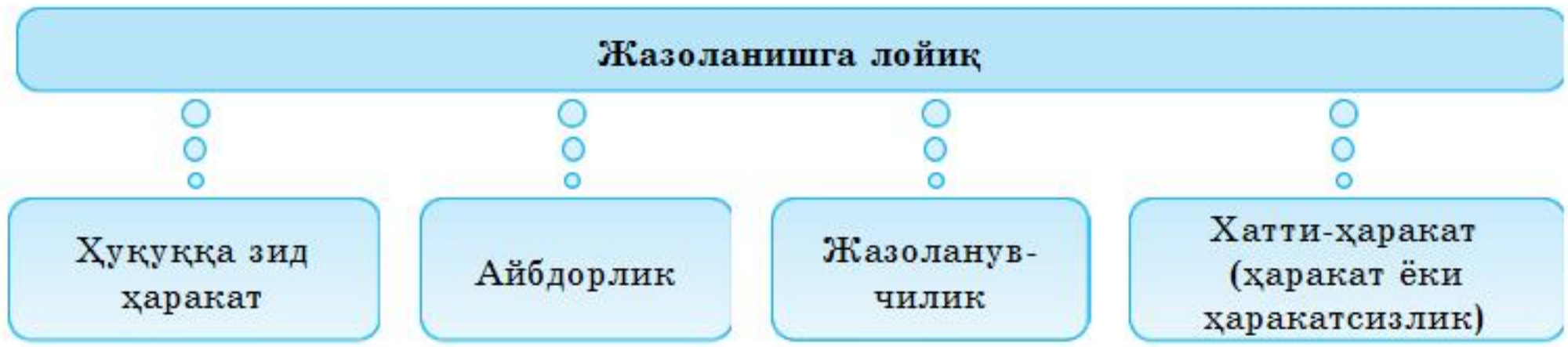

Маъмурий ҳуқуқбузарлик таркиби

Маъмурий ҳуқуқбузарлик таркиби деб ҳуқуқ тайинлаган белгиларнинг йиғиндисига айтилади. Бундай белгилар мавжуд бўлса, аниқ ҳаракат маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳаракатига айланади. Муайян ҳаракатларда маъмурий ҳуқуқбузарликларнинг мавжуд бўлиши уни содир этгани учун маъмурий жавобгарлик вужудга келади.

Масалан, шаҳар атрофида қатнайдиган поезд билетининг бир қисмини тўламасдан, болани билетсиз олиб юргани учун ана шу шахс маъмурий жавобгарликка тортилади. Агар 16 ёшли бола бир ўзи билетсиз юриб, унинг ҳаракатлари маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳисобланса ҳам маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳисобланмайди. Мазкур ҳаракатда маъмурий ҳуқуқбузарлик таркиби, яъни ҳуқуқбузарлик субъектлари йўқ. Бундай ҳолларда фақат 16 ёшга тўлган шахсларгина жавобгарликка тортилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик объекти — бу қонун қоидалари орқали тартибга солинади, маъмурий жавобгарлик орқали ҳимоя қилинадиган ижтимоий муносабатлар (49-чизма).

49-*чизма*

Масалан, виждон эркинлиги, диний эътиқод эркинлиги ва ҳар хил диний бирлашмалар бўйича қонунбузарликларга боғлиқ маъмурий ҳуқуқбузарлик шакли — фуқаролар ҳуқуқи ҳисобланади.

Маъмурий ҳуқуқбузарликларнинг объектив томони — мазкур жиноий ҳуқуқбузарликларнинг ташқи қиёфасини тавсифлайдиган қонун қоидалари бўйича ўрганилган белгилар тизими. Қонунга зид ҳаракат (ҳаракатсизлик) ва унинг оқибатлари жиноий ҳуқуқбузарликлар таркибининг объектив томони ҳисобланади.

Масалан, автомобиль ҳайдовчиларининг йўл қоидаларини бузиши ҳар хил қонунларга зид ҳаракатларда акс этади: белгиланган ҳаракат тезлигини ошириш,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

йўл белгилари талабларини бажармаслик, светофор таъқиқлаган белгини кўрсатиб турганига қарамасдан ўтиб кетиш, белгиланган яхлит йўлакдан ўтиб кетиш ва ҳ. к.

Бундай ҳаракатларнинг зарарли оқибатлари йўл ҳаракатида хавфли вазиятларни вужудга келтириш, бошқа ҳайдовчиларга тўсқинликлар қилиш, автоҳалокатларни келтириб чиқариш, йўл-транспорт ҳодисалари содир этилишига олиб келади.

Маъмурий ҳуқуқбузарликлар субъекти — жисмоний ёки юридик шахс. Жиноий ҳуқуқбузарликлар содир этган пайтда 16 ёшга тўлган жисмоний шахс жиноий жавобгарликка тортилади. Фақат ақли расо жисмоний шахслар ҳуқуқбузарлик субъекти бўла олади.

Қонунга зид ҳаракат (ҳаракатсизлик) содир этилган пайтда ақлан носоғлом аҳволда бўлиб, ўз ҳаракати (ҳаракатсизлиги)нинг аниқ хусусиятларини, қонунга зид ҳаракатлар содир этганлигини ҳис қилмаса ёки сурункали асаб касаллиги натижаларидан ўзини бошқара олмаса, вақтинча руҳий аҳволда ақлан норасо ёки бошқа асаб касалликларига чалинган бўлса, у ҳолда маъмурий жавобгарликларга тортилмайди.

Маъмурий ҳуқуқбузарликларнинг субъектив томони — бу субъект (жисмоний шахс)нинг қонунга зид ҳаракати ва унинг оқибатларига руҳий муносабати. Субъектив томоннинг шартли белгиси маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этган субъект айби ҳисобланади. Қонунда кўриб чиқилган маъмурий ҳуқуқбузарликлар таркибининг барча белгилари бўлган пайтда ҳуқуқбузарликлар содир этган шахс маъмурий жавобгарликка тортилишини яна бир марта такрорлаймиз.

Ёдда тутинг! Агар маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этган жисмоний шасх ўз ҳаракати (ҳаракатсизлиги)нинг қонунга хилоф эканини ҳис қилса, унинг зарарли оқибатларини олдиндан билса ва ушбу оқибатларнинг вужудга келишини хоҳлаган бўлса ёки унга онгли равишда йўл қўйса ёки уларга нисбатан бамайлихотир муносабатда бўлса, маъмурий ҳуқуқбузарликлар қасддан содир этилган деб топилади.

Ёдда тутинг! Агар жисмоний шахс ўз ҳаракати (ҳаракатсизлиги)нинг зарарли оқибатлари бўлишини билган ҳолда, бироқ уни бўлдирмасликка ҳаракат қилмасдан, енгил-елпи муносабатда бўлса, ўз ҳаракатларини етарли даражада баҳолай олса, унинг олдини олиш имконияти мавжуд эканлигига эътибор қаратмаса, бироқ бундай вазиятларга дуч келишини ҳис қилмаган ҳолатлардамаъмурий ҳуқуқбузарликлар эҳтиётсизликда содир этилган деб топилади.

Айб — субъект томонидан содир этилган ҳуқуқбузарликларга руҳий муносабат. Бу қасддан ёки эҳтиётсизликдасодир этилган жиноят турида бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, маъмурий ҳуқуқбузарликлар таркибида қонунларда кўриб чиқилган барча белгилар бўлганда уни содир этган шахс маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Назорат саволлари ва топшириқлар

1. Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тушунчаси ва белгиларини таҳлил қилинг.
2. Маъмурий ҳуқуқбузарлик таркиби деб нимага айтилади? Маъмурий ҳуқуқбузарлик таркиби элементларини таҳлил қилинг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3. Бундай ҳолларда қандай қоидалар бузилганлигини баҳоланг. Иштирокчиларнинг ҳаракатида қонунга хилоф ҳаракатлар борми? Қандай оқибатлари бўлиши мумкин?
1) Яккама-якка пайтида боксчи рақибининг жағини синдиради.
2) Бешинчи синф ўқувчиси синфдошининг уяли телефонини ўғирлайди.
3) Ота-онаси билан уришиш натижасида 10-синф ўқувчиси уйидан кетиб қолади. Ота-онаси қаттиқ изтироб чекади.
4) Уч нафар дугона ота-онасини кинога борамиз деб алдаб, шаҳар ташқарисига чиқиб, уйларига икки кундан кейин қайтади.
5) Рокерлар майдонда 24. 00 йиғилади, гуруҳ бўлиб шаҳар айланиб, шаҳарликларнинг халоватини бузади.
6) Ишчи спиртли ичимлик ичиб, ишга кеч келади.
7) Ҳайдовчи йўл қоидаларини бузиб, йўл-транспорт ҳодисасини содир этади, пиёда йўловчини босиб кетади. Пиёда йўловчи енгил жароҳат олади. Ҳайдовчи етказилган зарарни тўлалигича қоплайди.
8) Университетда ўғирлик содир этилади. Номаълум шахслар тун ярмида бинога кириб, бир неча компьютерларни ўғирлаб кетади.
9) Автобусда ёш йигит ўзининг чарчаганлигини, дам олишни хоҳлаётганлигини айтиб, ёши катта аёлга жой бермайди.

88-§. МАЪМУРИЙ ЖАВОБГАРЛИК. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР СОДИР ЭТГАНЛИГИ УЧУН ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН ЖАЗО ТУРЛАРИ

Бугун дарсда:

маъмурий жавобгарлик тушунчаси, маъмурий ҳуқуқбузарликлар турлари ва уларни бузганлар учун қўлланиладиган жазо турлари ҳақида маълумотларга эга бўламиз.

Таянч сўзлар:

- маъмурий жавобгарлик
- маъмурий жазо

Глоссарий

- **Маъмурий жавобгарлик** — маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этилгандан кейин вужудга келадиган салбий оқибатлар.
- **Маъмурий жазо** — маъмурий ҳуқуқбузарликлар учун давлат органлари томонидан тайинланадиган чора-тадбирлар. «Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисида»ги Кодексда кўрсатилган.

Маъмурий жавобгарлик — ваколатли ташкилот ёки жавобгар шахснинг қонунбузарликлар содир этган шахсларга нисбатан маъмурий жазо қўлланилишида акс этган қонуний жавобгарлик тури.

Маъмурий жавобгарлик белгилари

• Қонун бўйича ёки қонунга мос ҳужжатлар орқали ижро этилади. Маъмурий жавобгарлик қоидалари маъмурий ҳуқуқ институтини ташкил этади.

• Маъмурий жавобгарлик асоси маъмурий ҳуқуқбузарликлар ҳисобланади. Давлат бошқаруви соҳасидаги муносабатлар, шу билан бирга, божхона, солиқ муносабатлари, хусусий мулкларни ҳимоя қилишга боғлиқ, фуқароларнинг ҳуқуқлари, табиатни, аҳолининг саломатлигини муҳофаза қилиш, савдо муносабатлари ва ҳ. к. даҳлсизлик объекти ҳисобланади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

• Маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этилганлиги учун маъмурий жазо қўлланилади.

Масалан, маъмурий ҳибсга олиш, махсус ҳуқуқларидан маҳрум қилиш, чет эл фуқароларини ва фуқаролиги бўлмаган шахсларни Қозоғистон Республикасидан ташқарига чиқариб юбориш.

• Маъмурий жазо ваколатли ташкилотлар ва мансабдор шахслар фаолиятлари орқали солинади. Улардан ҳар бири ўз ваколатларини амалга оширган ҳолда, ҳуқуқбузарларга маъмурий жазо белгилайди. Уларга маъмурий судлар, вояга етмаган шахслар ва уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ишлари бўйича комиссиялар, ижро этувчи ҳокимиятнинг кўпгина ташкилотлари киради.

• Маъмурий жазо қўллаш ишдан озод этиш ёки судлаш учун асос бўла олмайди.

• Маъмурий жавобгарликни уларни амалга оширишнинг алоҳида процессуал тартиби тавсифлайди. У жиноят ва фуқаролик суд ишларидан ўзининг оддийлиги, тезкорлиги ва самарадорлиги билан ажралиб туради (50-чизма).

50-*чизма*

Маъмурий жавобгарлик функцияси

Маъмурий жавобгарлик функцияси унинг олдига қўйган мақсадлари орқали аниқланиб, ана шу орқали тармоқланади.

Шундай қилиб, жарима тўлаттириш – давлат томонидан ҳуқуқбузарликларни жазолаш ишларидан бири. Айбдор шахсни жазолаш, унга мулкий юкламалар солиш, ноқулай вазиятларни вужудга келтириш турида акс этади. Ҳуқуқларни тиклаш функцияси ҳуқуқбузардан етказилган зарарлар чиқимларини қоплаттириш, ўрнини тўлдириш, ундириб олиш учун имкон беради.

Тарбиявийлик функцияси субъектларни қонунга мос ҳаракатлар содир этиш учун шакллантиришга, янги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга даъват этади.

Маъмурий жазо тушунчаси ва тизими

Маъмурий жавобгарлик ҳар хил жазо чоралари орқали акс этади. Жазо чоралари қуйидаги мақсадларда қўлланилади:

Маъмурий чоралар жазоловчи санкция ҳисобланади. Улар фуқароларнинг субъектив ҳуқуқларини чеклаш ёки унга қўшимча мажбуриятларни юклашдан иборат. Маъмурий жазолар ҳуқуқбузарларга

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

одатдагидек, моддий ёки ахлоқий томондан таъсир кўрсатиш орқали акс этади. Айрим маъмурий жазолар бир пайтда ахлоқий ва моддий жиҳатдан таъсир қилган ҳолда ҳуқуқбузарларнинг ҳуқуқларини вақтинча чеклаш билан уйғунлашади (51-*чизма*).

51-*чизма*

Жазо чораларини қўллаш мақсадлари

- Айбдорларни жазолаш
- Ҳуқуқбузарга ҳуқуқбузарликлар содир этмаслик бўйича огоҳлантириш
- Ҳуқуқбузар билан унинг атрофидаги одамларни қонунларни ҳурмат қилиш юзасидан тарбиялаш

Маъмурий жазо уч гуруҳга бўлинади.

Молиявий ва мулкий жазолар: 1) маъмурий жарима; 2) маъмурий ҳуқуқбузарлик қуроли бўлган ашёларни, шунингдек, маъмурий ҳуқуқбузарликлар натижасида олинган мулкларни мусодара қилиш. Маъмурий ҳуқуқбузарликлар қуроли бўлган ашёларни, шунингдек, маъмурий ҳуқуқбузарликлар натижасида қўлга киритилган мулкларни мусодара қилиш; ноқонуний қурилган ёки қурилаётган қурилиш иншоотларини мажбурий турда бузиш – фақат қўшимча маъмурий жазо турида қўлланилади.

Шундай қилиб, маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этиш маъмурий жавобгарликларнинг асоси ҳисобланади (52-*чизма*).

52-*чизма*

Маъмурий жазо турлари

- Маъмурий жазоларни асосий ва қўшимча жазо деб бўлиш мумкин. Асосий маъмурий жазолар – огоҳлантириш, маъмурий жарима, маъмурий ҳибс.
- Ҳуқуқбузарнинг алоҳида ўзига белгиланган жазолар: 1) махсус ҳуқуқидан маҳрум қилиш; 2) унинг ҳаракатларига рухсат бермаслик ёки бекор қилиш, шунингдек, рўйхатдан чиқариб юбориш;
- Асосий жазо сифатида ҳам, қўшимча жазо сифатида ҳам қўлланиши мумкин жазо турлари: 1) махсус ҳуқуқларидан маҳрум этиш; 2) унинг ҳаракатларига рухсат бермаслик ёки тугатиш, шу билан бирга, рўйхатдан чиқариб юбориш; 3) унинг фаолияти ёки фаолиятининг айрим турларини тугатиш ёки таъқиқлаш; 4) чет эли фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахсларни Қозоғистон Республикасидан ташқарига чиқариб юбориш.

Назорат саволлари

1. Маъмурий жавобгарлик қандай қонунчилик ҳужжатлари орқали тартибга солинади?
2. Кимлар маъмурий жавобгарликка тортилади?Шахсларни маъмурий жавобгарликларга кимлар торта олади?
3. ҚРда қандай маъмурий жазо турлари қўлланилади?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

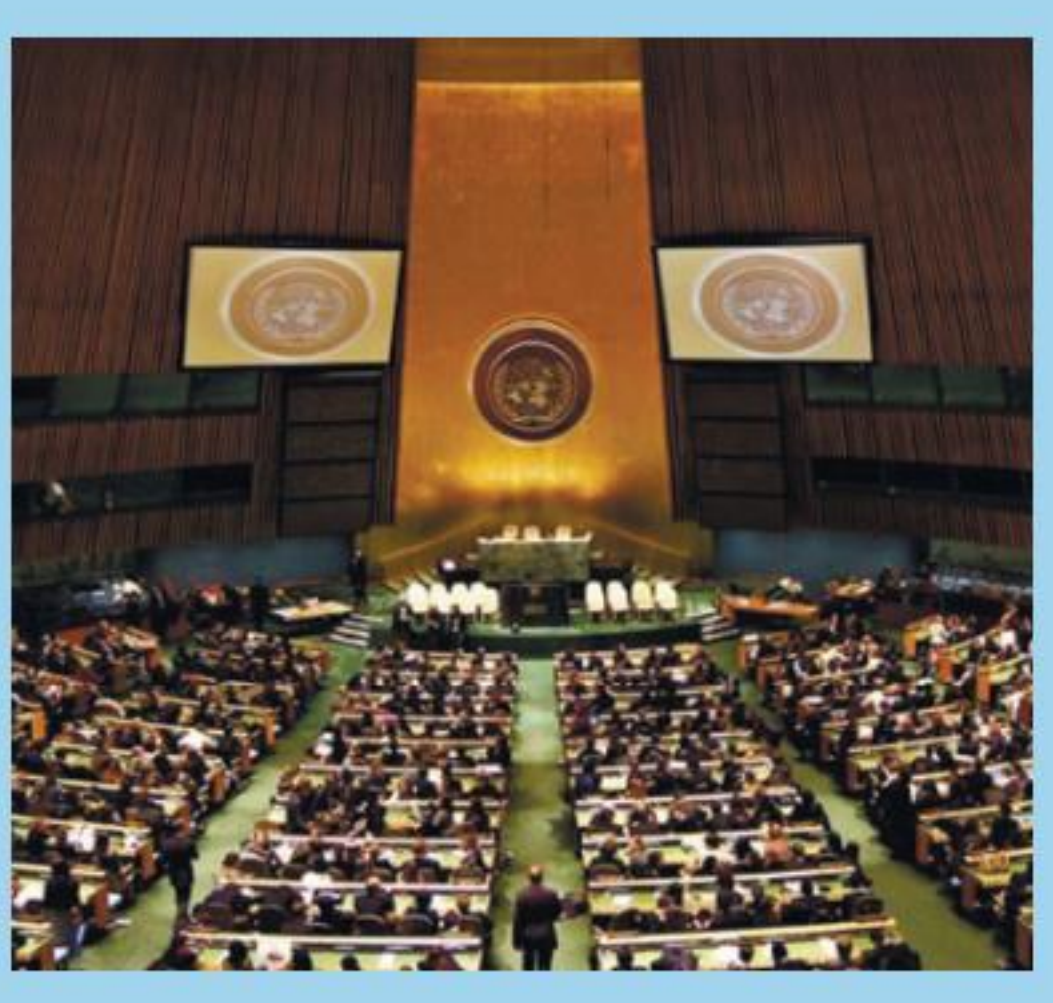

V бўлим

ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

V бўлим. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ

17-боб. ХАЛҚАРО ЖАМОАТЧИЛИК ҲУҚУҚИ

89-§. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ ТУШУНЧАСИ, БЕЛГИЛАРИ

Бугун дарсда:

Халқаро ҳуқуқ тушунчаси ва унинг хусусиятларибилан танишамиз. Халқаро намойиш ҳуқуқи ва шахсий ҳуқуқ хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Калит сўзлар::

- Халқаро ҳуқуқ
- Халқаро шартномалар
- Пакт
- Ратификация

Халқаро ҳуқуқ — давлатлар ва давлатлараро муносабатларнинг бошқа аъзолари ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи меъёрлар.

Халқаро хусусий ҳуқуқ — фуқаролик ҳуқуқлари, оила, меҳнат муносабатлари ёки чет элдаги объектларга боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи қоидалар. Ушбу муносабатлар турли давлатларга таалуқли бўлган шахслар ўртасида пайдо бўлади. Бу субъектлар - жисмоний шахслардир.

Тарих саҳифаларидан. Халқаро ҳуқуқ дастлабки қабилаларараро муносабатларнинг парчаланиши ва дастлабки давлатларнинг пайдо бўлиши даврида келиб чиқди. Бу даврда қадимги одамларда уруғлараро ва қабилаларараро муносабатлар тажрибаси тўпланган. Анъанавий тарзда тасдиқланган ушбу муносабатларни тартибга солувчи муайян қоидалар белгиланди. Давлатлар пайдо бўлиши билан улар ўртасидаги муносабатлар пайдо бўлади. Халқаро муносабатлар ва низоларни тартибга солишга эҳтиёж бор эди. Мана шу ерда қабилаларараро қоидалар ва анъаналарга асосланган халқаро ҳуқуқнинг дастлабки меъёрлари тузилди. Олимлар халқаро ҳуқуқнинг қуйидаги босқичларини таклиф қиладилар:

1. Милодгача 4 мингйилликлар – милодгача 476 йил - Қадимги замоннинг халқаро ҳуқуқ даври. Бу давр қулдор эгаларининг тузум ва муносабатларига мос келади.
2. Милодгача 476 йил – 1648 йилгача (ўрта асрларда халқаро ҳуқуқ). Бу давр феодал жамиятга тўғри келади.
3. 1648-1919 й. Халқаро классик ҳуқуқ даври. Бу босқич капиталистик жамият тузилишига мос келади.
4. Замонавий халқаро жамоатчилик ҳуқуқи. 1919 йилдан бошлаб ҳозирги кунгача бўлган даврни қамраб олади.

Халқаро битим — бу давлат бекитган халқаро ҳуқуқ меъёрларига мувофиқ тартибга солувчи ва/ёки халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Халқаро ҳуқуқ — халқаро муносабатда давлат ва бошқа иштирокчилар (субъектлар) ўртасидаги муносабатни тартибга солувчи қонуний тамойиллар ва меъёрлар тўплами. Халқаро ҳуқуқий меъёрлар шартномалар, конвенциялар ва пактларда акс эттирилади ва ҳамкорлик ёки кураш шароитида давлатлар муносабатида тартибга солинади. Уларга низоларни ҳал қилишни тартибга солувчи, давлатларнинг қуролли тўқнашувларда давлатларнинг ҳаракати, жиноятлар учун жавобгарлик шакллари ва турларини тасдиқловчи, инсон ҳуқуқини ҳимоялаш ва ҳ. к. меъёрлар ва қоидалар киради. Давлат халқаро шартномаларни ратификациялайди.

Халқаро ҳуқуқнинг асосий қоидалари БМТ Низомида ва бошқа халқаро манбаларда мустаҳкамланган. Фуқаролик ҳуқуқни сақлаш давлат томонидан ва ёки жамоат мажбурий таъминланади.

Халқаро ҳуқуқнинг асосий белгилари:

— Халқаро жамоат ҳуқуқи билан тартибга солинган алоқалар ва субъектларнинг махсус гуруҳи;

— Битимлар, шартномалар шаклидаги норма шаклланишининг махсус тартиби;

— Хорижий элементларнинг мавжудлиги;

— Ушбу меъёрлар битимлар ва шартномаларга, пактларни имзолаган давлатлар учун мажбурийдир;

— Ушбу меъёрлар мажбуран амалга оширилади, унинг шакли,табиати ва даражаси халқаро битимларда акс эттирилади.

Халқаро ҳуқуқ халқаро жамоатчилик ҳуқуқига ва хусусий ҳуқуқларга бўлинади. Халқаро жамоатчилик ҳуқуқи давлатлар ва сиёсий-ҳуқуқий давлат тузулмалари, давлатлар ва халқаро ташкилотлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солади. Давлатлар ва халқаро ташкилотлар халқаро ҳуқуқда иштирок этадилар. Ўз навбатида, халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар ва халқаро ноҳукумат ташкилотларига ажратилади. Бугунги кунда дунёда тўрт мингдан зиёд халқаро ташкилотлар мавжуд.

Халқаро хусусий ҳуқуқий – бу икки мамлакатни бир-бири билан боғловчи фуқаролик ҳуқуқий, оила, меҳнат муносабатларини тартибга

Глоссарий

- **Халқаро ҳуқуқ** — давлатбилан халқаро муносабатларнинг бошқа аъзолари орасидаги муносабатларни тартибга келтирадиган меъёрлар.
- **Халқаро хусусий ҳуқуқ** — фуқаролик ҳуқуқий, оила меҳнат муносабатларини тартибга солувчи, турли мамлакатларга кирувчи ёки хорижда жойлашган субъектлар ўртасидаги ҳуқуқий меъёрлар. Бу субъектлар алоҳида шахслар ҳисобланади.
- **Халқаро битим** — бу давлатхалқаро ҳуқуқ меъёрларига мувофиқ тартибга солувчи ёки халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари.• **Пакт** — катта сиёсий маънога эга халқаро битимнинг бир тури, томонларнинг битими бўйича вақт чекланган.
- **Ратификация** — халқаро шартномалар ва битимларни юқори давлатларганлари вакилларининг ўзаро розилиги билан тасдиқлаш. Қозоғистонда барча халқаро шартномалар Парламент томонидан тасдиқланади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

солувчи, турли мамлакатларга кирувчи ёки хорижда жойлашган субъектлар ўртасидаги ҳуқуқий меъёрлар тўплами. Шунингдек,субъектлар алоҳида шахслар ҳисобланади. Халқаро хусусий ҳуқуқ чет эл элементи мавжуд хусусий ҳуқуқ муносабатини тартибга солади деб таъкидлаш мумкин. Қонунда хорижий элементнинг учта тури кўриб чиқилган. Биринчи тури ҳуқуқ муносабатлари субъектлари сифатида чет эл фуқароси ёки хорижий хусусий шахсдир. Иккинчи тури: муносабат объектиси хорижда бўлади (масалан, меросга қолувчи мулк). Учинчи тури: қонуний факт, яъни ҳуқуқ муносабатлари асосида хорижда ўрин олган (масалан, шартномани чет элда тузиш, инсон ўлими ўрин олган ҳолда).

1-намуна: Қозоғистон фуқароси чет эл фуқароси билан никоҳ тузишни ҳоҳласа, истакларига биноан улар Қозоғистонда (мана шу давлатнинг қонунлари остида) ёки бўлажак турмуш ўртоғи фуқораси ҳисобланган давлатда (ушбу давлатнинг қонунларига биноан) рўйхатдан ўта олади. Шу муносабат билан, уларнинг муносабатлари халқаро хусусий қонун билан тартибга солинади.

2-намуна: Қозоғистон фирмалари хорижда ташқи савдо битимини тузган ҳолда томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари битим тузган ернинг (давлатнинг) қонуни асосида аниқланади. Ёки қайси давлатнинг қонунини асосга олиш самарали эканлигини тарафлар ўзлари ҳал қилади. Бунда ҳам халқаро хусусий қонун меъёрлари фойдаланилади.

Халқаро хусусий ҳуқуқ муносабатлари миллий қонунчилик, Қозоғистонда ратификацияланган халқаро шартномалар, шунингдек, халқаро урф-одатлар, ҳужжатлар билан тартибга солинади. Масалан, Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексида Халқаро хусусий ҳуқуқ деб номланган бўлим (VII бўлим) мавжуд. Халқаро ҳуқуқнинг объектлари давлатнинг ички ваколатлари доирасида эмас, шунинг учун ҳар бир аниқ давлат ҳудудидан ташқарида бўлган.

Халқаро-ҳуқуқий муносабатларнинг объектлари сифатида:

1) Ҳудудий ва халқаро жой (худуд халқаро- ҳуқуқий муносабатларда кенг тарқалган объект ҳисобланади, айниқса ҳарбий тўқнашув якунлангандан кейин ёки тўхтагандан кейин тинчлик шартномаларида);

2) Ҳаракат қилиш (масалан, ўзаро ёрдам бериш ва иттифоқ шартномасининг пактлари);

3) Ҳаракатлардан воз кечиш (масалан, ҳужум қилмаслик, бетарафлик ва уруш қоидалари ва анъаналари ҳақида) ҳисобланиши мумкин.

Халқаро жамоатчилик ҳуқуқи қуйидаги соҳалар ва муассасаларни ўз ичига олади:

1) Дипломатик ва консуллик ҳуқуқ;
2) Халқаро ҳаво қонунчилиги;
3) Халқаро гуманитар ҳуқуқ;
4) Халқаро фазовий қонун;
5) Халқаро денгиз ҳуқуқи;
6) Халқаро жиноят билан кураш ҳуқуқи;
7) Халқаро экология ҳуқуқи;
8) Халқаро ҳавфсизлик ҳуқуқи;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

9) Халқаро шартнома ҳуқуқи;
10) Халқаро ташкилотларнинг ҳуқуқи;
11) Халқаро ҳуқуқ инсон ҳуқуқи соҳаларарo институтлар:
1) Халқаро-ҳуқуқий жавобгарлик институти;
2) Институт ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;
3) Халқаро – ҳуқуқий тан олиш институти;
4) Иқтисодий ҳудудлар институти;
5) Континентал институт;
6) Денгиз ҳудуди институти.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ўрнашган иморат. АҚШ. Нью-Йорк.

Шундай қилиб, халқаро ҳуқуқни тартибга солиш фани давлатлар ўртасидаги ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва бошқа муносабатлар ҳисобланади. Давлатлар ўз табиатига, сифатига, ички тузилишига, худуди ва аҳолисига боғлиқ турли хил бўлади. Ҳуқуқий тартибга солиш усули – императив.

Назорат топшириқлари

1. Халқаро ҳуқуқ хусусиятларигатушунча беринг. Мисолларда далилланг.
2. Халқаро жамоатчилик ва хусусий халқаро ҳуқуқнинг ўзига хос хусусиятларинианиқлаш. Уларни солиштиринг. Мисоллар келтиринг.

90-§. ХАЛҚАРО ЖАМОАТЧИЛИК ТАМОЙИЛЛАРИ ВА МАНБАЛАРИ

Бугун дарсда:

Халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойилларини кўриб чиқиш; халқаро ҳуқуқнинг қандай манбалари борлигини биламиз.

Таянч сўзлар:

- Халқаро жамоатчилик ҳуқуқининг тамойиллари
- Халқаро жамоатчилик ҳуқуқи
- БМТнинг адлия суди

• Халқаро жамоатчилик ҳуқуқининг манбаи — халқаро миқиёсда қабул қилинган ҳуқуқ нормаларининг бир қисмидир.

• Халқаро битим — халқаро жамоат ҳуқуқининг асосий манбаи ҳисобланади.

Халқаро жамоатчилик ҳуқуқи умумий ва аниқ принциплардан иборат. Халқаро оммавий ҳуқуқ меъёрлари халқаро ҳуқуқнинг барча тизимларини қамраб олади ва ўз асосини ташкил қилади. Асосий тамойиллар мажбурий меъёрлар бўлиб, улардан ҳеч ким ва ҳеч қачон бош тортиб бўлмайди. Ушбу тамойилларга амал қилишдан бош тортиш, уларнинг бузилиши халқаро ҳуқуққа,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

яъни санкцияларга тенг. Халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойиллари ва халқаро жамоатчилик ҳуқуқи БМТ Низомида ва бошқа қонунларда мустаҳкамланган (5-*жадвал*).

5-*жадвал*

Халқаро жамоатчилик ҳуқуқнинг тамойиллари

№	Қоида	Қоида мазмуни
1	2	3
1	Куч ишлатмаслик ёки таҳдид қилмайдиган зўравонлик тамойили	Антик даврдан ҳар бир давлат ўз ҳуқуқига эга бўлди. Бу ҳуқуқ аввал Ўрта асрлар даврида чекланган. Бу XIX аср охири-XX асрнинг бошида халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда ратификация қилинган. БМТнинг Низоми халқаро алоқаларни куч ишлатишга ва зўравонликка қўл уришга тўсқинлик қилди.
2	Халқаро низоларни тинчлик йўли билан ҳал қилиш	Давлат вазифаси - барча низоларни ва тортишувларни тинчлик йўли билан ҳал қилишни англатади. Бу низолар муҳим аҳамиятга эга эмас. БМТ-нинг Низомида халқаро низоларни тинчлик қуроллари билан ҳал қилишнинг бир неча турлари таъкидланган, улар: воситачилик, текшириш, ҳакамлик, келишув, арбитраж,суд иши киради.
3	Давлатнинг ички ваколатига кирувчи ички ишларга аралашмаслик принципи	Давлатнинг ҳуқуқ субъектларига қарши йўналтирилган ҳар қандай объектига ва қуролни тақиқлаш; бошқа давлатларни ўзига қарам қилиш чораларини фойланишга тўсиқ қилиш; бошқа давлатнинг давлат тузумини зўравонлик йўли билан ўзгартиришга ҳар қандай ташаббусини тақиқлаш; бошқа давлатнинг ички курашига аралашишни тақиқлаш; давлат ўз сиёсатини, иқтисодиётини, ижтимоий ва маданий тизимини бошқа давлатнинг аралашувисиз танлашга ҳақлидир.
4	Давлатлар ўртасида мажбурий ҳамкорлик принципи	Ҳеч бир халқаро-ҳуқуқ принципини ҳамкорликсиз амалга ошириб бўлмайди. Ҳамкорликнинг асосий мақсади халқаро тинчлик ва ҳавфсизликни таъминлаш, халқаро тараққиётни рағбатлантириш, иқтисодий ўсишга таъсир қилиш ҳисобланади. Шунингдек, ҳамкорлик давлатлар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий фарқларга қарамай, амалга оширилиши керак.
5	Халқлар тенглиги ва ўз- ўзини аниқлаш принципи	Барча давлатлар ўзларининг сиёсий мавқеини ўзлари ва ташқи аралашувсиз белгилайдилар ва уларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланишини амалга ошириши мумкин. Мустақил суверен давлатни шакллантириш, мустақил давлатга қўшилиш ёки унга бирикиш халқ томонидан эркин танланган бошқа сиёсий мақомни яратиш ўз-ўзини бошқариш шакли ҳисобланади.
6	Давлатларнинг суверен тенглиги тамойили	Бу давлатнинг суверенитетини ҳурмат қилиш ва халқаро масалаларда уларнинг тўлиқ тенглигини англатади. Давлатлар қонуний жиҳатдан тенгдирлар ва бир-бирларининг қонунларига ҳурмат кўрсатишлари шарт. Ушбу принцип айниқса, халқаро ташкилотларда ва аъзо давлатларнинг вакиллик органларида, одатда аҳоли сони, ҳудудининг ҳажми ва бошқа омиллардан қатъий назар, бир овозга эга бўлади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Давоми

1	2	3
7	Давлатлар томонидан БМТ Низоми бўйича мажбуриятларни адолатли амалга ошириш тамойили	Ҳар қандай манбаларга қарамасдан, давлат барча халқаро мажбуриятларга (жумладан, шартномалар, баёнотлар, суд қарорлари ёки ҳакамлик мукофотлари, халқаро ташкилот қарорлари) амал қилади.
8	Чегараларнинг даҳлсизлик принципи	Давлатлар бир-бирининг чегарасини ҳар қандай тажовузликдан воз кечишга, талаблар қўймасликка ва бошқа давлтнинг худуд бўлимларини босиб олишга ёки тортиб олишга йўналтирилган ҳаракатлар қилмасликлари шарт.
9	Худудий яхлитлик принципи	Давлат ҳар қандай давлатнинг бирлигига қарши йўналтирилган ҳар қандай ҳаракатдан, давлат худудини ҳарбий босиб олиш объектига айлантиришдан ёки бошқа кучлардан фойдаланишдан воз кечиши керак. Худудни босиб олиш ва мана шундай йўл билан эгаллаш халқаро ҳуқуқда ноқонуний бўлиб ҳисобланади.
10	Инсон ҳуқуқлари ва асосий вазифаларини ҳурмат қилиш тамойили	Давлат ирқи, жинси, тили ва дини бўйича камситмаслиги керак; ҳудудларда жойлашган ўз фуқароларинигина эмас, барча халқнинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурмат қилишга; мана шу мақсадга етишга бир-бири билан алоқа қилишлари шарт.

Шундай қилиб, ҳар бир принцип бошқа принциплар контекстида кўриб чиқилади, яъни асосий қоидаларнинг ҳеч бирининг бошқалардан ҳеч қандай ортиқлиги йўқ, бир принципни амалга ошириш халқаро ҳуқуқнинг бошқа принципини бузмаслаги керак.

Тарих саҳифаларидан. Халқаро жамоат ҳуқуқи тарихида Халқаро Суд бир давлатнинг бошқа мамлакатнинг ички ишига аралашув, шунингдек, куч ишлатиш масалаларини кўриб чиққан ҳоллар учрайди. Масалан, 1986 йилда АҚШ-нинг никарагуанлик контрастни (ҳукуматга қарши ташкилот) қўллашига боғлиқ Никарагуа АҚШ-га қарши иш қўзғади (у вақтда ҳокимиятни сандинист ҳукумати бошқарди). Суд АҚШ-га мана шу кучларни қўллаб- қувватлади, шу элнинг портлари атрофига мина яширди, бошқа мамлакатнинг ишига аралашмаслик, бошқа давлатга куч ишлатмаслик, бошқа давлатнинг мустақиллигига зарар етказмаслик, шунингдек, денгиздаги тинчлик савдога ҳалақит бермаслик каби халқаро-ҳуқуқий қоидаларни бузди деган қарор қабул қилди. Суд АҚШ зарарларни тўлаши керак деган ҳукм чиқарди. Бироқ, Никарагуа чиқин суммаси аниқлангунича, ўз даъвосини қайтариб олди.

Халқаро жамоатчилик ҳуқуқнинг манбаси халқаро-ҳуқуқий меъёрларнинг объектлари бўлиб ҳисобланади, унда субъектлар келишган халқаро ҳуқуқ билан танилган хулқ-атвор қоидалари кўрсатилган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

53-чизма

Қизиқарли манба!

1979 йилда БМТ доирасидаги битимга мувофиқ, Ердан бошқа Ой ва барча бошқа осмон жисмларини тинч мақсадларда фойдаланиш тамойили тақдим этилди, яъни ҳар қандан давлат томонидан қайсидир осмон жисмига ўз мустақиллигини ўрнатишга йўл қўйилмайди. Бу шартномани 13 давлат ратификациялади, бунинг устига улар орасида ўз космик дастури бор давлат йўқ.

Халқаро жамоатчилик ҳуқуқининг асосий манбаи халқаро шартнома эканлигини унутмаслик лозим. Шартноманинг мақсади, объекти, тарафларнинг ҳуқуқлари ва вазифалари, шартноманинг кучга кириш муддати шартлари, шартноманинг ҳаракат қилиш муддати, баъзан тарафларнинг шартнома мажбуриятларини бажармаганликлари учун жавобгарликка тортилиши ва бошқа келишилган ва мажбуран этилган шартларни бажариш мана шу ерда ёзма тасдиқланган. 1969 йилда Халқаро шартнома ҳуқуқи ҳақида Вена конвенциясининг 2-бобига мувофиқ, халқаро шартномага “давлатлар ўртасидаги ва / ёки халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари орасидаги ёзма ёки оғзаки равишда ясалган ва халқаро ҳуқуқ билан тартибга солинадиган халқаро битим (шартнома, конвенция, битим, пакт, акт,пратоколлар, далолатномалар, хатлар ва б. қ. алмашув)” деб аниқлик киритилган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кўп давлатларда ратификацияланган халқаро шартномаларнинг миллий қонунчилик олдида босимлиги бўлади.

Шундан келиб, халқаро жамоатчилик ҳуқуқнинг манбаи дастлабки (асосий) ва иккинчи тартибли (ёрдамчи) бўлиб бўлинади.

Қозоғистон Республикаси халқаро ҳуқуқнинг тўлиқ субъекти ҳисобланади. Бу икки томонлама ва турли қиррали битимлар ва конвенцияларни тасдиқлашга имкон беради. Йил бўйи Қозоғистон Республикаси энг аввал, жаҳон жамоатчилиги билан муносабатини яқинлатиш ва енгиллаштириш учун ҳар хил соҳада юзга яқин оралиқ битимлар тузиб, қабул қилади.

Глоссарий

- **Халқаро жамоатчилик ҳуқуқининг манбаи** — халқаро миқёсда қабул қилинган ҳуқуқ меъёрларининг бир қисмидир.
- **Халқаро битим** — халқаро жамоат ҳуқуқининг асосий манбаи ҳисобланади.

Ратификациялаш (қабул қилиш) давлатнинг халқаро ҳужжатга расмий равишда қўшилишини англатади.

Шундай қилиб, давлат аталган халқаро битимнинг қоидалари ва мажбуриятларини бажариши шарт бўлади. Ратификацияни Қозоғистон Республикаси Парламенти юритади. Шунга боғлиқ халқаро жамоатчилик ҳуқуқининг халқаро муносабатлар билан низоларни тартибга солиш аҳамиятга эга. Шунингдек, унинг фани, объектиси, субъект ўртаси ва манбалари бўлади. Асосий вазифаси давлатлар ўртасидаги тўқаншувлар ва низоларни тинчлик йўли билан тартибга солиш, шунингдек, оммага бирдай инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш ҳисобланади.

Назорат топшириқлари

1. Халқаро жамоатчилик ҳуқуқ принципларининг мазмунини гапиринг.
2. Халқаро муносабатни тартибга солишда халқаро жамоатчилик ҳуқуқининг аҳамияти нимада?
3. Халқаро ҳуқуқнинг умумий белгилари қандай ва унинг миллий ҳуқуқдан фарқи нимада?
4. "Ратификация" маъносини тушунтиринг. Миллий ҳуқуқ учун ратификация нимани англатади?

3-даражали топшириқ. Қозоғистон Республикаси тасдиқлаган берилган ҳужжатларни ўрганиб, қуйидаги жадвални тўлдиринг.

№	Ҳужжат номи	Берилган ҳужжатнинг мақсади қандай? У қандай муаммоларни ҳал қилади? Ушбу ҳужжатни қабуллашнинг Қозоғистон Республикасига қандай таъсири бор?
1	Бола ҳуқуқлари ҳақидаги конвенция (1989й. 20 ноябрь)	
2	Ядроли қуролни тарқатмаслик ҳақидаги битим (1968 й. 12 июнь)	

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Давоми

3	Ирқий камситишни йўқ қилиш ҳақидаги конвенция (1965 й. 21 декабрь)	
4	1951 й. Қочқинлар мартабаси ҳақидаги конвенция ва қочқинлар мавқеига боғлиқ протокол	

91-§. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ СУБЪЕКТЛАРИ, УЛАРНИНГ ТАСНИФЛАНИШИ

Бугун дарсда:

Халқаро жамоатчилик ҳуқуқининг субъектлари билан танишамиз;уларнинг бўлинишини кўриб чиқамиз, хусусиятларинианиқлаймиз.

Калит сўзлар:

- Дастлабки (асосий) субъектлар
- Ҳуқуқ ташкил қилувчи (ҳуқуқ ўрнатувчи)
- Ҳуқуқ фойдаланувчи
- Миллатнинг ўз-ўзини аниқлаш ҳуқуқи
- Қўшимча субъектлар

Халқаро жамоатчилик ҳуқуқининг аниқ бир субъектлар гуруҳи мавжуд, бошқача айтганда, маълум халқаро алоқалар иштирокчилари. Халқаро жамоатчилик ҳуқуқи субъектларининг миллий ҳуқуқ субъектларидан фарқ қилувчи мана бундай асосий хусусиятлари мавжуд:

Мустақил ва аниқ қонуний аҳамиятга эга иш-ҳаракатларни амалга ошира олиши мумкин;

Ҳуқуқлар ва мажбуриятларни амалга оширишда мустақил бўлиши мумкин;

Халқаро мажбуриятларни бажармаганлиги учун халқаро жавобгарликка тортилади.

Халқаро жамоатчилик ҳуқуқ субъектлари иккита асосий тоифага бўлинади:

Дастлабки (асосий) субъектлар — ҳеч кимнинг ташқи эркинлиги билан эмас, барчасини қамраб олувчи сифатга эга ва ўз мустақиллиги учун курашувчи халқлар ва миллатларга, тузилган давридан бошлаб халқаро ҳуқуқ субъектилигига эга мамлакат.

54-чизма

Халқаро жамоатчилик ҳуқуқи субъектлари

Дастлабки (асосий) – ўз мустақиллиги учун кураш юрган миллатлар ва халқлар, давлат

Қўшимча – давлатга ўхшаш тузилмалар; халқаро давлатлараро ташкилотлар; давлат ташкилотларидан ташқари тузулмалар ва ҳ. к.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Давлат – халқаро жамоатчилик ҳуқуқининг асосий субъекти. Давлат дастури, дастлабки, мустақил, халқаро ҳуқуқнинг ҳуқуқ қурувчи ва ҳуқуқ қўлланувчи субъектилари ҳисобланади. Давлат халқаро ҳуқуқнинг дастлабки субъектиси сифатида ҳеч ким билан ташкил этилмайди, унинг пайдо бўлиши – табиий тарихий жараён натижасидир. Давлат тузилишига қараб мустақил ва халқаро ҳуқуқ субъектига эга бўлади.

Мустақиллиги учун қурашувчи миллатлар- бу анъанавий, дастлабки, асосий, потенциал суверен,халқаро ҳуқуқнинг ҳуқуқ қурувчи ва ҳуқуқ қўлланувчи субъектлари.

Мустақиллик учун курашувчи миллатлар ҳам ҳеч ким томонидан ташкил қилинмайди, тарихий ривожланиш натижасида пайдо бўлади. Бироқ улар халқаро-ҳуқуқий даражада давлат сифатида эътироф этиши керак, шунинг учун уларнинг халқаро ҳуқуқий субъектлилиги қўшимча таснифга эга. Давлатдан фарқи доимий равишда халқаро аренада хизмат қилади, халқаро ҳаётга иштирок этавермайди, шу сабабли улар халқаро ҳуқуқнинг одатий эмас субъектлари ҳисобланади.

Глоссарий

- **Халқаро жамоатчилик ҳуқуқ субъектлари** — бу халқаро муносабатларгаиштирок этувчи жамоатчилик илм; халқаро ҳуқуқлар ва мажбуриятларни эгалловчи, халқаро ҳуқуқ асосида амалга ошувчи ва керакли вазиятдахалқаро ҳуқуқий жавобгарликни олиб юради.

Қизиқарли манба!

Муқаддас Тахт – халқаро ҳуқуқ субъектларидан бири, давлаткаби тузум. Муқаддас Тахт давлат-шаҳар Ватиканга эгалик қилади, шунинг учун БМТ уни ташкилотга давлат назоратчиси сифатидатанлади.

Миллатнинг ўз-ўзини аниқлаш ҳуқуқи — автономияга жамоатчилик ҳуқуқ, мустақил давлатнинг тузилишига автомат ҳуқуқни назарда тутмайди. Бундан “Ўз-ўзини аниқлаш ҳуқуқига қандай этнос умидвор?” деган савол келиб чиқади.

Бундай этноснинг қуйидагича белгилари мавжуд:

1) Маҳаллий миқдори бўлиши;

2) Бутун худудда тўпланиши;

3) Алоҳида ёки кўпчилик тузиши лозим;

4) Бу худуд уларни жойлаштиришнинг анъанавий тумани (маҳаллий кам) ҳисобланади.

Қўшимча субъектлар — халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар, қонун табиатининг ўзгачалиги уларнинг халқаро ҳуқуқ субъектлари каби давлатларнинг эркинлигини англатишда, ўз қарорларини қурултойчи актида тиркайди. Уларга қуйидагилар киради:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

• Давлатга ўхшаш ташкилотлар – халқаро ҳуқуқнинг мустақил, ҳуқуқ қурувчи ва ҳуқуқ қўлланувчи субъектлари. Уларни давлат халқаро битим асосида тузади, шунинг учун улар иккинчи марта тик субъектлар бўлади. Уларнинг халқаро ҳуқуқ субъектлилиги давлат орқали аниқланиб, ўзига хос хусусиятга эга бўлади.

• Халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар – халқаро ҳуқуқнинг мустақил эмас, ҳуқуқ қурувчи ва ҳуқуқ қўлланувчи субъектлари. Улар давлат орқали тузилиб (иккинчи тартибли субъектлар) давлат ҳоҳиши билан (олинган субъектлар) халқаро ҳуқуқ субъектлилиги сифатига эга бўлади.

• Халқаро ноҳукумат ташкилотлари (Халқаро Қизил Крест қўмитаси, Қизил Крест ва Қизил Ярим ой ташкилотларининг Халқаро Федерацияси)

• Мальта ордени, Европа иттифоқи

• Қўзғолончи ташкилотлар. Маълум бир халқнинг қонуний вакили сифатида танилган уюшмалар, миллий-озодлик ҳаракатлари- ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқи учун курашувчи халқларни кўрсатади.

• Ҳукумат амалда.

• Ихтиёрий шаҳарлар

• Федерация субъектлари (аъзо мамлакатлар), қарам ҳудудлар (вассал давлатлар).

Хизмат қилиш таснифи бўйича қуйидагиларга бўлинади:

• Ҳуқуқ шакллантирувчилар – халқаро жамоатчилик ҳуқуқ субъектлари.

• Ҳуқуқ фойдаланувчилар (шахслар) – халқаро мустақил ҳуқуқ субъектлари.

Шунингдек, халқаро жамоатчилик ҳуқуқига ўзига хос ҳуқуқий мавқега эга субъектлар гуруҳи хос.

Қозоғистон Республикаси халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида жаҳон жамияти билан алоқа бўйича фаол иш юритмоқда, ҳар хил халқаро ташкилотлар аъзоси, фуқаролари учун қулай ижтимоий ва иқтисодий шароитларни яратишга интилади.

Назорат топшириқлари

1. Аниқ тарихий мисоллар орқали миллатнинг ўз-ўзини аниқлаш ҳуқуқини қўлланишини очинг.
2. Миллатларнинг ўз-ўзини аниқлаш ҳуқуқининг замонавий мазмуни қандай ва давлатнинг ички ишларига аралашмасликтамойили билан муносабати қандай?
3. Халқаро жамоатчилик ҳуқуқининг субъекти сифатидадавлатхусусиятинимадан иборат?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

92-§. ДАВЛАТ ВА ХАЛҚАРО ТАШКИЛОТЛАР — ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ СУБЪЕКТЛАРИ

Бугун дарсда:
халқаро жамоатчилик ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқий мавқеи билан танишамиз.

Таянч сўзлар:
- Давлат
- Халқаро ташкилотлар

Юқоридаги параграфда айтиб ўтилганидек, давлат халқаро жамоатчилик ҳуқуқининг асосий субъекти ҳисобланади, халқаро ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга.

Давлатнинг халқаро-ҳуқуқий мавқесининг асосини ҳар хил халқаро-ҳуқуқий манбаларда акс эттирилган ҳуқуқлар ташкил қилади. Уларга қуйидагилар киради:мустақилликка тенглик ҳуқуқи, ўз-ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқи,халқаро-ҳуқуқий меъёрлар тайинлашда иштирок этиш ҳуқуқи, халқаро ташкилотлар ишида иштирок этиш ҳуқуқи. Масалан, 1970 йилда Халқаро ҳуқуқ тамойиллари ҳақида декларацияда ҳар бир давлат бошқа давлатнинг ҳуқуқ субъектлилигини ҳурмат қилиши таъкидланган. Мустақилликнинг ҳуқуқий табиатидан маълум бир вазифани ортишга розилигисиз давлатга вазифа юкланмайди. Мустақилликнинг халқаро-ҳуқуқий халқаро муносабатлар субъекти ва иштирокчилари сифатида давлат органлари бўлмаган ёки хусусий лавозимли шахсларни эмас, бутун давлатни кўриб чиқишни англатади. Давлат шунга ваколатли лавозимли шахслари қилган барча халқаро-ҳуқуқий муҳим ҳаракатлар мана шу давлат номидан ясалди деб ҳисобланади. Халқаро ташкилотлар халқаро ҳуқуқ субъектларининг ўзгача тури ҳисобланади. Уларнинг ҳуқуқ субъектлилиги давлатларнинг ҳуқуқ субъектлилигига мос келмайди, чунки мустақилликдан чиқмайди. Мустақил бўлмаган халқаро ташкилотлар ўз ваколатини амалга ошириш соҳасида ҳуқуқлари ва вазифалари манбаи сифатида манфаатдор давлатлар ўртасида ишлаб чиқилган халқаро шартномага эга. Шунинг учун, халқаро ҳуқуқнинг субъектлари сифатида халқаро ташкилотлар иккинчи тартибда, давлатларга алоқадор қўшимча ҳисобланади. Давлат-қурултойчининг ташкилотга халқаро ҳуқуқлар ва мажбуриятлар юклаган ҳолда ташкилот субъектига айланади. Унинг ваколати халқаро ташкилотнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг ҳуқуқлари

Глоссарий
- **Давлат** — халқаро жамоатчилик ҳуқуқининг асосий субъекти, унинг ҳажми катта халқаро ҳуқуқлари билан мажбуриятлари мавжуд.
- **Халқаро ташкилотлар** — БМТ битими Халқаро жиноят полиция ташкилоти (Интерпол) битими асосида тузилган давлатларарова давлат таснифи бўлмаган бирлашмалар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

28-расм. ЭКСПО-2017

ва мажбуриятлари давлат ҳуқуқи ва мажбуриятларидан фарқланади. Агар давлат ҳуқуқ субъектлилигини ҳуқуқий тартибга солиш объектини ҳам, ваколат ҳажмида ҳам чекланмаса ташкилотнинг ҳуқуқ субъектлилиги ташкилотни қурувчи қурултойчи актида давлатлар қабул қилган аниқ мажбуриятлар ва мақсадлар билан аниқланади. Мана шунга боғлиқ, ҳар бир халқаро ташкилотнинг ўзига хос ҳуқуқлари ва мажбуриятлари бўлади. Халқаро ҳуқуқ субъектининг ҳуқуқий мавқеи унинг ҳуқуқ субъектлилиги билан аниқланади, у қуйидагилардан иборат.

Халқаро ҳуқуқнинг барча субъектларга хос асосий оммага бирдай субъект ҳуқуқлари:

1) Халқаро ҳуқуқ субъектларининг бошқа субъектлар билан ўзаро ҳаракатланиш ҳуқуқи (халқаро шартномалар ва битимларни ишлаб чиқиш, халқаро конференцияларга иштирок этиш орқали);

2) Қонунни ҳимоя қилиш қуроллари билан махсус кўриб чиқилган ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳуқуқи (масалан, БМТ-нинг Халқаро суди орқали);

3) Ўз ҳуқуқларини амалга ошириш қобилиятлилиги ва ҳуқуқ субъектига юкланган мажбуриятларни бажариш ҳуқуқи.

Халқаро ҳуқуқ субъектларининг аниқ турларига хос ҳуқуқлари ва мажбуриятлари

Давлат бажара олади:

— Шартномалар тузиш қобилияти ва уларнинг меъёрларини адолатли равишда сақлаб қолиш;

— Халқаро ташкилотларнинг аъзоси бўлиш қобилияти;

— Халқаро конференциялар ишида иштирок эта билиш имконияти;

— Ўз ваколатининг бўлиш имконияти (дипломати ва консуллик).

Халқаро ташкилотлар (ташкилотлар низоми билан ва бошқа қурултойчилик ҳужжатлари билан аниқланади):

— Халқаро шартномалар тузишга;

— Давлар ва халқаро бирлашмалар билан ўзаро муносабат ўрнатиш орқали ҳалқаро алоқаларда иштирок этишга;

— Ташиклотларга,унинг хизматкорларига тақдим этилган имкониятларни ва иммунитетлардан фойдаланишга;

— Иштирокчилар ўртасида низоларни, баъзи ҳолларда эса ушбу ташкилотларга даҳли йўқ низоларни кўриб чиқишга;

— Халқаро мажбуриятларни бузгани учун санкцияларни қўлланишга ҳақли.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қозоғистон Республикаси халқаро субъект сифатида йирик ва обрўли халқаро ташкилотлар билан фаол иттифоқдошдир. Мустақилликка эришгандан буён Қозоғистон кўплаб халқаро ташкилотларнинг тўлиқ аъзоси бўлди. Қозоғистон ЕҲХТга раҳбарлик қилган йилларда 2010й. 1 декабрда Астанада 11 йиллик танаффусдан кейин ОБСЕ-нинг саммити ўтди. Ислом конференцияси ташкилотларининг (ИКТ) (2011й. 28-30 июнь, Астана) Ташқи ишлар вазирлиги кенгашининг 38-сессияси эътиборли воқеа бўлди. Шу вақтдан бошлаб, Қозоғистон мана шу халқаро ташкилотга раҳбарликни бошлади. Ушбу учрашувни тарихий деб аташ мумкин, чунки ИК ташкилотларини Ислом бирдамлик ташкилоти деб ўзгартириш ҳақида қарор қабул қилди,Инсон ҳуқуқи ҳақида маҳаллий комиссия тузилди. Биринчи марта ИБТ Марказий Осиё билан бирдамлик тузиш режаси қабул қилинди.

Эмблема
EXPO 2017

2016 й. 28 июнда Нью-Йоркдаги БМТ бош штабида овоз бериш борасида дастлаб Қозоғистон 2017-2018 йилларга Ташкилотнинг Ҳавфсизлик Кенгашининг аъзоси бўлиб сайланди. 2018 й. Январь ойида Қозоғистон БМТ Ҳавфсизлик Кенгашига раҳарлик қилди. Қозоғистон пойтахтида 2017 йилнинг ёз фаслида “Келажак энергияси” мавзусида ЭКСПО-2017 Халқаро кўргазмаси ўтди. Бунда янгиланган энергия манбаларидан фойдаланиш соҳасининг келажаги, уларнинг экологик тозалик, фойдаланиш ҳуқуқининг пастлиги, атроф оламга ҳавфсизлиги каби босимликлари акс эттирилди. Қозоғистон учун ЭКСПО-2017 муҳим воқеа бўлди: бунгача бундай ҳажмдаги халқаро кўргазма Марказий Осиё элларида ва МДҲ ҳудудида бўлмаган эди. Шундай қилиб, давлат ва халқаро ташкилот халқаро ҳуқуқнинг асосий субъектлари ҳисобланади.

Назорат топшириқлари

1. Халқаро ҳуқуқ субъектлилигига аниқ тушунча беринг.
2. 2017 йилда ёзда Қозоғистон пойтахтида бўлиб ўтган ЭКСПО-2017 кўргазмаси ҳақида баённома тайёрланг.

1-даражали топшириқ Берилган халқаро ташкилотларнинг мавқеи ва хизматлари йўналишларига қисқа таърифлаб,7-жадвални тўлдиринг.

7-жадвал

№	Ташкилот номи	Мавқеи ва хизматининг йўналиши
1	Бирлашган Миллатлар Ташкилоти	
2	Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги	
3	Жамоатчилик ҳавфсизлик ҳақида ташкилот шартномаси	

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

18-боб. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚЛАРДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИНГ ҲИМОЯ ҚИЛИНИШИ

93-§. ЗАМОНАВИЙ ХАЛҚАРО ҲУҚУҚЛАРДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ МЕХАНИЗМЛАРИ

Бугун дарсда:

Халқаро ҳуқуқдаги инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмлари билан танишамиз

Таянч сўзлар:

- Инсон ҳуқуқининг оммага бирдай Декларацияси
- Инсон ҳуқуқини халқаро ҳимоя қилиш

Инсон ҳуқуқларини халқаро даражада таъминлаш давлатлар билан халқаро алоқа асосида амалга оширилади. Халқаро ташкилотлар орқали ва битим асосида амалга оширилади. Замонавий халқаро ҳуқуқнинг инсон ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг кўплаб механизмлари ва расмийлари мавжуд, уларнинг барчаси Инсон ҳуқуқларининг оммага бирдай Декларациясида ёзилган тамойиллар ва мажбуриятларга асосланади:

- Инсониятнинг мувофиқлашиши барча аъзоларига хос хусусиятини, ҳуқуқларининг тенглиги ва тортиб олинмаслигини таниш, эркинлик ва адолатлиликнинг ва оммага бирдай тинчликнинг асоси бўлиб ҳисобланишига эътибор бериб;
- инсон ҳуқуқларини эламаслик, менсинмаслик одам боласининг ор-номусининг жаҳлининг келиб чиқишига ва дунё юзи одамлари сўз билан ишонч эркинликларига эга бўлиб, қўрқинч ва муҳтожликдан адо бўлувчи ўртани қуриш - одамзот боласининг юқори мавқели интилиши деб эълон қилинганлигига эътибор бериб;
- инсон боласи зўравонлик ва тўнашга қарши кўтарилишга мажбур бўлувчи ҳолатни келтирмаслик учун инсон ҳуқуқлари қонун ҳокимияти билан ҳимояланиши кераклигига эътибор бериб; халқлар орасида дўстона муносабатларнинг ривожланишига ёрдам бериш кераклигига эътибор қаратиб;
- БМТ давлатлари ўз Низомида асосий инсон ҳуқуқларига, якка шахс қадр-қиммати ва қадриятларига ва эркаклар ва аёллар тенглигига ишончини таъкидлаб, ижтиомий прогресс ва инсонга лойиқ хаёт кечириш даражасини, аниқланган озодликлардан ташқари, кенг ҳажмли эркинликларни орттиришга ёрдам бериш керак деган қарорга эътибор бериб;
- аъзо давлатлар БМТ билан бирлашиб, инсон ҳуқуқлари ва асосий озодликлари оммага бирдай ҳурмат қилиниб сақланишига таъсир кўрсатишга мажбуриятларига эътибор бериб;
- мана шу мажбуриятларни тўлиқ амалга ошириш йўлида мана шу ҳуқуқлар ва эркинликларнинг маъноси ва хусусиятларини тушуниб, англашнинг муҳим аҳамиятга эга эканлигига эътибор бериб. Бош Ассамблея, Инсон ҳуқуқларининг оммага бирдай Декларациясини бутун халқлар ва давлатларнинг интилишлари орқали ҳар бир инсон билан биргаликда, жамиятнинг ҳар бир органи ушбу декларацияни доим ёдида тутиб, билим бериш ва маърифатпарварлик ишлари орқали ушбу ҳуқуқлар ва қадриятларни эъзозлашга таъсир қилиб,миллий халқаро чоралар орқали Ташкилотнинг аъзо-давлатларининг халқлари билан бирга, уларнинг юрисдикциясига тегишли территорияларнинг халқлари ўртасида ҳам оммага бирдай фойдали равишда танилиб,амалга оширилиши учун олдинга қўйган мақсад сифатида эълон қилинди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

53-чизма

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш механизмларининг элементлари

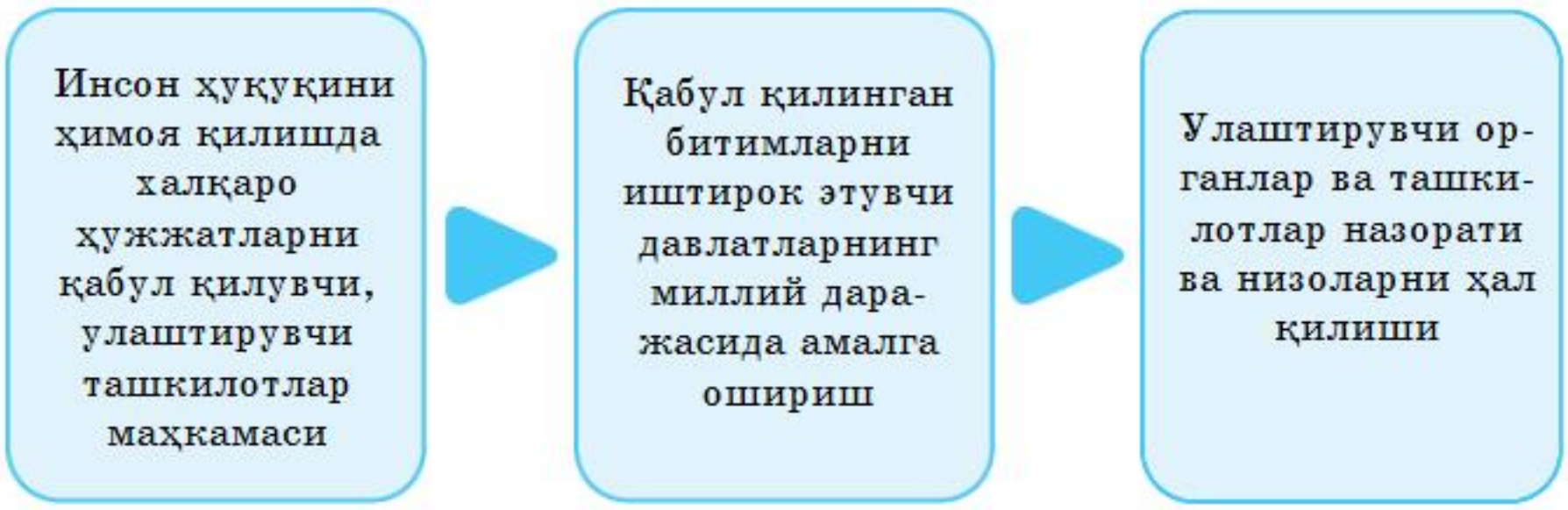

Ушбу механизмни улаштирувчи марказ БМТ тизими ва БМТ Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги олий комиссари ҳисобланади. Хусусий назорат функцияларини БМТ ва унинг ихтисослаштирилган маҳкамалар (ДСУ, ДДУ, ЮНЕСКО ва ҳ. к.), қўмиталар ва комиссиялар (масалан, Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қўмиталари, жазолашларга қарши, аёлларга нисбатан насл камситувларини йўқ қилиш ҳақидаги, боланинг ҳуқуқлари; аёлларнинг аҳволи ҳақидаги комиссияси, ижтимоий ривожлантириш, Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги БМТ комиссияси, Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги европалик комиссия ва б. қ.), БМТнинг Халқаро суди, Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги европалик суд, Халқаро Қизил крест комитети ва ҳ. к. бажаради.

Ушбу уюшмаларга аъзо-мамлакатлар инсон ва фуқаро ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича ўз мажбуриятларини миллий даражада мана бундай йўналишларда амалга оширади:

Меъёрлар ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги стандартларни тайёрлаш, уларни халқаро ва миллий даражада тан олишга қўл етказиш;

Ҳукуматлараро битимлар тузиш, иштирок этувчи давлатларнинг мажбуриятларини қабул қилиши ва ўзининг ички ва ташқи сиёсатида ушбу стандартларни тутиши.

— Давлатлар қабул қилган мажбуриятларнинг сақланишини назорат қилувчи махсус механизмлар қуриш. 1948 йилда Инсон ҳуқуқининг оммага бирдай декларацияси қабул қилинган вақтдан бошлаб Бош Ассамблея инсон ҳуқуқи тўғрисидаги 80-га торта декларация қабул қилди. Улар асосан, геноцид,

Глоссарий

- **Инсон ҳуқуқини таъминлаш** — ҳуқуқни тўлиқ сақланиши мумкин шартлар ясашни англатади.
- **Инсон ҳуқуқини халқаро ҳимоя қилиш** — инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини шарт тартибида аниқловчи ва қабул қилувчи ҳуқуқий меъёрлар тўплами, мана шу ҳуқуқлар ва эркинликларни тажрибада амалга оширишдаги давлатмажбурияти; шунингдек, давлатларнинг ўз халқаро мажбуриятларининг бажарилишига халқаро назоратнинг механизмлари ва хусусий шахснинг бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Глоссарий

- **Халқаро ҳуқуқ ва инсон ҳуқуқини ҳимоя қилиш механизмлари** — бир, ўзаро боғлиқ, объектларни ҳимоя қилишнинг қонуний расмийлаштирилган тизими ва улар орасидаги ўзаро ҳаракатлашув объекти, бу ҳаракатлар фуқароларнинг ўз ҳуқуқларини тиклаш ва уларни бузишга тўсқинлик қилишга йўналтирилади. Халқаро аренада фуқароларнинг ҳуқуқларини махсус органлар ва халқаро ташкилотлар ҳимоя қилади.

насллик камситувчилик, қочқинлар, болалар, ёшлар, инвалидлар, ривожланиш ва ижтимоий прогресс ва б. қ. муаммоларга боғлиқ.

Инсон ҳуқуқларининг сақланишини назорат қилишнинг учта асосий объекти мавжуд:

— БМТда давлатлар рўйҳатли баённомаларини кўриб чиқиш;

— Низолар ҳақида тушунчаларни ва аниқ битимларни амалга оширишни;

— Якка петицияларни кўриб чиқиш.

Халқаро суд ва омбудсмен иститутининг инсон ва фуқаронинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш хизматини ва унга қўшган улушини эътиборга олиш керак.

Омбудсмен – лавозимли шахслар ва амалга оширувчи ҳокимият органларининг хизматида адолатлиликнинг сақланишини назорат қилувчи лавозимли шахс. Омбудсмен,бошқача айтганда инсон ҳуқуқининг ваколатли вакили, фуқароларга ҳуқуқий ёрдам беради.

Шундай қилиб, бугунги кунда халқаро ҳуқуқда инсон ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг кўплаб механизмлари ва расмлари мавжуд. Унинг барчаси Инсон ҳуқуқларининг оммага бирдай Декларациясида кўрсатилган тамойилларга асосланган.

Назорат саволлари

1. Қандай халқаро актлар болалар ҳуқуқини тартибга солади?
2. Қозоғистонда болаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи қандай халқаро уюшмаларни биласиз?
3. Омбудсмен институти давлатимиздақандай роль бажаради?

1-даражали топшириқ. “2016-2017 йиллардаги БМТ ХавфсизликКенгаш хизматининг Қозоғистондаги ўрни ва роли” мавзусидақисқа ўрганиш маълумотномасини тайёрланг.

94-§. ЗАМОНАВИЙ ХАЛҚАРО ҲУҚУҚЛАРДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ АНЪАНАЛАРИ

Бугун дарсда:

Ҳозирги халқаро ҳуқуқдаги инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг асосий расмларини кўриб чиқамиз.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги халқаро расмлар усулларни, кўриб чиқиш тартибини, текшириш, инсон ҳуқуқларини бузиш ҳақидаги хабар, ариза ва бошқа ахборотлар бўйича қарор қабул

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қилиш ҳақидаги таклифларни тайёрлашни қамраб олади. Назорат механизмлари маълум бир тўплаш тузилмаларидан ташкил топади (Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги халқаро судлар, қўмиталар, комиссиялар, иш гуруҳлари, махсус баённомачиларни қўшиб ҳисоблагандаги халқаро ташкилотлар). Бир назорат органи доирасида ҳар хил расмлар қўлланилади. Қандай бўлмасин назорат органининг таркибига кирган шахслар давлат вакиллари бўлиши мумкин, бироқ кўп ҳолларда хусусий шахс сифатида шаклланади,яъни ўз ҳукуматидан кўрсатмалар олмайди, ўз ҳаракати учун уларнинг олдида жавоб бермайди (судьялар, махсус баённомачилар, текширувчилар). Ахборотни йиғиш усуллари ва манбалари бўйича ҳуқуқ соҳасидаги халқаро расмларни қуйидагидай қисмларга бўлиш мумкин:

Таянч сўзлар:

- Халқаро судлар
- Халқаро трибуналар
- Ихтисослаштирилган органлар

1) Давлатларнинг инсон ҳуқуқи соҳасидаги ўз мажбуриятларининг бажарилиши ҳақида баённомаларини халқаро ташкилотларда ёки бошқа органларда кўриб чиқиш;

2) Хусусий шахслар, гуруҳлар ёки ноҳокимий ташкилотларнинг қандай бўлмасин давлатнинг ўз ҳуқуларини бузиши ҳақида аризаларини кўриб чиқиш;

3) Ушбу мажбуриятларни бузиш бўйича давлатларнинг бир-бирига аризаларини кўриб чиқиш;

4) Инсон ҳуқуқларининг бузилишига ва шахсий ҳаётининг ҳимоя қилинишига боғлиқ ҳолларни ўрганиш. Халқаро ҳуқуқдаги инсон ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва назорат органи.

Халқаро судлар — суд органлари, халқаро шартлар асосида давлатлар ўртасидаги ёки давлат ва шахслар ўртасидаги низоларни кўриб чиқишга қурилади. Уларга қуйидагилар киради:

1) БМТнинг Халқаро суди;

2) Халқаро жиноий суд;

3) Инсон ҳуқуқлари бўйича европалик суд (фарқи фуқароларнинг давлатга бўлган аризалари қаралади);

4) Қадимги Югославия бўйича халқаро трибунал;

5) Руанада халқаро трибунали (охирги иккиси шарт билан эмас, БМТ Ҳавфсизлик Кенгашининг резолюциялари билан қурилиши билан фарқланади);

6) Оралиқ суднинг маҳаллий палатаси;

7) Денгиз ҳуқуқи бўйича халқаро трибунал;

8) Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги америкалик суд;

9) МДҲ иқтисодий суди;

10) ЕвроОсиё иқтисодий суди;

Глоссарий

- **Инсон ҳуқуқини ҳимоя қилиш соҳасида халқаро расмлар** — инсон ҳуқуқини бузиш ҳақидаги ахборотлар бўйича таклифларни кўриб чиқиш тартиби.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

11) Европа Иттифоқи суди;
12) Сьерра-Леоне бўйича халқаро суд.

Тарих саҳифаларидан. Масалан, Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа суди халқаро суд органи ҳисобланади. Юрисдикцияси инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини, хусусан, шахсларнинг аризаси ҳақидаги Европа конвенциясини тушунтириш ва қўлланишга боғлиқ барча муаммоларни қамраб олади.

Тажрибадан олинган мисол. БМТ халқаро судининг халқаро тўқнашувларни ҳал қилишда аҳамияти кучли. Суд ўзининг дастлабки қарорини 1949 йилда 9 апрелда Корфу бўғозида ўрин олган воқеа бўйича чиқарди. Масала доираси:

1946 йилда 22 октябрда икки крейсер ва иккита мина ташувчидан ташкил топган британ эскадраси Крейсер бўғози орқали юради; бўғоздан ўтиб бораётганда бир крейсер минага тушади; унга ёрдам беришаг ошиққан иккинчи крейсер ҳам минага тушиб ёрилади; 44 инглиз денгизчиси вафот этиб,42 киши жароҳатланган. Шундан кейин, британлик тральщиклар Албания ҳудудига кирувчи Корфу бўғозининг шимолий қисмини ёрилғич зотлардан залолсизлантирди, бу Албания мустақиллигини қўпол равишда бузган ҳисобланади. Суд қарор қабул қилганида Албаниянинг айбини эътироф этмади, сабаби Албания Корфу бўғозида миналар яширинганлигини билмади. Суд қарори асоссиз эди: бир томонидан, Буюк Британия Албаниянинг мустақиллигига жиддий фирибгарлик киритди ва бошқа томондан Албанияда 200 минг фунтдан ортиқ пул йиғди. Ушбу келишмовчилик ниҳоят 1992 йилда ечим топди, яъни Буюк Британия иккинчи жаҳон уруши давридан "Бэнк оф Ингленд" сейфида сақланган албан олтинини қайтарган вақтдагина, Албания Буюк Британияга товон пули тўлашга рози бўлди.

1948 йилнинг 10 декабрида қабул қилинган БМТ Бош Ассамблеясининг Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги оммага бирдай Декларацияси халқаро ҳуқуқда инсон ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг механизмини амалга оширувчи энг асосий ва муҳим ҳужжат ҳисобаланади. Ҳужжатда барча давлатлар ва жамиятларнинг энг муҳим вазифаси инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурмат қилиш таъкидланган. Ушбу Декларацияда биринчи марта барча инсониятнинг ҳаёт кечириш ҳуқуқи, эркинлик ва шахсий ҳаётига аралашмаслик ҳуқуқи, бошпанани ҳимоя қилиш ҳуқуқи, фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлари тайинланган, унинг халқаро аҳамияти ҳам ана шунда.

Декларация 30 бобдан иборат бўлиб, улар орасидан қуйидаги бобларни таъкидлаш мумкин:

"1-модда. Барча одамлар туғилганида озод ва қадр-ҳосияти ва ҳуқуқлари тенг бўлиб дунёга келади. Инсонга ақл-фаросат, ор-номус берилган, шунинг учун улар бир-бирлари билан қариндошлик, бирodорлик муносабатлар қилиши лозим.

3-модда. Ҳар бир инсон яшашга, эркинликда бўлишга ва унинг шахсий ҳаётига ҳеч кимнинг аралашмаслик ҳуқуқига эга.

7-модда. Қонун ҳаммага бирдай ва қонун орқали барча тенг даражада ҳимоя қилишга ҳуқуқли.

29-модда. Ҳар бир инсонинг жамият олдидиа вазифаси мавжуд."

Афсуски, Инсон ҳуқуқларининг оммага бирдай Декларациясида

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

халқлар ва миллатларнинг ўз-ўзини аниқлаш ҳуқуқи акс эттирилмаган, урушни насиҳат қилиш тақиқланмаган, декларацияда эълон қилинган инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини сақлашдаги давлатларнинг вазифалари ва кафолатномалари кўрсатилмаган, инсон ҳуқуқларини амалга оширишнинг йўллари ва қуроллари айтилмаган. Бироқ жаҳон жамоатчилиги ҳар доим уруш ва зўравонликларни таъқиқлаб келмоқда. Инсон ҳуқуқларининг оммага бирдай Декларациясидан бошқа Инсон ҳуқуқлари ҳақида пактлар мавжуд: иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар ҳақида, оммага бирдай, тенг ва яширин овоз бериш ҳуқуқи ва ҳ. к. ҳақида қоидалар қамраб олинган.

Бизнинг давлатимиз Конституцияси инсон ҳуқуқи ҳақида халқаро талабларга тўлиғи билан мос келади. Унда инсон ҳуқуқлари ва ҳимоя усулларига етарли даражада эътибор қаратилган. Конституция Қозоғистон Республикасининг инсон ва фуқаро ҳуқуқлари бобидан бошланади, 98-модданинг 29-банди республика фуқароларининг ҳуқуқларига аталган. Бироқ, тажрибада Конституция меъёрларини ҳаётда амалга оширишга боғлиқ (жиноят, ишсизлик, ҳаёт кечириш даражаси пастлиги) кўплаб муаммолар келиб чиқади. Конституция келажакка тузилганлигини, баъзи қоидалар эндигина амалга оширилаётганлигини ҳисобдан чиқармаслик керак.

Назорат саволлари

1. БМТ Халқаро Судининг юридикция хусусиятларива низоларни ҳал қилиш расмлари қандай?
2. Кусурсиз давлатда қандай ҳуқуқларнинг сақланиши муҳим аҳамиятга эга деб ўйлайсиз?

1-даражали топшириқ. Инсон ҳуқуқини самарали ҳимоя қилиш учун Қозоғистон Республикасида қандай чоралар қўлланилади? Ўз ҳуқуқингизни ҳимоя қилиш учун қандай чораларни тақдим этар эдингиз?

2-даражали топшириқ. Халқаро Қизил Крест комитетининг йўналишига суяниб, унинг хизмати ҳақида айтинг.

3-даражали топшириқ. "БМТ қурилиши ва механизми" мавзусида презентация тайёрланг. Тайёргарлик борасида ташкилотнинг қурултойчи ҳужжатларига суяниш лозим.

95-§. ЗАМОНАВИЙ ЖАМОАТЧИЛИК ҲУҚУҚЛАРИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШНИ АМАЛГА ОШИРАДИГАН ТАШКИЛОТЛАР

Бугун дарсда:

Ҳозирги халқаро жамоатчилик ҳуқуқидаги инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишни амалга оширувчи халқаро ташкилотларнинг мавқеи ва хизматини кўриб чиқамиз.

Ҳозирги ҳолатда рағбатлантириш ва инсон ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг мураккаб, кўп босқичли тизими мавжуд. Инсон ҳуқуқлари бўйича бирдамликни амалга оширувчи нуфузли ташкилотлар БМТ,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Таянч сўзлар:

- Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)
- Ҳалқаро Меҳнат Ташкилоти (ҲМТ)
- БМТ Билим, илм ва маданият масалалари ҳақидаги қўмита (ЮНЕСКО)
- БМТ Болаларфонди (ЮНИСЕФ)

ҲМТ (Ҳалқаро Меҳнат Ташкилоти) ва ЮНЕСКО ҳисобланади. Ҳудудий ташкилотлар орасида Европа Кенгаши, АДТ (Араб давлатлари ташкилоти) ва ҳ. к. ташкилотларни аташ мумкин. БМТ даражасида инсон ҳуқуқи билан маълум бир даражада барча асосий органлар шуғулланади. Инсон ҳуқуқини ҳимоя қилиш тизимида БМТ етакчилик ролини бажаради. БМТ 1945 йилда 24 октябрда Калифорния штатидаги Сан-Франциско шаҳрида тузилди. Бош штаби шаҳрида жойлашган. Қозоғистон республикаси БМТ таркибига 1992 йилда 2 мартда қабул қилинган.

БМТ тизимига инсон ҳуқуқи ва эркинликларини ҳимоя қилиш билан шуғулланувчи ташкилотлар ва соҳали тузим институтлари мавжуд. Булар - Бош Ассамблея ва унинг ёрдамчи органлари, иқтисодий ва ижтимоий кенгаш ва унинг ёрдамчи органлари, Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги комиссия, Камситишнинг олдини олиш ва камчиликни ҳимоя қилиш ҳақидаги кичик комиссия, Аёллар иши ҳақидаги комиссия, Насл камситувчиликларни йўқ қилиш, Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги комиссия, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар ҳақидаги комитет, Аёлларга тегишли камситишларни йўқ қилиш ҳақида комитет, Қийнашларга қарши комитет, Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги марказ, Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий комиссариат, Инсон ҳуқуқини ҳимоя қилиш масаласи билан баъзан Ҳавфсизлик кенгаши, Ҳимоя кенгаши, Халқаро ҳуқуқ комиссияси ва Халқаро суд турли даражада шуғулланади. Ушбу БМТ институтларининг баъзиларини ҳуқуқни ҳимоя қилиш хизматини аниқроқ кўриб чиқайлик.

Қизиқарли манба!

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг мана бундай тўртта мақсади бор: жаҳонда тинчлик ва хавфсизликни қўллаб-қувватлаш; давлатлар орасидаги дўстлик муносабатларини ривожлантириш; халқаро муаммоаларни ҳал қилишда бирдамликни ва инсон ҳуқуқини ҳурмат қилишни таъминлаш; ҳар хил давлатларнинг ҳаракатларини битимга келиш. Мана шу мақсадларга эришиш учун БМТ тизими ташкил қилган 30 қариндош ташкилот бирлашади.

"Бирлашган миллатлар ташкилоти" деган ном қандай пайдо бўлган? "Бирлашган Миллатлар Ташкилоти" номини АҚШ Президенти Франклин Д. Рузвельт тақдим этган. Бу ном дастлаб 1942 йилда, 26 давлат вакиллари Бирлашган Миллатлар Ташкилоти декларациясини имзолаганда расмий равишда фойдаланилди. Сан-Франциско конференциясига иштирок этувчилар Низомни имзолашга бир неча ҳафта қолганда вафот этган Президент Рузвельтнинг ҳурматига "Бирлашган Миллатлар ташкилоти" деган номга келишди.

БМТ иш ҳаққини ким тўлайди? Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг барча ишларини таркибидаги 193 давлат-аъзо тўлайди. Ундан бошқа ҳаражат йўқ. БМТ бюджетига

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бюджет 4,17 млрд АҚШ долларини ташкил қилди, у асосан, БМТ хизматига, хизматкорларига ойлик ва асосий инфратузум объектлари мазмунига сарф қилинди. Тахминан мана шундай суммани Қўшма Штатлар фуқаролари ҳар йилда гуллар ва хона ўсимликларини сотиб олишга сарф қилади. Тинчликни қўллаб-қувватлаш ҳақидаги жараён бюджети 2007 йилнинг 1 июлидан 2008 йилнинг июн ойи оралиқларида тахминан 6,8 млрд АҚШ долларини ташкил қилди.

Бу жаҳон ҳарбий чиқинларининг 0,5 фойизига мос келади, 2007 йилда тахминан 1339 млрд АҚШ долларини ташкил қилди. Ушбу суммага 65 йил бўйи БМТ-нинг барча тузумини ушлаб туриш мумкин эди. Битимгарлик хизмат урушдан қанча арзон, шунинг учун унга кетган чиқинлар ўз-ўзини оқлайди!

Халқаро Меҳнат ташкилоти (ХМТ) – БМТ нинг ихтисослаштирилган идораси, меҳнат алоқаларини тартибга келтириш ишлари билан шуғулланувчи халқаро ташкилот. 2012 йилда ХМТга аъзо давлатлар сони 185та бўлди. 1920 йилдан Ташкилотнинг – Халқаро меҳнат бюросининг штаб-уйи Женевада жойлашган. Халқаро меҳнат ташкилоти 1919 йилда Миллатлар лигасининг таркибий бўлими сифатида Версаль тинчлик шартномаси асосида тузилди. Ташкилот ғарб социал-демократларининг фаол иштироки билан ва ташаббуси билан тузилди. ХМТ Низомини Тинчлик меҳнат конференция ҳақидаги комиссия тайёрлаб, XIII Версаль шартномасининг бўлагига айланди.

30-расм. БМТ эмблемаси

ХМТнинг асосий мақсадлари-ижтимоий-иқтисодий ривожланишни қўллаб-қувватлаш, фуқароларнинг турмуш даражаси ва меҳнат шартларини яхшилаш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш. Ушбу мақсадлардан ХМТ-нинг асосий вазифалари келиб чиқади:

- Ижтимоий меҳнат муаммоларини ҳал қилишга йўналтирилган келишилган сиёсат ва дастурларни тайёрлаш;
- Конвенциялар ва таклифлар турида халқаро меҳнат меъёрларини тайёрлаш ва қабул қилиш; уларнинг бажарилишини назорат қилиш;
- Иш билан таъминлаш масалаларини ҳал қилишда, ишсизликни камайтиршга ва кўчишни тартибга солишга иштирок этувчи давлатларга ёрдам бериш;
- Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш (меҳнат қилишга ҳуқуқи, бирдамликка, жамоа шартларига ҳуқуқи, мажбурий ишлатишдан ҳимоя қилиш, камситиш ва ҳ. к.);

Глоссарий

- **Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)** — давлатлараро сидаги бирдамликни ривожлантириш учун ва халқаро тинчлик ва ҳавфсизликни қабул қилиш ва қўллаб-қувватлаш учун тузилган халқаро ташкилот
- **ЮНЕСКО** — БМТнинг билим, илм, ва маданият масалалари ҳақидаги ташкилот.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ЮНЕСКО байроқлари

• Қашшоқлик билан кураш, ишчилар ҳаёт даражасини яхшилаш, ижтимоий таъминлашни ривожлантириш;

• Ишчилар ва ишсизларни касбий ва қайта тайёрлашни қўллаш;

• Меҳнат шартлари, ишлаб чиқарувчи атроф ҳавфсизлик техникаси, меҳнат гигиенаси, атроф оламни ҳимоя қилиш ва тиклашга йўналтирилган дастурлар тайёрлаш ва амалга ошириш;

• Ижтимоий меҳнат муносабатларини тартибга солиш бўйича меҳнаткашлар ташкилоти ва касбкорларнинг ҳукумат билан бирлашган ишини қўллаб-қувватлаш;

• Ишчиларнинг заиф гуруҳларини (аёллар, ёшлар, қари кишилар, мигрант ишчилар) ҳимоя қилиш бўйича чоралар тайёрлаш ва амалга ошриш.

ЮНЕСКО — БМТнинг Билим, илм ва маданият масалалари бўйича ихтисослашган идораси. Ташкилотнинг мақсади —билим, илм ва маданият соҳасида давлатлар ва халқларнинг бирдамлигини кенгайтириш орқали тинчлик ва хавфсизликни кучайтиришни қўллаб-қувватлаш; адолат ва қонуннинг сақланишини, БМТ Низомида кўрсатилган наслига, жинсига, тили, динига қарамасдан барча миллатларнинг, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳурмат қилишни таъминлаш.

Ташкилот 1945 йилда 16 ноябрда ташкил топган, штаб-уйи Парижда жойлашган. Ҳозирги вақтда ташкилотда 195 аъзо давлат, 2 назоратчи давлат ва ташқи сиёсатга жавоб бермайдиган 10 ассоциаланган ҳудуд аъзоси мавжуд. Қозоғистон 1992 йилда ЮНЕСКО аъзоси бўлди. Ташкилот ишини қамраб олувчи масалалар: саводсизлик ва билим соҳасидаги камситувлар; миллий мутахассисларни тайёрлаш ва миллий мададний ўрганиш; океанография ва биосфера, геология, ижтимоий илм масалалари. ЮНЕСКО Африка ва гендерлик тенгликни назорати остига олган.

Шундай қилиб, ҳозирги вақтда инсон ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг халқаро тизими мавжуд. БМТ, ХМТ (Халқаро Меҳнат Ташкилоти) ва ЮНЕСКО инсон ҳуқуқи ҳақидаги бирдамликни қўл остида амалга оширувчи мавқеига эга ташкилотлар ҳисобланади.

Назорат топшириқлари ва саволлари:

1. Қозоғистонда инсон ҳуқуқларини таъминлашгабоғлиқ масалаларнианиқланг. Уларни ҳал қилиш усулларигафикрингизни билдиринг.
2. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳақидаги қандай ҳудудий ташкилотларни биласиз?

1-даражали топшириқ. Тажрибали топшириқ. Берилган ташкилотларнинг қурултойчилик ҳужжатларини асосга олиб, жадвални тўлдиринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7-жадвал

№	Ташкилот номи	Инсон ҳуқуқини ҳимоя қилишга йўналтирилган хизмат қоидалари
1	Халқаро Меҳнат Ташкилоти (ХМТ)	
2	Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Билим, илм ва маданият ҳақидаги ташкилоти (ЮНЕСКО)	
3	БМТ Болаларфонди (ЮНИСЕФ)	

96-§. ЗАМОНАВИЙ ХАЛҚАРО ҲУҚУҚЛАРДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШНИ АМАЛГА ОШИРАДИГАН ОРГАНЛАР

Бугун дарсда:

Ҳозирги халқаро ҳуқуқдаги инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишни амалга оширувчи халқаро органларнинг мавқеи ва хизматини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- БМТ Бош Ассамблеяси
- БМТ Иқтисодий ва ижтимоий кенгаш
- БМТ Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги комитет
- БМТ Зўравонликга қарши комитет
- БМТ аёлларгабоғлиқ камситувларни йўқ қилиш ҳақидаги комитет
- БМТ Болаларҳуқуқини ҳимоя қилиш ҳақидаги комитет

Инсон ва фуқаро ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳақидаги органлар ишининг тузулмалари ва йўналишларини ҳар томонлама кўриб чиқайлик.

БМТнинг асосий органи Бош Ассамблея ҳисобланади. Унда барча давлат аъзолари тақдим этилган, уларнинг ҳар бири бир овозга эга бўлади. Ассамблея БМТ-нинг Низоми доирасида ҳар қандай масалаларни ўрганиб, шу асосида таклифлар ясайди. Улар БМТнинг аъзолари учун мажбурий бўлмагани билан, жаҳон жамоасининг фикри мавжуд. БМТ Низосининг 13-бобида “Иқтисодий, ижтимоий, маданий, шунингдек билим бериш, тансоғликни сақлаш соҳаларида халқаро бирдамликни қўллаб-қувватлаш мақсадида бирлаштириш, ўрганиш ва таклифлар киритиш ва инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини амалга оширишда ёрдам бериш Бош Ассамблеянинг асосий вазифаларидан бири эканлиги”, таъкидланган.

Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари масалалари билан шуғулланувчи Бош Ассамблеянинг қўшимча органлари: Мустамлака давлатлар ва халқларга мустақилликни (Мустамлакачиликни йўқ қилиш ҳақидаги комитет) бериш ҳақидаги декларациянинг амалга оширилиши масалалари ҳақидаги махсус қўмита; Апартеидга қарши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

махсус қўмита, Израиль ҳаракатларини тергов ҳақидаги, Босиб олинган ҳудудлар аҳолисининг ҳуқуқларини қўзғовчи махсус комитет ва Палестина аҳолисининг ажралмас ҳуқуқларини амалга ошириш ҳақидаги комитет ҳисобаланади.

Инсон ҳуқуқларини таъминлашда 1946 йилда ташкил топган Иқтисодий ва Ижтимоий кенгаш хизмати муҳим аҳамиятга эга. Кенгаш 54 аъзодан иборат, унинг учдан бири йил сайин Бош Ассамблеяда қайта сайланади. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини рағбатлантириш, ҳурмат қилиш ва сақлаш мақсадида таклифлар ишлаб чиқади. Шунингдек, Бош Ассамблеяга тақдим этиш учун конвенция дастурларини тайёрлайди ва инсон ҳуқуқлари масалалари бўйича халқаро конференцияга таклиф қилади. Кенгаш иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда ва инсон ҳуқуқини рағбатлантириш бўйича комиссиялар ташкил қилади.

БМТ Низомининг 68-бобига мувофиқ Иқтисодий ва Ижтимоий кенгаш 1946 йилда Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги ва Аёлларнинг аҳволи ҳақидаги комиссиялар тузди.

Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги комитет 1966 йилда (28–45-боблар) фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар ҳақида халқаро пакт доирасида ташкил топди, 18 одамдан иборат, улар БМТ нинг Бош котиби юритадиган 4 йил сайин ёпиқ овоз бериш орқали сайланади. Комитет давлатлар таклиф қилган баённомаларни ўрганиб, ўз эслатмалари ва таклифларини ЭКОСОС-га юборади, ташкилот Пактнинг 41-42-бобларига ва Пактнинг I протокол қоидаларига мос инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини бузилишига боғлиқ масалалар ва аризаларни кўриб чиқади.

БМТ Бош Ассамблеясининг мажлиси

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги комитет қандай бўлмасин давлатнинг ҳуқуқбузарликлик қурбони бўлган инсонларниннг ахборотини қабуллайди ва кўриб чиқади: Пактида кўрсатилган ҳуқуқларни қуйидаги шартлар сақланган вақтда: қайси давлат фуқароси Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги комитетга ариза туширса ва Пакт ва I Протоколнинг иштирокчиси бўлса; ариза берган шахс барча ички ҳуқуқий ҳимоя қуролларини фойдаланган бўлса (қуролларни фойдаланиш вақти сабабсиз узоқлаштирган ҳолда қоида ҳаракат қилади); ушбу масала халқаро ўрганишнинг ёки тартибга солишнинг (яширин аризалари қабул қилинмайди) бошқа расмлари билан мос қаралмайди.

Глоссарий

- **Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)** — 1945 йилда 24 октябрда Сан–Франциско шаҳрида тузилди.
- **БМТ Бош Ассамблеяси** — БМТ маслаҳатчиси, директив, ваколатли органларидан бири. Ассамблея БМТнинг 193 аъзо-давлатидан ташкил топган.

Зўравонликларга қарши комитет 1984 йилда Зўравонликларга ва бошқа қатъиятларга қарши, одамийликка кирмайдиган ёки ор-номусни хўрловчи иш-ҳаракатлар ва жазолаш турларига қарши (17-22-бобларда) конвенция доирасида тузилган. Юқори одамийлик хусусиятига эга, инсон ҳуқуқлари соҳасида билимдонлиги билан танилган 10 эксперт ташкил топган. Экспертларни 2 йил муддатга қайта сайланиш ҳуқуқи билан Конвенцияга иштирок этувчи давлатлар сайлайди. Шахслар ўртасида адолатли географик бўлиниш, қонуний тажрибаси бор инсонлар ҳисобга олинади. Конвенцияга иштирок этувчи давлат ҳудудида жабр кўрсатишнинг тизимли равишда қўлланилиши ҳақида аниқ ахборот олган ва Комитет ваколатини тан олувчи Зўравонликка қарши комитет: олинган ахборотни иштирок этувчи давлат билан бирдамликда кўриб чиқишни таклиф қилишга; яширинча тергов юритиш учун ўзининг бир ёки бир неча аъзоларини тайинлашга (ушбу давлатнинг розилиги билан ҳудудга бориш) ва тергов тугагандан кейин Комитетга ва иштирок-этувчи давлатга жадал равишда текширув натижаларини (баённома) тақдим этишга ҳақли. Комитетнинг барча иши тергов олиб бориладиган ҳудудда, иштирокчи давлат билан биргаликда, яширин тасвир олади. Комитет терговнинг юритилиши ҳақидаги қисқача ҳисобни Конвенцияга ва БМТ Бош Ассамблеясига иштирокчи-давлатлар тақдим этувчи ҳар йилги баённомага киритади.

Аёлларга нисбатан камситувларни йўқ қилиш комитети 1979 йилда (17-22-бобларда) Аёлларга нисбатан камситувларнинг барча турларини йўқ қилиш ҳақида конвенция доирасида тузилган, Юқори одамийлик ҳусусиятларга эга, шахс сифатида чиққан ҳокимият 23 экспертдан иборат. Экспертларни 4 йил муддатга Конвенцияга иштирокчи- давлатлар сайлайди. Адолатли георгафик бўлиниш, тамаддуннинг ҳар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

хил турларининг вакиллари ва асоссий ҳуқуқий тизимлар ҳисобга олинади. Комитет Аёллар камситувлари ҳақидаги барча масалалар ва аризаларни кўриб чиқади, ушбу аризаларни иштирокчи-давлатлар билан биргаликда ҳал қилади. Ҳар йили давлатлардан олинган баённомалар ва ахборотларни ўрганиш асосида умумий тасвирдаги таклифлар ва кўрсатмалар билан бажарилган иш ҳақида баённомани БМТ Бош Ассамблеясига тақдим этади.

Бола ҳуқуқлари ҳақидаги комитет 1989 йилда Бола ҳуқуқлари ҳақида конвенция асосида (43—45-боблар) тузилган, юқори одамийлик хусусиятлари билан танилган 10 экспертдан иборат. Экспертлар Конвенцияга иштирокчи – давлатлар 4 йил муддатга (қайта сайланиш ҳуқуқи билан), адолатли географик бўлиниш ва асосий ҳуқуқий тизимлар ҳисобга олиниб сайланади. Комитет иштирок этувчи давлатларнинг Конвенция талабларининг бажарилиши, иш юзасида болаларнинг аҳволи ҳақида ахборотларни сўраб ола олади, ҳар хил давлатлардаги болаларнинг аҳволи ҳақидаги ахборот тўплайди ва ўрганиб чиқади, керакли таклифларни тайёрлайди ва икки йилда бир марта ЭКОСОС орқали БМТнинг Бош Ассамблеясига ўз таклифлари билан ва кўрсатмалари билан баённома тақдим этади. Комитет БМТнинг ихтисослаштирилган маҳкамалари билан (айниқса, ХМТ, ДДТ ва б. қ.), БМТ Болалар фонди билан (ЮНИСЕФ) ва БМТнинг бошқа органлари билан, ҳукумат ва жамоат ташкилотлари балан алоқада иш олиб боради.

Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги жаҳон конференцияси таклифларига суянган ҳолда, Бош Ассамблея 1993 йилда 20 декабрда БМТнинг Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги юқори комиссия мавқеини қабул қилди, у БМТ доирасида инсон ҳуқуқлари соҳасидаги бутун ишни улаштиришга жавобгар асосий лавозимли шахс ҳисобаланади. Олий комиссарнинг асосий вазифаси – БМТнинг етакчи органлари қабул қилган керакли қарорларни инсон ҳуқуқлари орқали ҳаётда тўлиқ амалга оширишни қўллаб-қувватлаш. БМТ тизими шунингдек, 14 ихтисослаштирлган маҳкамадан иборат, улар жамият ҳаётининг якка соҳаларида халқаро бирдамликнинг ривожланишига таъсир қилади. Улар ичида: Халқаро Меҳнат Ташкилоти(ХМТ), БМТнинг Билим, илм ва маданият ҳақидаги ташкилоти (ЮНЕСКО), Дунё юзи тансоғликни сақлаш ташкилоти (ДТСТ) ва бошқалари мавжуд.

Қозоғистон Республикаси 1992 йилда 2 мартда БМТнинг аъзоси бўлди, яъни мустақиллигига икки ой бўлганида республикамизни бутун олам таниди.

Шундай қилиб, ҳар бир демократик давлат инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилишга, таъминлашга ва бузмасликка мажбур. Қозоғистон Республикаси ўзини демократик, ҳуқуқий давлат сифатида танишга, инсон ҳуқуқига нисбатан халқаро актларни бажаришга мажбур. Болалар хусусий ғамхўрликка ва ҳимояга олинади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Назорат топшириқлари ва саволлари:

1. БМТ халқаро низоларни ҳал қилишда қандай тинчлик қуролларини тақдим этади?
2. Ҳар қандай инсон ҳуқуқини топишмоқ, шеър ёки ҳаракат ёрдамида тасвирланг. Қолган ўқувчилар ҳуқуқнинг қандай тури эканлигини топишлари лозим.

1-даражали топшириқ. БМТ Бош Ассамблеяси 70-сессиясининг Умумий дебатида (2015 йилнинг 28 сентябридаги) Қозоғистон Республикасининг Тунғич Президенти Н. А. Назарбоевнинг гапирган гапини таҳлилқилиб, айтилган бешта таклифгафик-рингизни билдиринг.

1-даражали топшириқ. Тўрт гуруҳга бўлининб, БМТ-нинг бир-бир комитетини танлаб, унинг тузилиши билан, ҳуқуқи ва ваколатлилигини ўрганиб, бошқа гуруҳларга гапириб беринг (вақти — 2-4 минут). Берилган комитетлар: Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги Комитет, Зўравонликка қарши Комитет, Аёлларга нисбатан камситувларни йўқ қилиш ҳақидаги комитет, Бола ҳуқуқлари бўйича қўмита.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ФОЙДАЛИНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Халқаро ҳужжатлар

1. Всеобщая Декларация прав человека. Принята Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 г.
2. Конвенция о защите прав детей. Принята Генеральной Ассамблеей ООН 20 ноября 1989 г.
3. Конвенция о правах инвалидов (13 декабря 2006 г.).

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. // http://adilet. zan. kz/kaz/docs/K950001000_
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. // http://adilet. zan. kz/kaz/docs/K1400000226#z389
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-XIII. // http://adilet. zan. kz/kaz/docs/K940001000_
4. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. // http://adilet. zan. kz/kaz/docs/K1500000377
5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ. // http://adilet. zan. kz/kaz/docs/K1400000231
6. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. // http://adilet. zan. kz/kaz/docs/K1400000235
7. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. // http://adilet. zan. kz/kaz/docs/K1500000414
8. Қазақстан Республикасының Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексі. 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV // http://adilet. zan. kz/kaz/docs/K1100000518
9. «Әділет» Қазақстан Республикасы Нормативтік-құқықтық актілердің ақпараттық-құқықтық жүйесі
10. Халықаралық еңбек ұйымының (ХЕҰ) «Жұмысқа қабылдау үшін ең төменгі жас туралы» 1973 жылғы №138 Конвенциясы 14. 12. 2000 ж. № 116-11 ҚРЗ
11. «Адам құқықтары туралы» Жалпыға бірдей Декларация. 1948 ж. 10 желтоқсан
12. Біріккен Ұлттар Ұйымының 1959 жылғы «Балалар құқығы туралы» Конвенциясы
13. Бала құқықтары туралы конвенция (Нью-Йорк, 20 қараша 1989 ж.)
14. «Некеге тұруға келісім беру, неке жасы және некеге тіркеу туралы» 1966 жылғы халықаралық Конвенция.

Илмий асарлар

1. *Зиманов С. З.* Казахский суд биев — уникальная судебная система. — Алматы, 2008. 344 с.
2. *Ибраева А. С. и др.* Теория государства и права. Учебное пособие. — Алматы: Жети Жарғы, 2017. 424 с.
3. *Сапаргалиев Г. С.* Конституционное право Республики Казахстан. Академический курс. — Алматы, 2010. 544 с.
4. *Назарбаев Н. А.* Эра независимости. — Астана, 2017.
5. *Назарбаев Н. А.* В сердце Евразии. — Алматы, 2005. 344 с.
6. *Сулейменов М. К.* Право как система. — М. : Статут, 2016. 360 с.
7. *Сулейменов М. К.* Ответственность в гражданском праве // https://online. zakon. kz/Document/?doc_id=30070848&mode=p#pos=0;0
8. *Тусупова А.* Конституционное право Республики Казахстан и зарубежных стран. Учебно-методическое пособие. — Алматы: Қазақ Университеті, 2018. — 193

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

МУНДАРИЖА

III бўлим. ШАХСИЙ ҲУҚУҚ

10-боб. Фуқаролик ҳуқуқий тизими. Фуқаролик ҳуқуқининг асосий институтлари

47-§. Фуқаролик ҳуқуқ тушунчаси, тизими ва манбалари 6
48-§. Фуқаролик ҳуқуқи усуллари ва тамойиллари.....12
49-§. Фуқаролик ҳуқуқи субъектлари.....16
50-§. Юридик шахслар — фуқаролик ҳуқуқи субъектлари. Давлат — фуқаролик ҳуқуқи субъекти 19
51-§. Фуқаролик ҳуқуқи объектлари 23
52-§. Фуқаролик ҳуқуқ объектлари турлари.....25
53-§. Шахсий номулкий ҳуқуқларнинг ўзига хос хусусиятлари 31
54-§. Шахсий номулкий ҳуқуқлар тушунчаси ва турлари ҳамда уларни ҳимоя қилиш усуллари 34
55-§. Битим тўғрисида тушунча 38
56-§. Битим шакли ва шартлари 41
57-§. Битимларнинг яроқсизлиги 45
58-§. Битим турлари 49
59-§. Ваколат ва ишончнома.....52
60-§. "Мулк ҳуқуқи тўғрисида" тушунча 56
61-§. Мулк ҳуқуқига эгалик қилиш асослари. Бошқа ашёвий ҳуқуқлар.....60
62-§. Мулк ҳуқуқларини ҳимоя қилиш.....65
63-§. Мажбурият қонуни тушунчаси 70
64-§. Мажбуриятларнинг ижросини таъминлаш усуллари. Мажбуриятларни бекор қилиш 75
65-§. Фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятларда жавобгарлик тушунчаси ва унинг аҳамияти.....79
66-§. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликларнинг асоси ва аҳамияти 82

11-тарау. Истеъмолчилар ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик

67-§. Қозоғистон Республикасида истеъмолчилар ҳуқуқларини қонунан тасдиқлаш 89
68-§. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизми 93

12-боб. Оила ҳуқуқи тизими

69-§. Оила ҳуқуқининг манбалари ва тамойиллари 99
70-§. Қозоғистон Республикасида оилавий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш. эр-хотинларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. никоҳ шартномаси ..104
71-§. Ота-оналар олдида болаларнинг ва болалар олдида ота-оналарнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари 108

13-боб. Меҳнат ҳуқуқи тизими

72-§. Меҳнат ҳуқуқи тўғрисида тушунча ва унинг асосий манбалари.....114
73-§. Меҳнат муносабатларининг субъектлари.....118
74-§. Иш вақти ва таътил вақти.....123
75-§. Вояга етмаган шахслар меҳнатидаги ўзига хос хусусиятлар.....128

IV бўлим. ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

14-боб. Жиноят процессуал ҳуқуқ асослари

76-§. Жиноят процессининг мақсадлари 132
77-§. Жиноий процессуал тамойиллари.....136

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

78-§. Жиноят процессуал субъектлари 138
79-§. Жиноят тафтиш ишларини амалга оширадиган давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг функционал роллари 142
80-§. Жиноий ҳуқуқбузарликларни тергов ва терговнинг асослари. судгача тергов-суриштирув 144
81-§. Тергов ишлари 148
82-§. Жиноий-процессуал қонунларда суд ишларини юритиш асослари. суд процесси бўйича умумий қоидалар ва тайёргарлик боблари.....152
83-§. Суд тергови.....154

15-боб. Фуқаролик процессуал ҳуқуқ асослари

84-§. Фуқаролик процесси мақсадлари ва тамойиллари 158

16-боб. Маъмурий процессуал ҳуқуқ асослари

86-§. “Маъмурий процессуал” тушунчаси, мақсадлари ва тамойиллари.....167
87-§. Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тушунчаси ва белгилари.....171
88-§. Маъмурий жавобгарлик. Маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этганлиги учун қўлланиладиган жазо турлари 174

V бўлим. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ

17-боб. Халқаро жамоатчилик ҳуқуқи

89-§. Халқаро ҳуқуқ тушунчаси, белгилари 178
90-§. Халқаро жамоатчилик тамойиллари ва манбалари.....181
91-§. Халқаро ҳуқуқ субъектлари, уларнинг таснифланиши 186
92-§. Давлат ва халқаро ташкилотлар — халқаро ҳуқуқ субъектлари 189

18-боб. Халқаро ҳуқуқларда инсонҳуқуқларининг ҳимоя қилиниши

93-§. Замонавий халқаро ҳуқуқларда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмлари 192
94-§. Замонавий халқаро ҳуқуқларда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш анъаналари 194
95-§. Замонавий жамоатчилик ҳуқуқларида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишни амалга оширадиган ташкилотлар 197
96-§. Замонавий халқаро ҳуқуқларда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишни амалга оширадиган органлар 201
Фойдалинилган адабиётлар рўйхати 206

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217